

Танытпас Акулова

**ЧАРАС-БАЖЫ –
ЧӨРЧӨК КАБАЙЫ**

Јуунтыны
Н.И. Шатинова тургускан

Горно-Алтайск кала

2003

АКУЛОВА Танытпас Николаевна

Чарас — колыбель сказок. Благопожелания, сказки.

Танытпас-эжебистин ады-чуузы Алтай ичинде элбеде жарлу. Ол аржаннан бүткен жайалталу чөрчөкчи. Терен көгүстү, су-алтай чечен тилдү бичиичи.

Мөндүр-Соккон журтта балдар азыраган, мал азыраган энебис.

Ол калыктын чөрчөгин алала, оны буурзак жүреги ажыра өткүрүп, анылу көрүжиле көрүп, алтын-күмүш сөстөриле чүмейт, сүрлейт, бистерге сыйлайт. Мынын учун бис ого быйанду болуп, бичигиле таныжалы.

4912000000 — 008

Ì 138 (03) 03

ISBN 5—9209— 0041—9

Э ө б а ш т а п к ы у г а а ч ы м а ,
к ы ч ы р а а ч ы м а , ш а а л т е ч и м е ,
б е ш б а л а м н ы ъ а д а з ы н а
АКУЛОВ Максим Макаровичке
учурлайдым.

АВТОРДЫҢ СӨЗИ

Кажы ла чөрчөк башка жүрүмдү, салымду. Кажы ла кеп куучын башка шыбырап эмезе күркүрөп, тарсылдап эмезе күүлөп келет. Кажы ла кеп куучында жаантайынгы учурап туратан сөстөрдө башка абылу сөстөр бар. Ол абылу сөстөрдү өскө кеп куучынга келиштирип болбозы.

Мен жашта ала чөрчөктөр, кеп куучындар угарын сүйүтөм. Олорды меге карган эжем Алчашева Меодей Мантышевна, энем Сапышева Ачап Мантышевна, таайым Кокшунов Шымдый Кыпчакович, кудагайым Кадина Шыраокай Тодошевна, Согодин Арпак Мундусович, Мөндүр-Сокконны ъ улuzu куучындаган. Кийинде мен кеп куучынды Тутушева Сыган Тадаевна деп кижинен уккам. Ол кижинин тили сүрекей жараш, бай. Жиит улустан Кыдыева Светлана Карамеевна кеп куучындар айткан. Елдошева Аражан Петровна – сураc кыпчак сөөктү кижи, Тышкылова Капшаай Кыпчаковна – котон кыпчак сөөктү кижи кеп куучындар айдатан.

Чөрчөктөрдү жууп баштаганымнан одус жыл болды. Алкыштар, кожондор, сөөктөрдүн чололорун айдып берген улустын кезигинин аттарын ундып та койдым. Мен бистин республиканын ончо аймактарынын улuzuла куучындашкам. Айдарда, бу куучындар жангыс ла Кан-Оозы аймактын эмес. Кеп куучындарды айткан улустан Алексей Григорьевич Калкин баштапкы, анылу жерде туратаны жарт. Ол кижиле туштажып, куучындажып жүргеним учун мен ырысту, салымга быйанду.

Каргандардан кеп куучындарды угуп алала, бичип, «Алтайдын Чолмоны» газетке ийетен эдим. Бу газетте кебедел

бөлүгүндө башкараачы болуп ол тушта Светлана Кармаевна Кыдыева иштеген. Ол бойы да «жаанамнанг уккам» деп, кеп куучындарды айдып отуратан эди. Светлана Кармаевна менин бичимелиме жаан ажару салып, ого чебер болгон. Ол кижги бир ле сөсти түзедип койзо, менин бичимелим там жаранып калатан. Мен газетке ийген бичимелимнин экинчи экземплярдын бойыма арттырып алып, газетте түзедүлү чыкканыла түңгейлеп, жастыраларымды көрүп, шүүнүп, бичиирге үрөнгөн эдим.

Онойдо ок кеп куучындарды жууп, бичииринде меге ады жарлу үлгерчилерле: Бронтой Бедюров ло Гүзел Елемовала көп куучындажып жүргеним болушкан.

Киндикова Валентина Григорьевнала табышканым база тузалу болды. Көкси терең ле байлык ченемелдү келинле мен танг атканча куучындажатан эдим. Ондый ок быйанду сөстөрдү мен Нина Баштыковна Бельчековага айдып турум. Ирөги адалган улус албатынын оос чүмдемелин жууп бичигениме жаан камаанын, болужын жетирген. Ирөги адалган улусла туштажып, куучындажып, нөкөрлөжип жүргеним учун мен салымга быйанду жүредим.

Албатыдан жууп алган оос чүмдемелдерди ойто кайра албатыга бурып жадым. Албатым билзин, сүүнзин, Алтайымнын сыны сергизин, су-кадыгы орныксын, санаазы жарызын!

КҮЛДЕН ТАПКАН ЭРЖИНЕ

АЛТАЙДЫ АЛКАГАНЫ

* * *

Ак чечекти жайала,
Аарчы берген Алтайым,
Көк чечекти жайала,
Көөрчөк берген Алтайым.
Тогузон жылкы мал турган,
Тогузон жылга жан туткан
Торкодый энейим,
Алтындый Алтайым.
Күн жанынан болгожын
Күрөң тажы бүт калган.
Ай жанынан болгожын
Алтын тажы бүт калган.
Албатыга болгожын
Алкыш берген өрөкөн.
Ак малына болгожын
Одор берген өрөкөн.
Сунуп баскан Алтайыс
Корулап жүрзин жажына.
Сузуп ичкен аржан суубыс
Суузыныс болзын качан да.
Жал мөңкүзүн бүркенген,
Жажыл мөжин жабынган,
Жашкан карла жунунган,
Жайы-кыжы билдирбес
Жай кеберлү Алтайым.
Кыжы-жайы билдирбес
Кыш кеберлү Алтайым.

* * *

Сыңдап баскан Алтайым,
Сузуп ичкен талайым.
Койнына јон јуртаткан,
Колтыгына аң тургускан,
Эдегине мал турган,
Эжигине албаты јаткан,
Быйаныңды биске бер,
Бычылганың быжу бер.
Ак малыбыс арбын болзын,
Ач-үүребис амыр јатсын,
Оң колымды көдүрзем,
Ак-айаска чачыш болзын,
Сол колымды көдүрзем,
Солонгыга једип турзын.
Сугаттарын ару јатсын,
Суузаганы јонның канзын.
Сууларыбыс, тууларыбыс
Чактын чакка бистин болзын.
Агын суулар шуулай берди,
Арсыл туулар күүлей берди.
Айдын көзи јымжай түшти,
Күннинг көзи узай түшти.
Ак чачылга эдип јадыс,
Ару сүтле берип јадыс.
Адынбыла јылды ачтыс,
Алкышпыла алкыш ачтыс.
Оң көзинге көрүп отур,
Оң колыңла берип отур,
Оң кулакла угуп отур,
Оң колыңла алкап отур,
Ойгонгон тууга, сууга,
Ойногон аңга, кушка,
Айга-күнге, агаш-ташка,
Ак малга, ақту јонго
Чөктөгөнис баш болзын,

Чөгөдөгөн бут болзын.
Чөөк! Чөөк! Чөөк!
Алты талалу ак ширдек
Айыл ичине јайылзын.
Актын-сүттин үрүзи
Айга-Күнге шургузын.
Төрт талалу көк ширдек
Төр бажына јайылзын.
Төнөјин байтал ак сүди
Көк айаска шургузын.
Ак чечеги јайылган,
Ак үрүси чачылган,
Көк чечеги јайылган,
Көк үрүси чачылган,
Күн эбуре айлысты
Күреелей үч базалык.
Күрүм-јобол ыразын,
Сүт үрүстеп чачалык.
Карачазы бек турзын,
Канаттары тең болзын,
Салкын-јоткон антарбас,
Салым-кыйал бустурбас
Бай кайыңды күреелей
База такып базалык.
Ак јалама буулайлык,
Ак айасты такыйлык.
Көк јалама буулайлык,
Көк айасты такыйлык.
Төбөзінде јабылу,
Төрт айаста топчылу,
Канадында јабылу,
Канча айаста топчылу,
Ат арчынла аласту,
Аржан-кутук јунулу,
Алас, алас, ак куруй.
Кой арчынла аласту,
Кутук суула јунулу,

Куруй, куруй, оп-куруй!
Ак жабузы сөгүлди,
Агын суулар көндүкти,
Агаш-таштаң көк чыкты,
Ак малыбыс жыл чыкты.
Ак Алтайдын жаркыны
Айлыбысты жарытты.
Көк тенгери унчукты.
Чөкөтпөйтөн сүрлү көк
Чөөк! Чөөк! Чөөк!

* * *

Кыл армакчы тудунып,
Малдап баскан Алтайым.
Кырлу мылтык жүктенип,
Аңдап баскан Алтайым.
Армакчымды тудунып,
Малдап баскан Алтайым.
Адар мылтык тудунып,
Аңдап баскан Алтайым.
Армакчымды тудунып,
Ат суратпаан Алтайым.
Айагымды тудунып,
Аш суратпаан Алтайым.
Жай күнинде болгожын
Чалын јунган Алтайым.
Кыш күнинде болгожын
Кыру јунган Алтайым.
Коо-коо сүмерлер,
Корголјын өлө тайгалар,
Темир башту ыйыктар,
Теке турган сойоктор,
Олјон-бујан тайгалар,
От алыпкан сүмерлер.
Эбирип аккан суулары

Эне-Кадын киндиктү.
Айланып аккан суулары
Алтын-Көлдө эдектү.
Эне болгон Алтайым
Ак быйанның одоры.
Арта түшкөн кырлары
Аңнын-куштын одоры.
Камчы сынду Алтайым,
Кадын-Бажы Ұч-Сүмер,
Кара агашту тууларым.
Кажанда малыс үркүбезин,
Кабайда бала коркыбазын,
Айылдагы улус үшкүрбезин,
Айакта чай сообозын,
Аскан казан теејизи
Кыдат эткен кызыл чай,
Кара казан теејизи
Каан эткен кара чай –
Кара албаты суузыны.
Жайылып түшкөн Алтайым,
Жайкал түшкөн тайгаларым,
Баш ла болзын!

* * *

Айлу, күндү тенгерим,
Агаш-ташту Алтайым.
Кадын-Бажы беш сүмер,
Эң бийиги – Ұч Сүмер.
Алтын-Көлдөң өбөктү,
Аба-јыштаң тайакту,
Алкыш болгон Кайракан
Ұлген Бийден үлүлү,
Ұч Курбустаннан шыбылу,
Арба бажына амыр берген,
Алтын тынга уйку берген,

Жер-тенгери күкүртиндий,
Жер-тегистин толкузындый.
Изү үкер одын туткан,
Үч тенгери үнин туткан,
Алкыш болзын, Ай-Бырман,
Быйан болзын, Ай-Бырман.

АЛТАЙДЫ МАКТАГАН ТАБЫСКАК КОЖОНДОР

Мөш агаштын бүриндий
Мөнкүлик болзоос, кайдадыс.
Мөнгүн-алтын суузындый
Онбос болзоос, кайдадыс.
Арчын агаш бүриндий
Артабас болзоос, кайдадыс.
Алтын-мөнгүн суузындый
Онбос болзоос, кайдадыс.

Мөш агаштын тазылы
Алтай өткөн корболу,
Мөнкүликтин жыргалы
Алтай өткөн жыргалду,
Арчын агаш тазылы
Алтай өткөн корболу.
Албатыстын жыргалы
Алтай өткөн жыргалду.

Алтайымнын чечеги
Ак чечек ле көк чечек.
Албатымнын кожонгы
Айайым ла ойойым.
Жерибистин чечеги
Жеерен чечек, көк чечек.
Жерлештерим кожонгы

Эйейим ле ойойым.

Алтын үйген суксын деп,
Атты Бырман жайаган.
Ак-жарыкка жүрзин деп,
Бисти Бырман жайаган.
Күмүш үйген суксын деп,
Күрөңди Бырман жайаган.
Күн жарыкта жүрзин деп,
Бисти Бырман жайаган.

Жер-жынгыстын сыртына
Жергележип жыргайлык.
Жен-женгистен тудужып,
Сыр жыргалла иштейлик.
Кобы-жиктин сыртына
Кожондожып жыргайлык.
Кол-колыстан тудужып,
Кожо жаба иштейлик.

Айландыра тудуп челдеерге,
Арка-мойын бир жакшы.
Айландыра жортуп түжерге,
Ада-Төрөл бир жакшы.
Эбире тудуп челдеерге,
Эттү мойын бир жакшы.
Эбире жортуп түжерге,
Эл-төрөгөн бир жакшы.

Теке мүүзи тегерик,
Тенгери жараш көргөй лө.
Тенг санаалу бойысты
Телекей жакшы уккай ла.
Куча мүүзи тегерик,
Кудай жараш көргөй лө.
Кудайым деп сананза,
Бир алкыжын бергей ле.

Тал бүркеген кара көл
Көрөримде жаражын.
Тамчылап аккан аржан суу
Ичеримде жакшызын.
Мөш бүркеген кара көл
Көрөримде жаражын.
Мөңкүлөп аккан аржан суу
Ичеримде жакшызын.

Күүнзегенде ичетен
Күрөң байтал сүди бар.
Күс болгожын жанатан
Күрөң чечек Алтай бар.
Суузаганда ичетен
Сары байтал сүди бар.
Сары бүрде баратан
Сары чечек Алтай бар.

Күрлемелү күр кечү
Кечейин дезем, күркүрүүш.
Күрөң чечек Алтайым
Жедейин дезем, өдүк жок.
Сайламалу сай кечү
Кечейин дезем, жылжыркай.
Сары чечек Алтайым
Жедейин дезем, сай жойу.

Тенгеринин булуды
Текши чоокыр не болбойт?
Телекейдин санаазы
Текши жаггыс не болбойт?
Кайраканнын булуды
Кара-чоокыр не болбойт?
Кара албаты санаазы
Каразы жок не болбойт?

Кара туунун үстине
Булут түшсө – жут белге.
Кара албаты ортодо
Казак келзе – чак белге.
Туйук суунун үстине
Туман түшсө – жут белге.
Турган улус ортодо
Казак келзе – чак белге.

Эржиненин темдеги
Эки кулак бажында.
Эмди бистин салымыс
Эки алакан чийүде.
Аргымактын темдеги
Айры кулак бажында.
Ада Быркан айтканы
Алаканнын чийүде.

Ак корымды ол жууяла,
Арчын салган тагылыс.
Ак тепсенге чыгала,
Мүргүүл эткен Алтайыс.
Көк корымды ол жууяла,
Арчын салган тагылыс.
Көк тепсенге чыгала,
Мүргүүл эткен Алтайыс.

Алтайымнын салкыны
Агаш-ташта шуулажат.
Албатымнын кожонгы
Агаш-тууга торгылат.
Жерибистин салкыны
Жер үстине шуулажат.
Жер телекей кожонгы
Жер үстине торгылат.

Ак калайлу чөөчөйим

Ажыра кайнап артып калт.
Ак чечектү Алтайым
Алыс жерде артып калт.
Көк калайлу чөйгөним
Көбүрө кайнап артып калт.
Көк чечектү Алтайым
Көрүнбес жерде артып калт.

Элик балазын телчиткен
Эки кышту таш кабай.
Эки жашка жетирген
Эне-аданын кол кабай.
Аң балазын телчиткен
Алты кышту таш кабай.
Алты жашка жетирген
Ада-эненин кол кабай.

Бийик туунун бажында
Бир сарынын изи бар.
Бистин жүргөн салымыста
Бырканыстын сөзи бар.
Кара туунун бажында
Кош сарынын изи бар.
Калык-жоннын салымында
Кудайыстын сөзи бар.

Ару салкын соккожын,
Алтай сыны сергийтен.
Амыргылап ойнозо,
Менин сыным сергийтен.
Эзин-салкын соккожын,
Эне-Алтай сергийтен.
Эдскилеп ойнозо,
Менин сыным сергийтен.

Кадын төмөн куш баады,
Канады төзи бош баады.

Кайран жерим сананып,
Кара көстөн жаш келди.
Эрчиш төмөн кас баады,
Канады төзи бош баады,
Эне жерим сананып,
Эки көзимнен жаш келди.

Кежим сынду Алтайга
Кемис ойноп келгей не?
Эжен-кыдат жерине
Кемис сөөгин салгай не?
Камчы сынду Алтайга
Канчуус ойноп жангай не?
Калка-кыдат жерине
Кажыстын сөөгин салгай не?

Канду жууга кирерде,
Карыгып кирген жогыс па?
Кайра ойто чыгарда,
Каткырып чыккан жогыс па?
Лүмдү жууга кирерде,
Эригип кирген жогыс па?
Эбирип ойто чыгарда,
Эзен чыккан жогыс па?

Кара тайын минерде,
Карга изи арт калды.
Кайран бойы барарда,
Кару сөзи арт калды.
Жеерен тайын минерде,
Жерге изи арт калды.
Жер түбиндөөн барарда,
Жүргөн Алтай арт калды.

Конгыр тайды ээртезем,
Колонгы артар бойына.
Комыдап жүрүп салерзем,

Кожонгым артар Алтайга.
Жараш керди ээртезем,
Жаражы артар Алтайга.
Жайнап жүрүп салерзем,
Жагарым артар Алтайга.

Жеерен тайды ээртейле,
Женүни алган бойлорыс.
Жер түбиндөөн барала,
Иштүни женген бойлорыс.
Омок тайды ээртейле,
Оозын туткан бойлорыс.
Оттый жууга киреле,
Оодо соккон бойлорыс.

Ак жаңмырдын суузыла
Кирим јунган Бырканым.
Ак кайанын тажыла
Киним кескен энейим.
Көк жаңмырдын суузыла
Кирим јунган Бырканым.
Көк чанкырдын тажыла
Көйим кескен энекем.

Көдүргенде малдарым
Көрбөгөним узады.
Көк тепсендү Алтайымды
Көдүрбегеним удады.
Адырганда малдарым
Ажыктабагам удады.
Ак тепсендү Алтайды
Аластабаам удады.

Ак тепсенге чыккажын,
Ак ла бором тойынар.
Ак өлөңдү жай келер,
Ак ийнегим сүттөнер.

Көк кырланга чыккажын,
Көк лө бором тойынар.
Көк чечектү жай келер,
Көк лө уйым сүттөнер.

Кызыл-боро эрјинем
Кырлу башту тайгада.
Кымыс ичкен айагым
Кыйулу тоным койнында.
Чабдар түктү эрјинем
Чарас бажы тайгада,
Чай ичетен айагым
Шабылу тоным койнында.

Эжик алды эл агаш –
Эм боронун серүүни,
Эңмейишкен сүүрилер –
Эм бойыстын куйагыс.
Жайканышкан јаш агаш –
Јаш боронун серүүни.
Јалмайышкан сүүрилер –
Јаш бойыстын куйагыс.

Күрелеген күрен таш
Күреебиске жарагай.
Күрен чечек Алтайыс
Шүтениске жарагай.
Чагаланган чага таш
Чагабыска жарагай.
Чанкыр чечек Алтайыс
Шүтебиске жарагай.

Амыргылап келерде,
Аңды кеминг адатан?
Албаты жуулып келерде,
Сөсти кеминг айдатан?
Эдискилеп келерде,

Эликти кемин адатан?
Эл-аймагы келерде,
Сөсти кемин айдатан?

Марча кујур жизин деп
Малды Кудай жайаган.
Баштактанып жүрзин деп
Бисти Кудай жайаган.
Кујур-мырча жизин деп
Кулунды Быркан жайаган.
Кугустанып жүрзин деп
Бисти Быркан жайаган.

Оймон суузы он айры,
Он айланатан ат кайда?
Озогы жүрүм мындый деп,
Оны билетен эр кайда?
Эрчиш суузы эки айры,
Эки айланатан ат кайда?
Эскидеезин мындый деп,
Элтертетен эр кайда?

Кадын суузын чайпалтпаан
Кара-кердин шылтузы.
Карыкканын билдиртпеен
Кайран Алтай шылтузы.
Эрчиш суузын чайпалтпаан
Эмдик боро шылтузы.
Эм карыкты билдиртпеен
Эне-Алтай шылтузы.

Эненин каккан казык бар,
Эм качан да чирибес.
Эненин айткан сөзи бар,
Эм качан да ундылбас.
Аданын каккан казык бар,
Качаннын качанга чирибес.

Адамнын айткан сөзи бар,
Ада жашка ундылбас.

Мөш жабынган тайгалар
Жайкан турзын жажына.
Мөңүн-алтын албатым
Жакшы жатсын жажына.
Тыт жабынган тайгалар
Тымык турзын жажына.
Тыны алтын албатым
Эзен жатсын жажына.

Байбак бүрлү бай кайын
Бай тазылы жегесте.
Бајырайган албатыс
Башкы учы түндүкте.
Экче бүрлү эм кайын
Эм тазылы жегесте.
Эбирилген албатыс
Эмди учы түндүкте.

Ак боронун тепкен жер
Ак кумагы бурт этти.
Албатынын жүрген жер
Айдары жок ээн калды.
Көк-боронун тепкен жер
Көк кумагы бурт этти.
Көп жоныстын жүрген жер
Көрөри жок ээн калды.

Ірө жашту бойысты
Іскүрген Кудай ол билер.
Іскүс-жабыс бойысты
Ірөги турган Көк билер.
Жарым жашту бойысты
Жайаган Кудай ол билер.
Жабыс өскөн бойысты
Жалтырап турган Көк билер.

Эки каан жылдыс бар,
Жердин үстин эбирген.
Энебистен жаан Кудай бар,
Бистин салымыс эбирген.
Алты каан жылдыс бар,
Алтай үстин айланган.
Адабыстан жаан Кудай бар,
Албаты салымын ол билген.

Ат арчынду Алтайым,
Арчынына баш болзын.
Амтанду сүттү энейим,
Ак сүдине баш болзын.
Кой арчынду Алтайым,
Арчынына баш болзын.
Койу сүттү энейим,
Койу сүдине баш болзын.

Алтан айгыр мал турган
Алты талалу кеен Алтай.
Арказына чыккажын,
Аңду-кушту бай Алтай.
Жетен айгыр мал турган
Жети талалу кеен Алтай.
Тепсенгине чыккажын,
Аржан суулу бай Алтай.

Үйген-нокто шынгырап,
Үч боро желген Алтайым.
Үйеледе кожондоп,
Үүрелер жүрген Алтайым.
Колон-куйушкан шынгырап,
Конгыр тай желген Алтайым.
Коолодо кожондоп,
Эжелер баскан Алтайым.

Ак боронун алтын жалы,
Алтын жалы торко ошкош,

Айлү-күндү Алтайым
Ада-энем ол ошкош.
Көк боронун көбөн жалы,
Көбөн жалы торко ошкош.
Күндү-айлу Алтайым
Көөркий энем ол ошкош.

Куу өлөнгин жабынган
Алтайыска баш болзын!
Кудай-салым алдына
Жүргениске баш болзын!
Сары бүрин жабынган
Алтайыма баш болзын!
Салым-кудай алдына
Жүргениске баш болзын!

Төбөбисте төрт жылдыс,
Жаркынына баш болзын!
Төрт толықту Алтайыс,
Төрт толықка баш болзын!
Үстибисте үч жылдыс,
Жаркынына баш болзын!
Үч толықту Алтайыс,
Үч толықка баш болзын!

АК ТАЛАЙДЫ АЛКАГАНЫ

Ак малы амзап жүрген,
Албаты-жонун эмдеп жүрген
Аржан-кутук сууларым –
Ак тайганын адазы,
Ак талайдын энези.
Алтын көлдин жарады,
Аржан суулу Алтайым.
Ак чечектү кырларым,
Албатыга болгожын,
Алкыш берген Алтайым.

Ак малына болгожын,
Суузын берген талайым.

ОТ-ЭНЕНИ АЛКАГАНЫ

Таш очогым,
Талкан-күлим!
Ұч сыраным,
Изү одым!
Кайракон баш!
Алтын башту
От-Энем!
Айдан тийген
Бай-Энем!
Күрең башту
От-Энем!
Күннен тийген
Бай-Энем!
Озо чакта байлаган
Одус башту От-Эне!
Ай Быркан бу чуулу,
Албатыга быйанду
Эрјинелү От-Энем!
Кайракон баш!
Кызыл тыным бычыган,
Кылду бажым жайаган
Күн арјанынан Бай-Энем!
Тонгонды эргискен,
Чий болгонды быжырган,
Отык ташту От-Энем!
Озогыда Бай-Энем,
Арјанынан От-Энем,
Ай алдында Бай-Энем!
Кайракон баш!

* * *

Телекейде киндиктү,
Тенгериде судалу От-Эне!
Ұстү жөргөм илетен
Ұч жебеге мүргүйдим.
Карын-жуула жабатан
Жалар отко мүргүйдим.
Катуны болзо кайылткан,
Тонгонды жылыткан
Солоңы курлу От-Эне!
Талкан-күлинг сообозын,
Таш очогын бек болзын!
Ар-јалкынның сыйны сен,
Ак-сары атту От-Эне!
Төр жүрүмнің төзи сен,
Төртөн башту От-Эне!

* * *

Түнде жараш уйкулуну
Жайап турар Кайракан!
Түште жараш ойыңдуны
Бычып турар Кайракан!
Атту-чуулу От-Эне!
Чөөк! Кайракан!
Эр јанына болгожын,
Эки мылтык жөлөдөр.
Эпши јанына болгожын,
Эки аркыт бууладар.
Эжигине болгожын,
Малдың будын жайазар.
Төр бажына болгожын
Бала будын жайазар.
Атту-чуулу От-Эне!
Чөөк! Кайракан!

* * *

Байана – Оттын Ээзи, айылдың ээзи,

курчузы.

Изү очок курчулу,
Изү күлде жадынду.
Ак жалбыжы чөйилген,
Ак кубалла ойногон,
Жажыл ыжы быярайып,
Жаланг жерге жайылган.
Саң өрө чоргыйла,
Жаан тайгага темденген*
От-Энеге баш болзын!

Той тужында оттын алкыжы:

Таш очогын курчанган,
Талкан-күлин төжөнгөн,
Ұч очогын курчанган,
Изү күлин төжөнгөн,
Одус башту От-Эне,
Табу болзын, Кайракан!

* * *

Күйүп чыккан жаркыны
Күн-Бырканга бириккен.
Агарып чыккан жаркыны
Ай-Бырканга бириккен.
Атту-чуулу От-Эне!

* * *

Одус башту От-Эне,
Орбо чечен Кин-Эне!
Ак-сары атту ар-жалын,

* Òàìààìààì — óóðóì ùùùàì.

Алты азулу Кин-Эне!
Жалаалу жалар от,
Жаламалу таш очок,
Ұлбүректү От-Эне!
Ұч булунду таш очок,
Чедиргени чедиреп,
Ак айаска бириккен.
Сургулжыны чөйилип,
Алтай сыны бадылган,
Ұйдин ичин жарыткан
Ұлбүректү От-Эне!
Айылдын ичин жарыткан
Ак-сары атту Кин-Эне!

Аяру: Бу алкышты тегин кижиге айтпайтан, оны ары жанынан Бырканнан бычуулу жарлык кижиге айдатан.

ОТ ОДЫРЗА АЙДАТАН АЛКЫШ

Койонноң от жүгүрик,
Койонноң от жүгүрик,
Кара койдын төжин берейин,
Кайран одым, камыла бер.
Койоннын оозы балбандууш,
Оттын жалбыжы элбегдүүш.
Койоннын буттары талтак,
Оттын буттары чыйрак.
Койоннын түги жымжагаш,
Оттын ыжы быяраш.

* * *

Күй, одым, күй,
Камыл, одым, камыл,
От койонноң жүгүрик,
От койонноң жүгүрик,
Кара койдын төжин берейин,

Күркүреде күйе бер.

Жуулу кабырга берейин,
Жалбыштанып күйе бер.
Боро койон бурт этти,
Боро талга кире берди.
Кызыл жалбыш жалт этти,
Жаан одым камыла берди.

ТИЙИНГ ЖАЙЫК

*Озодо алтай улустын эжигининг жанында иргеде
тийинг жайык деп жайык отураган. Тийинг жайыктанг алкыш
сураганы:*

Кызыл тийинг кыйулу,
Кыйпык сары сагалду
Эжикти элеген жайык.
Эленчикке быйанду жайык,
Киретенин бар эт,
Чыгатанын жок эт.
Малга болзо, мал кожулзын,
Тынга болзо, тын кожулзын.
Киретенди кийдир ий,
Чыгатанды чыгар ий.

МҮРГҮҮЛДИНГ КОЖОНДОРЫ

Күрееге салган күрөң таш
Күреебисти сүрлеп жаразын.
Күрөң чечек Алтайыс
Күүн-санаасты жарытсын.
Чагылышкан чанкыр таш

Тагылыска жаразын.
Чанкыр чечек Алтайыс
Салымысты жаратсын.

Акту-көктү кыйрабыс
Алтайыс байлап сүрлегей.
Албатыга айткан алкыжыс
Айга-күнге угулгай.
Көктү-акту кыйрабыс
Жеристи байлап сүрлегей.
Көдүрип айткан алкыжыс
Күнге-айга угулгай.

Азырап койгон малысты
Алтайыс уткып көдүрдис.
Жединип алган малысты
Жерис уткып көдүрдис.

Ал корымды жууй салып,
Арчын салган тагылыс.
Ак тепсенге чыгала,
Алкыш айткан албатыс.

Көө корымды жууй салып,
Күрее туткан тагылыс.
Көк тепсенге чыгала,
Алкыш айткан албатыс.

Ару салкын соккожын,
Алтай сыны сергийтен,
Ай таңмазын салгажын,
Аттын сыны сергийтен.
Эзин-салкын соккожын,
Эне Алтай сергийтен.
Экче таңма салгажын,
Эржине сыны сергийтен.

Ак тайганын арчынын
Айлана базып жулалык,
Айылда турган очокты
Айлана базып мўргўйлик.
Кок тайганын арчынын
Кўнге мўргўп жулалык.
Кўреелў турган очокты
Кўнгеери базып мўргўйлик.

Монўн жүстўк колымда,
Монкў жажым Бырканда.
Алтын жүстўк колымда,
Алтан жажым Бырканда.

Жалбак шалду одўкти
Жара баскан Эн-Учук.
Жаман чакту тужында
Тыныс алан Эн-Учук.
Буурамайлу одўкти
Буза баскан Эн-Учук.
Бускаланду чак тушта
Тыныс алган Эн-Учук.

Айылдын төри ак кайын –
Бажын чаппас байлу агаш,
Айылдын ичи ак жайык,
Алдын кечпес байлу айыл.
Төрдин бажы төрт кайын –
Алдын чаппас байлу агаш.
Төрдин бажы ак жайык,
Бажын кечпес байлу айыл.

Ак кайынга буулаган
Ак байталдын жалы эди.
Ада-Алтайды алкаган
Адам тушта жан эди.
Элбиреде буулаган

Эржиненин жалы эди.
Эне-Алтайды алкаган
Энем тушта жан эди.

Оттын бажы обоо кўл,
Онын байын байлайлык.
Одус эки жарлыкчы,
Онын жанын жандайлык.
Төрдин бажы обоо кўл,
Онын байын байлайлык.
Төртөн эки жарлыкчы
Онын жанын жандайлык.

АДА-ЭНЕ, БАЛДАР КЕРЕГИНДЕ КОЖОНДОР

Ак боронун кожында
Кандый торко жок дейдин,
Ада-эне сөзинде
Кандый сүме жок дейдин.
Эржиненин кожында
Кандый мандык жок дейдин.
Эне-ада сөзинде
Кандый сүме жок дейдин.
Конгыр-сары уурагын
Эмизип койгон энези.
Кол кабайдын кўчиле
Чыдадып койгон энези.
Ангыр сары уурагын
Эмизип салган энези.
Алакан кабай кўчиле
Чыдадып койгон энези.

Аргымактын туйгагы
Айланганча минерис.
Ада-эне жыргалын
Түгенгенче жыргаарыс.

Эремиктин туйгагы
Эбилгенче минерис.
Эне-ада жыргалын
Түгенгенче жыргаарыс.

Энененг арткан казан бар,
Эм качан да татабас.
Эненин айткан сөзи бар,
Эм качан да ундылбас.
Адананг арткан очок бар,
Канча үйе тудунар.
Аданын айткан сөзи бар,
Канча үйеге улалар.

Араай-араай салкынду
Бистинг Алтай болбайсын.
Араай жобош куучынду
Кайын адам болбайсын.
Эбеш-эбеш салкынду
Эне-Алтай болбайсын.
Эбеш кезек куучынду
Кайын энем болбайсын.

Карадый ла карам бар,
Как бойымдый балам бар.
Бородый ла бором бар,
Бойым ошкош балам бар.

Бараны бардын женижи,
Балдары бардын жыргалы.
Jeерени бардын женижи,
Jeендери бардын жыргалы.

Ак тайганын кырында
Малым салдым, тойынзын.
Акар тере тон эттим,
Кызым кийзин седеккеп.
Кок тайганын кырына

Кок бором салдым, тойынзын.
Кобонг торко тон эттим,
Балам кийзин седеккеп.

Ай алдында жайылган
Ай-тана деп чечек бар.
Жайга-кышка жыргалду
Ак чечектий балдар бар.
Кун алдында жайылган
Кун-Тана деп чечек бар.
Кунун сайын жыргалду
Кок чечектий балдар бар.

Карыш куйрук суй салып,
Камду кечкен талай бар.
Карыганча журбейтен
Кача беретен балам бар.
Кулаш куйрук суй салып,
Кумдус кечкен талай бар.
Кунугып, жайнап журбейтен
Куда келетен балам бар.

Кобы жердин олони
Кой отойтон чурмешту.
Корболоп оксон балдарыс
Кой арчыннын буриндий.
Арка жердин олони
Ат отойтон чурмешту.
Айлыстагы балдарыс
Ат арчыннын буриндий.

ТИРГІНДІР КЕРЕГИНДЕ КОЖОНДОР

Жерсү жадык айланбас
Жер-кыртыжы бек эмей.
Jeендү-таайлу ырашпас
Jeеннин күүни күч эмей.

Тазылду жадык анданбас
Таш-кыргыжы бек эмей.
Таайлу-жеендү ырашпас
Таайынын күүни күч эмей.

Таайым келер болор деп,
Тарбаган эдин кайнаттым.
Таайым келбей барарда,
Ташка чыгып, кыйгырдым.
Жееним келер болор деп,
Жеекен эдин кайнаттым.
Жееним келбей барарда,
Жерге чыгып кыйгырдым.

Арка жердин өлөни
Алтындап салган учуктый,
Айылдагы таай эжем
Алакалу жүстүктый.
Меес жердин өлөни
Мөңүндеген учуктый,
Бу отурган таай эжем
Экемелдү жүстүктый.

Табай кобынын элигин
Тозуп жүрер ол акам.
Тогузон жашка жеткенче
Омок жүрер ол акам.
Сараскырдын элигин
Агыртып жүрер ол акам.
Сегизен жашты ашканча
Седен жүрер ол акам.

Бөрүк буузы карманда
Бөрүк канай серпилтен.
Бөлүк санаа көгүсте,
Бөлөлөр кайдан билетен.
Камчы буузы карманда,
Камчы канай түжетен.
Карык санаа көгүсте,
Карындаш кайдан билетен.

Эки катай армакчы
Бек армакчы болбайсын.
Эне тушта төрөгөн
Чын төрөгөн болбайсын.
Ара катай армакчы
Бек армакчы болбайсын.
Ада тушта төрөгөн
Чын төрөгөн болбайсын.

Жазылбаска армакчы,
Жажын чакка төрөгөн.
Ўзүлбеске армакчы,
Ўйе чакка төрөгөн.

ОЙРОТ-КААН АЙДЫП БАРГАН:

«Лүс мал өткүрө көрүнбес бай теректи жулдай аттым, ол агаиш ойто жаранып өссө, мен кайра бурыларым. Алтай кижини кежегезинин төзинен таныырым, көстөринин көрүжинен таныырым. Чаракты чылап терип аларым».

Ойыл калган ойдык жол
Ойто качан бүткей не?
Озодо барган Ойрот-каан
Ойто качан келгей не?
Казыл калган кара жол
Качан ойто бүткей не?
Качангы барган Шунуты
Кайра качан келгей не?

Чергийтүнин талайын

Чертп кечкен Шунуты.
Чанкыр чечек Алтайга
Чак таштаган Шунуты.
Таркатунын талайын
Тартып кечкен Шунуты.
Татар чечек Алтайга
Чак түжүрген Шунуты.

Алтын казык айланган
Ай таманду бий ады.
Алтын акча тудунган
Ак санаалу бий уулы.
Темир казык айланган
Тен таманду бий ады.
Тегерик акча тудунган
Тен санаалу бий уулы.

Он жанында кылгайлу
Озо-тензе кайда не?
Озогыда Ойрот-каан,
Ойрот-кааныс кайда не?
Эки жандай тагмалу
Энзе-тензе кайда не?
Эртегидеги каан эди,
Эмди кааныс кайда не?

XX ЧАКТА 30-ЧЫ ЖЫЛДАРДЫНГ КОЖОНДОРЫ

Барагол бажы чип-чичке
Балалу мыйгак турлузы,
Мандык жиги чип-чичке
Онон чичке жан келди.
Тоотой бажы чип-чичке
Туйгакту малдын турлузы.
Торко жиги чип-чичке
Онон чичке жан келди.

Төрт таманду машийна
Төнөйс болды, үүрелер.
Тон агашту Кебезен
Турабыс болды, үүрелер.
Ак таманду машийна
Адыс болды, үүрелер,
Аба-жыштын аралы
Айлыс болды, үүрелер.

Кижендедип айдадар деп,
Кем бодогон бороны,
Кулактадып айдадар деп,
Кем бодогон көөркийди.
Сүүртедип айдадар деп,
Кем бодогон бороны,
Сүрнүктирип айдадар деп,
Кем бодогон көөркийди.
Кулактадып адам айдатты,
Кунурап журты артады.
Сүнем менин кезилди,
Сүрим эмди базылды.
Кетедип адам айдатты,
Кубалтып журты артады.
Күүним менин кубулды,
Күн тежиктен көрүнди.

РЕПРЕССИЯ ТУШТЫНГ КОЖОНГЫ

Эки катап ат киштет,
Кемнин ады барды не?
Эки катап кыйгы угулт,
Кемнин эжи өлди не?
Жангыс катап ат киштет,
Кемнин тайы барды не?
Жангыс оос кыйгы угулт,
Кемди бүгүн атты не?

ЈУУ ЙДИНГ КОЖОНДОРЫ

Отык таштын келтейи
От айланып келер бе?
Отту жууга барганы
Ойто айланып келгей не?

Кок боронунг тепкен жер
Кок тынаар тура калт,
Корүшкеннинг жуулган жер
Кондой тура туркалды.

Ак боронунг тепкен жер
Ак тынаар тура калт.
Айдышканнын жуулган жер
Агаш тура ээн калды.

Параталу эжикти
Ачкан болзом кайдадым,
Пароходло барарда,
Жолыккан болзом кайдадым.

Каалгалу эжикти
Ачкан болзом кайдадым.
Темир жолло барарда,
Жолыккан болзом кайдадым.

Жабага кулун јаш тушта
Јойу баскан јогыс па?
Јарман жуузы тужында
Јангыскан јурген јогыс па?

Кулун јабага јок тушта
Јойу јурген јогыс па?
Коркийис жууда болордо,
Јангыскан јурген јогыс па?

Ўч толықту письмоны
Бичиген эди адабыс.

Ўйде балдар чыдайла,
Тирү бойын корбодис.

Алты уйелү олонгди
Ат тепсебей отсин бе.
Ада-Торол жуу тушта
Јурүм јенгил болзын ба.

Јыламаштын келтейи
Јыл айланып келер бе?
Јууга барган коркийлер
Јылгыр ойто келер бе?

Ак-бороны минеле,
Кайра сүрер фашистти.
Амыргы үндү Алтайга
Јанып келер, сакыырыс.

Кок-бороны минеле,
Комо базар оштүни.
Кок чечектү Алтайга
Јанып келер, сакыырыс.

Бойым чийген письмом
Боро шинель карманында.
Бойымды сүүген коркийим
Ворошилов городто.

Кандык бажы чечектеп,
Каткалакта, үскенис.
Карындаштар артканы
Јан келерде, сүүнгенис.

Алтай ичи ак чечек,
Каткалакта үскенис.
Ада-ака артканы
Јан келерде, сүүнгенис.

ЧЕРҮДЕ ТУРГАН УУЛДАР КЕРЕГИНДЕ КОЖОНДОР

Кызыл чечек жок болзо,
Кызыл-жеерен нени отоор?
Кызыл Черү жок болзо,
Гранысты кем корыыр?
Ак чечеги жок болзо,
Ак-боро нени отойтон?
Армиябыс жок болзо,
Аймагысты кем корыыр?

Терек бүри телбиреп,
Жерге түжүп уча берт.
Тегерик көстөри мөлтүрөп,
Армияга жүре берт.
Кайың бүри калбырап,
Карга түжүп уча берт.
Кара көстөри мөлтүрежиш,
Армияга жүре берт.

Черетүде малыбыс
Семис турзын качан да.
Черүдеги уулдарыс
Седен жүрзин качан да.
Аркадагы малыбыс
Амыр турзын качан да.
Армияда уулдарыс
Амыр жүрзин качан да.

ЭМДИГИ JҮРҮМ КЕРЕГИНДЕ КОЖОНДОР

Саңыскан изи кар жаады,
Базайын ба, кайдайын.
Социализм жайрады,
Глөйин бе, кайдайын.

Кускун изи кар жаады,
Базайын ба, кайдайын.
Коммунист жаңы жайрады,
Глөйин бе, кайдайын.

Куу агаштын тазылы
Кургап калган ой келди.
Коммунист болгон албаты
Кунугып жүрөп ой келди.

Сары агаштын тазылы
Саргарып жаткан ой келди.
Совет жаңду албаты
Санааркап жадар ой келди.

Күмүш чолмон күн тийди,
Күн чыкканча тургай не?
Коммунизм жайрады,
Үйе-чакка баргай не?

Алтын чолмон ай тийди,
Ай чыкканча тургай не?
Азийгы эски жаң келди,
Жадын чакка тургай не?

Ак талайда эзин жок,
Салкын кайдан келетен?
Алтайыста түймеен жок,
Жүрек неге сыстайтан?

Көк талайда эзин жок,
Салкын кайдан келетен?
Көп калыкта түймеен жок,
Бууры неге ачыйтан?

Карангуйда жылдыстың
Кажызы бийик, кем билер?

Канча кааннын тергезин
Кемизи бийлеер, кем билер?

Тенгериде жылдыстын
Кажызы жабыс, кем билер?
Телекейдин тергезин
Кемизи бийлеер, кем билер?

Жаргак тоным толырап,
Жардымды неге өйкөйт не?
Жаман жүргөн жадыныс
Жажына мыңдый болгой не?

Эчки тере ол тоным
Эктимди неге өйкөйт не?
Эбире жетпес курсагыс
Эмди жеткил болгой не?

Жарым курутты жийле,
Жадып уйкум келбеди.
Жаман жаткан жүрүмим
Жажына санаамнан чыкпады.

Жетпес теертпекти жийле,
Жетире уйкум жетпеди.
Жетпес жаткан жүрүмим
Жажына санаамнан чыкпады.

Картошканы кем жийтен,
Казы-карта ол чөйбөй.
Капустаны кем жийтен,
Жуулу тошти челдебей.

Кары түшпеең Алтайга
Малыс канай жүргей не?
Кара курсак жүрүмге
Бойыс канай жүргейнес?

Агажы жок Алтайга
Адыс канай жүргей не?

Ак ла малыс түгенди,
Бойыс канай жүргейнес?

Кулунымнын куйругы
Койулар тужы келгей не?
Кунук жүргөн бойыска
Кудурап ойис келгей не?

Жабаганын куйругы
Жайылар тужы келгей не?
Жаман жүргөн бойыска
Жазалар ойис келгей не?

Кадын сууны жакалай
Кара корым таш бүтти.
Кааннын жаңы жоголды,
Калыкка кару жаң келди.

Кадын сууны жакалай
Кара корым таш бүтти.
Кааннын жаңы жоголды,
Калыкка кару жаң келди.

Бийдин суузын жакалай
Бийик корым таш бүтти.
Бийдин жаңы жоголды,
Биске кару жаң келди.

СҮҮШ, ТОЙ, БИЛЕ КЕРЕГИНДЕ КОЖОНДОР

СҮҮШ КЕРЕГИНДЕ КОЖОНДОР

Жалбак кайыш ноктолу
Жараш бором кайда не?
Жайпаңдада базытту
Жаш көөркийим кайда не?

Чичке кайыш ноктолу
Чичке жеерен кайда не?

Чике јараш куучынду
Чын көөркийим кайда не?

Аралдагы ак койон
Агырткажын чыккай не?
Абай, Сугаш балдары
Айттыргажын келгей не?

Јалбракка суу урзам,
Ичерин бе, көөркий, сен?
Јалан јерге сакызам,
Келерин бе, көөркий, сен?

Комыргайга суу урзам,
Ичерин бе, көөркий, сен?
Кобы јерге сакызам,
Келерин бе, көөркий, сен?

Тегенек бажынынг чечеги
Түшкелекте, терелик,
Тегерик көстү көөркийек
Јангалакта, ойнойлык.

Кадышкан бажы чечеги
Түшкелекте, терелик,
Кара көстү көөркийек
Јангалакта, ойнойлык.

Ак тайганын кырына
Ак торко јайдым көрзин деп,
Албатынынг ортодо
Ак јангар айттым уксын деп.

Көк тайганын үстине
Көк торко јайдым көрзин деп,
Көп калыктынг ортодо
Јангар айттым уксын деп.

Торко курым берейин,

Тоолу күнге курчан јүр.
Тоомјылу сөзим айдайын,
Тоолу күнге санан јүр.

Кызыл курым берейин,
Канча күнге қурчан јүр.
Кару сөзим айдайын,
Канча күнге санан јүр.

Талду јердинг кечүзин
Талдап туруп кечелик.
Танышканнынг өчинде
Таг атканча ойнойлык.

Көлдү јердинг кечүзин
Көрүп туруп кечелик,
Көрүшкеннинг өчинде
Күн чыкканча ойнойлык.

Кара суунынг туманы
Кайкалап турган болбайсын.
Кара-күренг ол көөркий
Карыгып турган болбайсын.

Эки суунынг балыгы
Экчелип турган болбайсын.
Эрке көстөрлү көөркийек
Эригип турган болбайсын.

Көлөсөзи јадарда,
Көк-борозы кайда не?
Көк чамчазы јадарда,
Көөркий бойы кайда не?

Абыразы јадарда,
Ак-борозы кайда не?
Ак чамчазы јадарда
Алкы бойы кайда не?

Кызыл-јеерен аттардын

Блгымынан талдап мин.
Кызыл-марал кыстардын
Жаражынан талдап ал.

Кара-күрен аттардын
Жоргозынан талдап мин.
Кара көстү кыстардын
Омогынан талдап ал.

Армакчылу ат келер,
Алануштаг буулап кой.
Айла энгирде сөс келер,
Аланзыбай, жөбин бер.

Кожулангду тай келер,
Комыргайдан буулап кой.
Койу энгирде сөс келер,
Комыдабай, жөбин бер.

Керим, керим кер эди,
Кей женишкир ат эди.
Келин база кижиге эдим,
Кей шулмузым жок эди.

Ак борого мингежин,
Тер чарчалтпас чебер сен.
Ак чамчаны кийгежин,
Кир жууктатпас седег сен.

Көк төнөйгө мингежин,
Жор чыгарбас чекчил сен.
Көк торконы кийгежин,
Кир жууктатпас ару сен.

Кырдын, кырдын кырында
Кызыл, кызыл боролор.
Кыдаттаг келген чөөчөйдиг
Чолозындыг көөркийлер.

Боочы жердин кырында
Болчок, болчок боролор.
Эженнен келген чөөчөйдиг
Эрке, жараш көөркийлер.

Аркыттагы чеген бар,
Бышпай келген ол эдим.
Айдышканым бар эди,
Айтпай келген ол эдим.

Көнөктөги чеген бар,
Көөрчөктөбөй келген ол эдим.
Көрүшкеним бар эди,
Ойнобой келген ол эдим.

Аткан огы агашта,
Ойаларым качан да.
Айткан сөзи көгүсте,
Ундыбазым качан да.

Эки атканы кайында,
Ойаларым эртен ле.
Эки айтканы көгүсте,
Ундыбазым качан да.

Агын суунун балыгы,
Азы-көби не керек?
Айдышканнын сонгында
Аракычызы не керек?

Көндүрө суунун балыгы,
Көби-азы не керек?
Көрүшкенин сонгында
Көзөрчизи не керек?

Чике түшкөн өзөктө
Чийнеликтиг өзөк жок.
Чичке коо ол сынду
Сен көөркийдиг бойлу жок.

Канча түшкен өзөктө
Кайыңдудый өзөк жок.
Кайыңдый коо ол сынду
Сен көөркийдий бойлу жок.

Газет-бичик алышкан
Каанда-бийде не болзын.
Кару сөзин айдышкан
Бис эжүде не болзын.

Бичик-билик алышкан
Бийде-каанда не болзын.
Бир карузын айдышкан
Бис эжүде не болзын.

Кару колын бери сун,
Жакшылажып алайын.
Кара көзин бери көр,
Каткырыжып алайын.

Эргек сабар бар болзо,
Эм алдынан ус болбой.
Эптү үүре бар болзо,
Эм алдынан журт тутпай.
Сабар эргек бар болзо,
Сам алдынан ус болбой.
Санаа жеткен бар болзо,
Сам алдынан журт тутпай.

Эки агашка не керек?
Ээлип чыгар бүр керек.
Эки бойыска не керек?
Эптү жакшы журт керек.

Жаш агашка не керек?
Жайым чыгар бүр керек.
Жаш бойыска не керек?
Жараш эптү журт керек.

Көлгө түшкен кучыйак
Көзин неге жумат не?
Көрүп жүрген көөркийек
Мени канай ундыйт не?

Акка түшкен кучыйак
Көзин канай көрбөйт не?
Айдыш жүрген көөркийек
Мени канай ундыйт не?

Сары-чоокыр кучыйак
Учкан јерин таппадым.
Санаам салган көөркийдинг
Барган јерин таппадым.

Јаста салган ажымды
Јолос таңма јип койды.
Јолыгар деген көөркийди
Јошкын таңма апарды.

Күпчегеннин абразы
Күнге тура какшады.
Күпчегенде көөркийим
Күүниме тийип ырады.
Ўлегемнин абразы
Күнге туруп какшады.
Ўлегемде көөркийге
Күүним өчүп ырадым.

Јалбак кайыш камчымды
Јангый соккон эрјинем.
Јайгы таңнын алдына
Чакы айланган эрјинем.

Узун кайыш камчымды
Уулай соккон эрјинем.
Узун түннин алдына
Чакы айланган эрјинем.

Суунын кужы бололо,
Сууга конор дейдин бе?
Шулмус тенек бололо,
Судтадып жүрет дейдин бе?

Аңыр, таркат бололо,
Ага берет дедин бе?
Аамай тенек бололо,
Айдуга барат дедин бе?

Семис, семис аттардын
Сек болгонын көрөрим.
Сертендеген бойлунын
Ооско түшкенин угарым.

Омок, омок аттардын
Комут басканын көрөрим.
Омок, омок кыстардын
Ооско түшкенин көрөрим.

Салган ажы чыкпаза,
Саламынан сураар ба?
Санаа жеткен болбозо,
Салымынан сураар ба?
Эткен ажы чыкпаза,
Эдиминен сураар ба?
Эм санаазы жетпезе,
Энезинен сураар ба?

Желер сарбаам желбесте,
Желбес сарбаам не желет?
Жергелешкеним келбесте,
Жеткер-таңма не келдин?

Базар сарбаам баспаста,
Баспас сарбаам не базат?
База үүрем келбесте,
Бакадый таңма не келдин?

Улай-улай јелишке
Уладап калган болбайсын.
Узак ойгө келбеди,
Ундып койгон болбайсын.

Керилгекле јелерге
Криптип калган болбайсын.
Кезек ле ойгө келеле,
Ундып койгон болбайсын.

Улантылу кайышты
Улайтаны күч эмтир.
Удап калган көөркийди
Ундыйтаны күч эмтир.

Катаманду кайышты
Катайтаны күч эмтир.
Качангыда көөркийди
Ундыйтаны күч эмтир.

Үйген-нокто бек болзо,
Үч боронон кем коркор?
Үүре-јеле бар болзо,
Ол таңманан кем коркор?
Колон-куйушкан бек болзо,
Конгыр тайдан кем коркор?
Кожо үүре бар болзо,
Ол эдүден кем коркор?

Менин эжим суу ол јанда,
Оноор кечер кеме јок,
Јаантайын ла ыйлаарга
Көстөримде јажы јок.

Тенгериде бир жылдыс
Көс лө јетсе, кол јетпес,
Телекејде бир көөркий
Санаа јетсе, салым јок.

Кайраканда бир жылдыс
Карак жетсе, кол жетпес.
Кан-Алтайда бир көөркий
Санаа жетсе, салым жок.

Кара көлдин түбинде
Кандый балык жок дейдин?
Кара көстү бойымда
Кандый санаа жок дейдин?

Кыр бажында от күйет,
Барайын ба кайдайын?
Көөркий мени чачып жат,
Ыйлайын ба кайдайын.

Суу ол жанда от күй жат,
Кечейин бе кайдайын?
Уулдар мени сүүбей жат,
Лөйин бе кайдайын?

Каннын, Каннын Сары-Кобы
Ондый Алтай кайда бар?
Кара көстөри каткылу
Ондый көөркий кайда бар?

Кара койдын терезин
Кактазан да сергибес.
Карып калган көөркийди
Канайтсан да ондолбос.

Жакпак койдын терезин
Ийлезенг де сергибес.
Жажап калган көөркийди
Жарандырзан да ондолбос.

Көк болчокко чыкпазан,
Көк боронго минбезим.
Көргөн көскө турбазан,

Көк жарыкка жүрбезим.

Ак төстөккө чыкпазан,
Ак боронго минбезим.
Айткан сөскө турбазан,
Ак жарыкка жүрбезим.

Карагай агаш будагы
Карсылдада сынза торт.
Күүни жокко барганча,
Карыксынып өлзө торт.

Терек агаш будагы
Тегин жерге сынза торт.
Тенек күрүмге барганча,
Тегин жерге өлзө торт.

Кайын агаш ол бүри
Касталганча сынза торт.
Карыкчалду санааны
Сананганча, өлзө торт.

Эргиш агаш ол бүри
Эрелгенче, сынза торт.
Эрикчелдү санааны
Сананганча, өлзө торт.
Кунукпазан сен, көөркий,
Кудай, салым бар эмей.
Карыкпазан сен, көөркий,
Салым, кудай бар эмей.

Көжнө төзи суулу деп,
Көнөк тостым, толбоды.
Көрүшкен көөркий келер деп,
Жолун тостым, келбеди.

Балтырган төзи суулу деп,
Болуштоп тостым, толбоды.
База үүрем келер деп,

Сакып жүрдим, келбеди.

Кап арткажын жобожок
Не туйлайдын, кара кер?
Карузыйын дегежин
Не болбойдын, келинек?

Кош артайын дегежин
Не туйлайдын, кара кер?
Колынгнан тудайын дегежин
Не болбойдын, көөркийим?

Кадын төмөн мен бардым,
Камчы сабын кеспедим.
Катап ойто келеле,
Каткырап үүре таппадым.

Сопок өдүк жок болзо,
Кийбес эдим бу Алтайга.
Солун үүре жок болзо,
Келбес эдим бу Алтайга.

Башпак өдүк жок болзо,
Баспас эдим бу Алтайга.
Баратан үүре жок болзо,
Келбес эдим бу журтка.

Адыргалай мантаган
Артак элик ол эмей.
Айдышканда болбогон
Опту келин сен эдин.

Седеркелей мантаган
Сергек элик ол эмей.
Сертежерде болбогон
Седен келин сен эдин.

Агаш бүри жайылза,
Айыл тударыс оныла.

Арык койлор семирзе,
Той эдерис күскиде.

Эки агаш жайылза,
Айыл тударыс оныла.
Ирик койлор семирзе,
Той эдерис күскиде.

КОЛТУ СЫРГАЛЪЫГА КОЖОНДОЙТ

Элик түктү адымды
Ээртеп берзем, минерин.
Энен көрбөгөн Алтайга
Экел салзам, журтаарын.

Аңдар түктү адымды
Ээртеп берзем, минерин.
Адаң көрбөгөн Алтайга
Апар алзам, журтаарын.

КЫС КАЧЫРЫШТЫҢ СЕРЕМЈИ КОЖОҢЫ

Туманду тууны көригер,
Туман түшкен болбозын.
Турган журтты көригер,
Туткун келген болбозын.

Кара тууны көригер,
Булут түшкен болбозын.
Калың жонды эбиригер,
53

Качкын чыккан болбозын.

Суу ол жанда эки кайын
Агып барат суркурап.
Бистин жерден эки бала
Качып барат суркурап.

КУДАНЫНГ ЛА КУДАЛАШТЫНГ КОЖОНДОРЫ

* * *

Ада-эненин жангы деп,
Аражан чөөчөй тудунып,
Араайынан кожондоп,
Кудалап келдис, жөп сурап.

Озодон бери жангыс деп,
Корожон чөөчөй тудунып,
Коолодо кожондоп,
Кудалап жүрүс, жөп сурап.

* * *

Кежим-токым жарадып,
Кер тай уурдадыс, кудагай.
Кејегелү тужында
Кыс уурдадыс, кудагай.

Токым-кежим жарадып,
Төнөй уурдадыс, кудагай.
Токиналу тужында
Бала уурдадыс, кудагай.

Куба чөлдинг түбинен
Кускун учты, жем сурап.
Кан-Чарас Алтайдан
Куда келди, кыс сурап.

Сары чөлдинг түбинен
Саңыскан учты, сан сурап.
Мөндүр-Соккон Алтайдан
Куда келди, кыс сурап.

Көк-боронунг жалынды
Чип-чичкечек кудагай.
Күски койон түгиндий
Жып-жымжагаш кудагай.

Ак-боронунг жалынды
Чип-чичкечек кудагай.
Жаскы койон түгиндий
Жып-жымжагаш кудагай.

Јети үйелү чакыга
Јееренис кожо буулайлык,
Јети үйеге чыгара
Төрөгөн кожо бололык.

Алты үйелү чакыга
Ак боробыс буулайлык.
Алты үйеге чыгара
Төрөгөн кожо бололык.

Куулы чоокыр үзенги
Кула тайдын тепшизи.
Куулы чөөчөй ол ажы
Кудагайдын күндүүзи.

Кара-чоокыр үзенги
Кара тайдын тепшизи.
Калайлу чөөчөй ол ажы
Кудалардын күндүүзи.

Кулузынга отурган
Кучыйактың жаражын.
Куйка-топчы тагынган
Кудагайдың сүрлүзин.

Ташка чыгып отурган
Талаң-келең жаражын.
Тана-јиңги тагынган
Таай әжемнин жаражын.

Ак аркакту торконы
Айра кескен кудагай,
Араайынан куучын айдып
Отуратан кудагай.

Чийнебашту торконы
Чийе кескен кудагай.
Чип-чичкечек үниле
Куучындайтан кудагай.

Кара булут кудайда,
Кудай кайдан билетен.
Карыккан санаа көгүсте,
Кудагай кайдан билетен.

КІЖІГІНИҢ КОЖОНДОРЫ

Ак кайыңга буулаган
Ак көжөгө сүрлүзин!
Ары жанында жажынган
Жаш келиннин жаражын!

Көк кайыңга буулаган
Көжөгөнин сүрлүзин!
Кемзинип, ондо жажынган
Көөркий келин жаражын!

Керчезиндү чегедекти
Кийдирип бердис жардынга.
Келин эдип, чачыңды
Ірүп берерис, тарайла.

Ту жагалу чегедекти
Кийдирип койдыс жардынга.
Тулун эдип чачыңды
Ірүп берерис, тарайла.

Ак кайыңгыс жажарды,
Ак көжөгө буулаактар.
Аркада малыс тойынды,
Семизин сойып, жыргаактар.

Көк кайыңгыс жажарды,
Көжөгөни буулаактар.
Көккө малыс тойынды,
Семизин сойып, тойлооктор.

Күмүш үйген бажында
Күрөң тайдың седенгин,
Күн солонгы чололу
Көк көжөгө сүрлүзин.

Алтын үйген бажында
Ак байталдың седенгин.
Ай солонгы чололу
Ак көжөгө сүрлүзин.

Ак жалаңда не жараш?
Ак айгырлу мал жараш.
Албатыда не жараш?
Ак көжөгөлү айыл жараш.

Көк жалаңда не жараш?
Көк айгырлу мал жараш.

Көп калыкта не жараш?
Көк көжөгөлү айыл жараш.

Ак көжөгө көдүргөн
Ак кайыңнын жаражын.
Албатыны жыргаткан
Балдарыстың жакшызын.

Көк көжөгө көдүргөн
Көк кайыңнын жаражын.
Көп бистерди жыргаткан
Балдарыстың жакшызын.

Ак кайыңы жалбрак
Ак көжөгө арјанда
Јангы жараш келиннин
Чачын өрүп отурыс.

Көк кайыңы жалбрак
Көк көжөгө арјанда
Көөркий жараш келиннин
Чачын өрүп отурыс.

Арказында ак шанкы
Чечер өйи једип келт.
Алтыдан өргөн кејеге
Јазар өйи једип келт.

Белиндеги шанкыны
Чечер өйи једип келт.
Бештен өргөн кејеени
Тулун өрөр өй келди.

Көк көжөгө арјанда
Көбөн чачын өргөнис.
Ак көжөгө арјанда
Алтын чачын өргөнис.

Кызыл-торко ол курды
Чечип койтон ол јанду.

Кызыл-торко чегедекти
Кийип алтан учурлу.

Солонгы өңдү ол курды
Чечип койтон ол јанду.
Солонгы өңдү чегедекти
Кийип алар өй келди.

Айыл бажында ак кайың,
Алдын кечпей, байлап јүр.
Айылда отурган кайың энен,
Адын айтпай, байлап јүр.

Төн бажында төрт кайың,
Бүрин кеспей, байлап јүр.
Төрдө отурган кайың адан,
Бөрүгинди уштыбай јүр.

КЕЛИНДИ МАКТАГАН КОЖОНДОР

* * *

Јаскыда өскөн чечектен
Каннан жараш чечек јок.
Јаскыда качкан кыстардан
Сенен жараш бойлу јок.

Күскиде чыккан чечектен
Күнерден жараш чечек јок.
Күскиде качкан кыстардан
Сенен жараш бойлу јок.

Алтан чечек ортодон
Талдап үскен чечегис.
Алтан жараш ортодон
Талдап алган келдибис.

Jeten чечек ортодон
Талдап үскен чечегис.
Jeten жараш ортодон
Талдап алган келдибис.

* * *

Тарый аскан казанын
Тату, койу кайназын.
Талдап алган нөкөринг
Табынгыр жакшы эш болзын.

Коштой аскан казанын
Койу, тату кайназын.
Карузып барган нөкөринг
Киленкей кару эш болзын.

* * *

Ак борого минеле,
Кожондоп жортсын келдибис.
Ак јаланга чыгала,
Лонг этсин келдибис.

Конгыр тайды минеле,
Кой кабырзын келдибис.
Кой, эчкинин түгиненг
Кийим этсин келдибис.

Тонуп калган терени
Ийлеп жүрзин, келдибис.
Торко мандык кезеле,

Көктөн жүрзин келдибис.

Ак ийнекти саап алза,
Аарчы этсин, келдибис.
Албатызы жуул келзе,
Күндүлөп жүрзин келдибис.

Кулунду беени саап алып,
Кымыс этсин келдибис.
Калык-јоннын ортодо
Тоомјыда жүрзин келдибис.

КАЙЫН ЭНЕЗИ КЕЛДИНЕ КОЖОНДОЙТ

Јаскы койон терезин
Уужап алзам — тон болор.
Јаттап келген баланы
Јазап айтсам – јурт болор.

Эки койон терезин
Уужап алзам— кеп болор,
Элдеп келген баланы
Эптеп алзам – јурт болор.

ЈОНДОНЧОК КЕЛИНГЕ ІГІНИНИНГ КОЖОНГЫ

Чыга берзенг – чыга бер,
Чырбагалла сокпозым.
Јана берзенг – јана бер,
Јалын сеге барбазым.

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫНГ БАШПААДЫЛАРЫ

* * *

Чыдырмандый бек болзын јурты,
Чымалыдый иштепкей болзын балдары,

Агаш-таштый бек болзын журты,
Адарудый нак болзын балдары.

* * *

Сангыскандый ак болзын,
Жымырткадый сак болзын.
Ўкүчектий өлө болзын,
Ўркенедий көп болзын.

* * *

Эр жанында эки мылтык болзын,
Агалу-ийнилү адып турзын.
Эпши жанында эки аркыт турзын,
Эжелү-сыйынду быжып турзын.

* * *

Аргымайдый аргалу болзын,
Тобоковтый тоомжылу болзын.

* * *

Томырганы жадык болзын,
Тонкойгоны уулдар болзын.

* * *

Айу адар уулдарлу болзын,
Албаа көктөөр кыстарлу болзын.
Бөрү адар уулдарлу болзын,
Бөрүк көктөөр кыстарлу болзын.

* * *

Глөнг жетпес малду болзын,
Гдүк жетпес балдар азыразын.

* * *

Бала-барка азырап,
Бажын билип башкарып,
Төрди болзо, көдүрип,
Төрөөндөрди күндүлөп,
Эптү-жакшы журтазын.

* * *

Кылдаг чичке кыстар азыразын,
Кын тагынар уулдар азыразын.

* * *

Айлына албаты кирзин,
Ажы-тузы туузылбас болзын.

* * *

Алаканы арбынду болзын,
Колы кокту болзын.

* * *

Киндигине кир сокпозын,
Кирбигине жаш сокпозын.

* * *

Сөңүскен чайнаар мал азыразын,
Сөзин угар уулдар азыразын.

* * *

Айлына толо бала азыразын,
Алтайына толо мал азыразын.

* * *

Глөнгдий жымжак кыстар азыразын,
Жыраадый кату уулдар азыразын.

* * *

Чеден-кажааны чынык болзын,
Айлы-журты ару жатсын.

* * *

Бала-барказы тойу жүрзин,
Албаты ортодо башту жүрзин.

* * *

Одынанг казан айрылбазын,
Орынынынг жылузы сообозын.

* * *

Эргеги ус кыстар азыразын,
Эрмеги быжу уулдар азыразын.

* * *

Мөшкө чыгар уулдар азыразын,
Мүн кайнадар кыстар азыразын.

* * *

Турналардый турумкай болзын сүүжине,
Аңырлардый айрылышпас болзын жажына.

* * *

Келин Ай ошкош толуп жүрзин,
Колту Күн ошкош жылу жүрзин.

* * *

Темирди кызыдып, жөөжө эдинзин,
Тенекти көкидип, кижиге эдип жүрзин.

* * *

Чыга жүгүрип, малым деп,
Кийдире жүгүрип, балам деп,
Эптү-жөптү журтазын,
Эңке-тонгоко жатлазын.

* * *

Кой кабырар уулдар азыразын,
Тере уужаар кыстар азыразын.

* * *

Агдап жүрер уулдарлу болзын,
Албаа кийер кыстарлу болзын.

* * *

Айу агдаар уулдарлу болзын,
Алтын кийер кыстарлу болзын.

* * *

Таш-очогы тайкылбазын,
Талкан-күли чачылбазын.

* * *

Күлер очогы тайкылбазын,
Күмүш күли чачылбазын.

* * *

Тайгага чыгар уулдарлу болзын,
Талкан согор кыстарлу болзын.

* * *

Жети-Каан жылдыстардый уулдар азыразын,
Алтын-Казыктый кыс азыразын.

* * *

Жинжи тизер кыстарлу болзын,
Жилик жарар уулдарлу болзын.

* * *

Седенгине секир жүрзин,
Семизине селендеп жүрзин.

* * *

Шангы кийер кыстарлу болзын,
Шангда таргар уулдарлу болзын.

* * *

«Мерседес» деп машиналу болзын,
Мерген деп уулду болзын.

* * *

Тарлан-чоокыр уйлу болзын,
Таңдалай деп кысту болзын.

* * *

Бычагы жок жуу сорзын,
Камчы жок ат минзин.

* * *

Аскан ажы тату болзын,
Айткан сөзи тоомжылу болзын.

* * *

Карузып алган эжине
Канча сүме кожулзын.
Жарадып алган эжиле
Жажын чакка журтазын.

* * *

Киретени көп болзын,
Чыгатаны ас болзын.

* * *

Койондый ак болзын,
Койдый семис болзын.

* * *

Эжигине мал турзын,
Эдегине бала бассын.

* * *

Кара бажы кажайганча,
Ак тижи саргарганча,
Эптү-жөптү журтазын.

* * *

Жаш улуска килеп жүрзин,
Жаан улусты тооп жүрзин.

* * *

Күүнзегени келип жатсын,
Амадаганы бүдүп турзын.

* * *

Качырып апарар кыстарлу болзын,
Келин экелер уулдарлу болзын.

* * *

Лигени жуу болзын,
Кийгени түлкү болзын.

* * *

Кой котоонду болзын,
Койнында толо балдарлу болзын.

* * *

Айгырлу малду болзын,
Айлында толо балдарлу болзын.

* * *

Јөөжөзін чыгарып апарар кыстарлу болзын,
Кийдирип экелер уулдарлу болзын.

* * *

Одузында албаты жуулзын,
Орынында бала ойнозын.

* * *

Кабыра жууган чуузында
Кабайда бала багырзын.

* * *

Жууй туткан төжөгінде
Түүнчекте бала багырзын.

* * *

Улаазынан уй ичсин,
Иргезинен ийт ичсин.

* * *

Жаманын жажырып жүрзин,
Жакшызын мактажып жүрзин.

* * *

Мингени јорго болзын,
Кийгени торко болзын,
Ичкени тату болзын.

* * *

Көжөгөзінде ырыс шокшозын,
Төжөгінде сүүнчи шокшозын.

* * *

Эки кижі үлешкен түбек
Эки катапка ас билдирер.
Эки кижі үлешкен ырыс

Эки катапка көп билдирер.

* * *

Кургак агаш бириксе,
Изү жалбышту от болор.
Көөркий балдар бириксе,
Изү сүүштү журт болор.

* * *

Амырайтан јери Япония болзын,
Айылдайтан јери Америка болзын.
Ажанатан јери ресторан болзын,
Амзаганы шампан болзын.

* * *

Ээрлү ат турзын чакыда,
Эки жылдан «Жигулилү» болзын.

* * *

Эки бала ачу ашка тартылбазын,
Бала-барказына куйак болзын.
Келин бала кызыл тилге салдырбазын,
Барган эжин тооп жүрзин.

* * *

Төп, чом, токыналу, тоомјылу,
Иштенкей, нак деген кылык-јан
Јииттердин јуртына шокшозын.

* * *

Эки ле бойыгар эптү болзогор,
Эки колыгар иштенкей болзо,
Ырыс ла тойу-ток, тоомјы,
Барлу-турлу жүрүм бойы келер.

* * *

Искүске болужып жүр,

Грө тартып иштеңдирип жүр.
Жабыска болужып жүр,
Жаба тартып иштеңдирип жүр.

* * *

Алты үйелү чакы тутсын,
Ак-борозы киштеп турзын.
Алты кып тура тутсын,
Алтылазында балдар жүгүришсин.

* * *

Карачалу айлында
Камык ырыс шокшозын.

* * *

Аркага чыкса – андап турзын,
Айлына бурылза – алганы күлүмжиле
уткызын.

* * *

Эки самайы буурайганча
Бой-бойларынан көс алалбай жүрзин.

* * *

Ак тиштери алтындый саргарганча
Бой-бойларын килежип, карузыжып жүрзин.

* * *

Кериш-уруш дегенин кер тайы
Жети тууны кечиреле,
Керчезендеп таштап ийзин.

* * *

Айткан сөзи бескелү болзын,
Айлы-журты чынык болзын.

* * *

Журтаган журты амыр болзын,

Шуурганга ас учуразын.

* * *

Түнүгинде желечи уйалазын,
Төжөгинде ырыс уйаланзын.

* * *

Качарында кан ойнозын,
Карагында от ойнозын.

* * *

Эжигинен ары чечек жайканзын,
Иргезинен ары маалазы жайканзын.

* * *

Машинада жайканып отурзын,
Албаты ортодо кычыртуда жүрзин.

* * *

Ала-көнө туткуланбазын,
Айткылажып керишлебезин.

* * *

Албаты ортодо Ай ошкош жаркынду жүрзин,
Айткан сөзи тоомжылу жүрзин.

* * *

Айры колдорун чычайтып,
Согушпай жүрзин.
Азу тиштерин ырсайтып,
Керишпей жүрзин.

* * *

Бий-Кадында кечүлү жүрзин,
Бийик тууларда ажулу жүрзин.

* * *

Койу жылдыстый мызылдаш жүрзин,
Жака жылдыстый жалтыраш жүрзин.

* * *

Кой тиштери конкорылганча,
Коптожып керишлебезин.

* * *

Тогус кара уулду болзын,
Онынчызы бойлу болзын.

* * *

Жаактуга айттырбазын,
Жарындуга жыктырбазын,
Тилдүгө айттырбазын,
Тизелүгө жыктырбазын.

* * *

Ўүри жок мал жүрбес,
Нөкөри жок кижин жүрбес.
Түбекти нөкөрлөрөөр
Тең көдүришсин.
Ырысты нөкөрлөрөөр
Тең үлөшсин.

* * *

Саадактуу уулдар азыразын,
Шанкылуу кыстар азыразын.

* * *

Эк сагалы буурайганча,
Азу сагалы атрайганча,
Эптү-жөптү журтазын.

* * *

Жангы жөөжөзүн жазап тудунып билзин,
Эски жөөжөзүн эптеп тудунып билзин.

* * *

Жок жерден таап жүрзин,
Жонло кожо нак жатсын,
Ас немени көптөдип билзин,

Албатыла кожо үлежип жүрзин.

* * *

Отык чагып күйдүрген оды
Он үйгө улалзын.
Серенке чагып күйдүрген оды
Сегис үйгө улалзын.

* * *

Балдарынын балдарын алзын,
Бажы балбак болзын,
Көстөри тозырак болзын.

* * *

Эл-албатыга жаман этпезин,
Айылдаштарыла нак жатсын.

* * *

Көкси терен болзын,
Көстөри отту болзын.
Албаты баштаар башчы болзын,
Алкыш-бийаны тузылбас болзын,
Оп-куруй!

* * *

Кас мойынду,
Кандыкты чырайлуу
Кыстар азыразын.

* * *

Бука мойынду,
Чокту көстөрлү
Уулдар азыразын.

* * *

Уулы болзо, министр болзын,
Кызы болзо, артист болзын.

* * *

Тарлан-чоокыр уйлару бол,
Таңдалай деп кыстарлу бол.
Боро-чоокыр уйлару бол,
Боромой деп уулдарлу бол.

* * *

Күнкүлдеген соказында
Талкан согулзын.
Бортылдаган казанында
Карта кайназын.

* * *

Тон-өдүкти көктөйтөн
Торколой деп кысту болзын.

* * *

Кара боронгот көстөри
Мокоорбозын жажына.
Мызылдаган торко чачы
Кажайбазын жажына.

* * *

Барбандада ажан отурар
Байрам деп уулду болзын.

* * *

Алтай-Буучайдый албатызын корулазын,
Очы-Баладый очогын корулазын.

* * *

Саап койгон сүт ошкош ару болзын,
Жаап койгон кар ошкош жангы болзын.

* * *

Санаа жангыс,
Салым бирлик болзын.

* * *

Адазы ошкош эки сары
Кыстарлу болзын.
Энези ошкош эки кара
Уулдарлу болзын.

* * *

Одуратан одынду болзын,
Откоротон малду болзын.
Арыганга үде берзин,
Аштаганга аш берзин.
Албатыла нак жүрзин,
Ээлгилү журт тутсын,
Эржинелү мал азыразын.

* * *

Тар эжиктен батпас,
Тай ат көдүрип албас,
Баатыр уулдар азыразын.

* * *

Кастый ак болзын,
Койондый жүгүрүк болзын.

* * *

Кунурабас журт болзын,
Куулардый айрылышпазын.
Артабас журт болзын,
Аңгырлардый нак жүрзин.

* * *

Эр жанында күкүрт унчукпазын,
Эпши жанында жанмыр жаабазын.

* * *

Тынышту очогы тайкылбазын,
Тынду чайы сообозын.

* * *

Тайгазы жуугында андап,
Таап жүрзин.
Талайы жанында балыктап,
Азыранып жүрзин.

* * *

Эленчик-куурактын,
Ада-өбөкөнүн жаңы аайынча
Эленчик-чакка журтагылазын.

* * *

Чар тере аркытту бол,
Баш кайың бышкылу бол,
Эжелү-сыйынду быжып турзын.
Уй терези аркытту бол,
Улу кайың бышкылу бол,
Сыйынду-эжелү быжып турзын.

* * *

Эки боро аттарлу болзын,
Эзер-казар ийттерлү болзын,
Алтайынын сынын кырлап,
Андап жүрзин.
Эпшизинин аскан казаны сообозын,
Орыннын алдында чойчык-чойчык
Идүктер тургулазын.

* * *

Колдордын чыдалыла,
Буттардын ийдезиле байызын,

Көптөзін.
Айлынан улус айрылбас болзын.

* * *

Тан Чолмондый көстөрлү,
Тан ойногон каткылу,
Таларкак бөкө жарынду
Уулдар азыразын.

* * *

Күн жаркыны чырайлу,
Күнчыгыштый каткылу,
Коо жараш сындарлу,
Коологон өткүн кожонду
Кыстар азыразын.

* * *

Очогоорго — жаан жалбыш,
Ортоогоорго — жаан ырыс.

* * *

Эки кулагында темдектү
Мал азыразын.
Эки кулагында сыргалу
Жаражай кыстар азыразын.

* * *

Чуркурадып мал азыра,
Чуулап бала азыра.

* * *

Ак череттү туразы
Арузына жалтырап турзын,
Бойлоры карузыжып журтазын.

* * *

Жарадып алган эжи,

Тенгериде ай чылап,
Жалтырап турзын,
Эп-сүмези,
Телекейде солоңгы чылап,
Жүзүнделип турзын.

* * *

Сүүп тапкан эжин
Сүрнүктүрбезин сени.
Карузып тапкан эжин
Карыктырбазын сени качан да.

* * *

Арчын чылап айрыланып өс,
Кырчын чылап уйаланып өс.

* * *

Кин болзын,
Кежиктү болзын.
Чоң болзын,
Бай болзын,
Баркылу болзын.

* * *

Элбек жоннын жыргалын көрзин,
Экпіндү жүрүмнин учурын сессин.
Жаан талайлар кечүзин кечсин,
Ажытту тайгалар ажузын ашсын.

* * *

Карануй түн киргежин,
Карыкчалы жок уйкулду бол.
Таңдакталып күн чыккажын,
Кунукчалы жок жүрүмдү болзын.

* * *

Кабактары туйук,
Кабыргазы тудуш

Уулдар азыразын.

* * *

Кабактары чийик,
Сындары сыргалжын
Кыстар азыразын.

* * *

Ай таңдактык качараарды
Жаш жолдобозын,
Жылдыс жаркынду көстөрөөрди
Карыкчал тартпазын.

* * *

Тал чылап корболонуп тураар,
Тараан чылап кылгаланып тураар.

* * *

Эрдин сөстөри чындык болзын,
Эрдин журты чынык болзын.
Келиннин сөстөри чом болзын,
Экүнин санаазы бир болзын.

* * *

Кайындарын байлаар, тоор
Көгүстү, жалакай келин болзын.

* * *

Албатыны күндүлегенин
Тепши куйрукту кой болзын.
Эл-жонды күндүлегенин
Ак мешке жуулу кой болзын.

* * *

Учуктый чөйилген мал азыра,
Куучыны төп балдар азыра.

* * *

Жылмайа семирген
Мал азыра.
Жып-жымжагаш кылыкту
Кыстар азыра.

* * *

Орчыланды эбиретен
Космонавт уулдар азыразын.
Телекейди кайкадатан
Артист кыстар азыразын.

* * *

Тогус уул азыра,
Тоолоп болбос мал азыра!
Алты кыс азыра,
Айдап болбос мал азыра!

* * *

Келин, жаңы ай чылап,
Он беш катап толузын!

* * *

Албаты-жонды күндүлөп жүр,
Ак малынды кичееп жүр.
Көп жонунды ашкар жүр,
Көгөндү малынды кичееп жүр!

* * *

Кажаанда малын үркүбезин,
Кабайдагы балаң ыйлабазын.
Котоонду малын үркүбезин,
Колындагы балаң ыйлабазын!

ТОЙДЫҢ КОЖОНДОРЫ

Төрт үйелү чакынга
Төнөйлөр жуулып киштезин.
Төрт үйелү айлынга
Төрөгөн жуулып жыргазын.

Алты үйелү чакынга
Ак боро жуулып киштезин.
Алты үйелү айлынга
Албаты жуулып жыргазын.

Желе-желе жаш кулун
Желишкир ылгым ат болор.
Жергелешкен жиит балдар
Желе жараш журт болор.

Төгө-төгө жаш кулун
Түргендеп желер ат болор.
Той ло эткен жииттерис
Көрүмжилү журт болор.

Тозуп аткан аңынга
Тозтын огы жаразын.
Той ло эткен уулынга
Торко, камду жаразын.

Кетеп аткан аңынга
Кескен огын жаразын.
Келин болгон бойлуга
Камду, түлкү жаразын.

Түре жууган жөөжөнгө
Камду, түлкү кожулзын.
Катай туткан төжөктө
Кабайда бала багырзын.

Кабыра жууган јөөжөнгө
Түлкү, камду кожулзын.
Түре жууган төжөктө
Түүнчекте бала жайканзын.

Жакалап эткен тоныгар
Жарынга жылу кеп болзын.
Жатка берген балагар
Жайым жадар журт болзын.

Эптеп эткен тоныгар
Ийинге жылу кеп болзын.
Элге берген балагар
Эптү жакшы журт болзын.

Түңүктү айлынга
Түмен быркан шокшозын.
Түре жууган ордында
Түүнчекте бала жайкалзын.

Карачалу айлынга
Камык быркан шокшозын,
Кабыра жууган ордында
Кабайда бала багырзын.

ЛІЖІ САДЫШТЫҢ КОЖОНҒОРЫ

Айдын чыгыш таладан
Ай жаркыны чалызын.
Айыл ичинде јөөжөдө
Алтын кайырчак чек турзын.

Күннин чыгыш таладан
Күн жаркыны чалызын.
Күреелей жууган јөөжөдө

Күмүш кайырчак чек турзын.

Кертек керим чакыда,
Кејим-токымын беригер.
Келинис бистинг айлыста,
Кеп-кийимин беригер.

Тосток бором айлыста,
Токым-кејим беригер.
Тойлогон келдис айлыста,
Тон-өдүгин беригер.

Ак калайлу казанаар
Бистинг отто кайназын.
Ак шагкылу балагар
Бистинг журтта шокшозын.

Көк калайлу казанаар
Бистинг отко кайназын.
Кара көстү балагар
Бистинг журтка шокшозын.

Ак торколо шидеген
Кебизисти беригер,
Ак чечекле ойногон
Келдибисти беригер.

Чинмериле шидеген
Ширдегисти беригер.
Чийнебашла ойногон
Келдибисти беригер.

Жар бажына отурып,
Жастык шидеген кыс жараш.
Жастыгын көрүп, жарадып,
Кыс сөстөгөн уул жараш.

Төнг бажына отурып,
Тон көктөгөн кыс жараш.
Тонын көрүп, жарадып,
Кыс сөстөгөн уул жараш.

КЕЛИННИНГ БАРКЫЗЫН МАКТАП

Ак жакалу тон келди,
Тонноң жылу тон болды.
Ак бозулу уй келди,
Уйдаң сүттү уй болды.

Көк жакалу тон келди,
Тонноң жылу тон болды.
Көк бозулу уй келди,
Уйдаң сүттү уй болды.

Кече туткан айылдын
Кеени кайда болотон?
Кече келген келиннин
Чайы кайда болотон?

Жангы туткан айылдын
Жаражы кайда болотон?
Жангы келген келиннин
Чайы кайда болотон?

БЕЛКЕНЧЕКТИНГ КОЖОНДОРЫ

Жараш шайрак аргымак,
Алтын чакы төзинде.
Жайа кескен белкенчек
Ада-эненин алдында.

Бийик шайрак эрјине,
Күлер чакы төзинде.
Белтире кескен белкенчек
Эне-аданын алдында.
Жайа салган тепшиненг
Ўлежип јигей кудалар.
Жакарып айдар эрмегин
Айдып тургай кудалар.

Ўрүстеп салган тепшиненг
Ўлежип јигей кудалар.
Ўредип айдар эрмегин
Айдып отургай кудалар.

Ат арчынды тудунып,
Алкыш сурап јүрүбис.
Ак сүдисти үрүстеп,
Ак јаларга мүргүйдис.

Кой арчынды тудунып,
Кудайдан алкыш сурайдыс.
Койу сүтти үрүстеп,
От-Энеге мүргүйдис.

Ак тайгада ат арчын
Изүзине баш болзын,
Ак јаларга мүргүйле,
Брыс сурап келдибис.

Көк тайгада кой арчын
Быйанына баш болзын.

От јаларга мўргўйле,
Брыс сурап келдибис.

Кок кайыңды бўктейле,
Кабай эткен адазы.
Койу сўдин эмизип,
Чыдадып койгон энези.

Јаш кайыңды бўктейле,
Кабай эткен адазы.
Агы-сўдин эмизип,
Азырап койгон энези.

Адарткы деп олўнги
Ат отойтон учурлу.
Алаканда чўчўйди
Адазы ууртаар учурлу.

Конгырјыла олўнги
Кой отойтон учурлу.
Колыстагы чўчўйди
Энези ууртаар учурлу.

Кејим-токым јайылбаан
Керин берген, кудагај.
Кејегези јазылбаган
Кызын берген кудагај.

Токым-кејим јайылбаан
Тўнўйин берген кудагај.
Тўбўзинде чачы јазылбаан
Балазын берген кудагај.

Ак ийнекти саай тудуп,
Аарчы эткен кудагај.
Албатыны тўжўрип,

Јыргал эткен кудагај.

Кок ийнекти саай тудуп,
Кўорчўк эткен кудагај.
Кўоп албатыны тўжўрип,
Јыргалын кўоргўн кудагај.

Терек агаш бўриндий
Телбиреген кудагај.
Тенгериде јылдыстыј
Мызылдаган кудагај.

Кайың агаш бўриндий
Калбыраган кудагај.
Кайраканда јылдыстыј
Мызылдаган кудагај.

Кок ийнектинг терезинен
Кўкўор эткен кудагај.
Кўоп балдарды чыдадып,
Јыргалын кўоргўн кудагај.

Ак ийнектинг терезинен
Аркыт эткен кудагај.
Арбын балдар чыдадып,
Јыргалын кўоргўн кудагај.

Айыл ичин сергиткен
Алки јууган кудагај.
Алтан јылга јурта деп,
Бала берген кудагај.

Ўйдин ичин сергидип,
Јўўжў јууган кудагај.
Ўргўлјиге јурта деп,
Бала берген кудагај.

БАЙТАЛБАШТЫҢ КОЖОНДОРЫ

Таң кажайды, турыгар,
Байтал башты кайнадаар.
Кудаларды айттырып,
Баш тепшилеп күндүлегер.

Күн чыгып келт, турыгар,
Кары-јодо кайнадып,
Кара албатыны айттырып,
Кары-јодоло күндүлегер.

КОЙУ КІЧІНИҢ АЛЖЫШТАРЫ

Эдискидий коо үни
Айылдын ичин көдүрзин.
Чыдап келзе, калыгыстың
Адын ададып,
Албаты ортодо чек жүрзин.

Су-кадык өссин,
Баатыр болуп чыдазын.

Элдин элчизи болзын,
Жоннын куйагы болзын.

Жаактуга айттырбазын,
Жарыңдуга туттурбазын.
Тилдүгө айттырбазын,
Тизелүгө жыктырбазын.

Аттын омогын минзин,
Аштын тамзыгын јизин.

Тоомјылу болуп,
Төрдө отурзын.
Тоомјылу болуп,
Жон баштазын.

Јүс јаш јажазын,
Јүгүрүк ат минзин.

Курсактын болзо, тамзыгын јизин,
Кийимнин болзо, өңжүгин кийзин.
Аттардын болзо, эмдигин минзин,
Албаты ортодо эркетенде жүрзин.

Ак борого минеле,
Алтайында андап жүрзин.
Ак чаазыннаң үренеле,
Албатызынын уулы болзын.

Төбөөзинде санаалу болзын,
Төринде бичиктү болзын.

Бажында сагышту болзын,
Балтыры темир болзын.

Төрт лө беш темдектерге үрензин,
Түн-түжи кычырганы бичик болзын.

Атту-тонду малчы болзын,
Атту-чуулу анчы болзын,
Аткан огы јерге түшпезин.

Алтайыстың адын
Телекейге чыгарзын.

Албатыбыстың адын
Орчыланга чыгарзын.
Баштапкы алтай космонавт болзын,
Орчылангла учуп жүрзин.

Аданаң ардак жүрзин,
Эненең эрке жүрзин.
Яан улусты тооп жүрзин,
Кураа балдарыла нак жүрзин.

Койондый ак болуп чыда,
Койдый семис болуп чыда.

Бычагы жок жуу сорзын,
Камчызы жок ат минзин.

Эмдик үредер эпчил болзын.
Аң адар аңчы болзын.

Яан-яан талайда
Кечүлү болзын.
Яан-яан тайгаларда
Ажулу болзын.

Боронот көстөри
Чокту болзын.
Боромой деп атту болзын.

Эки койон терезинен
Эптү жакшы бөрүктү болзын.
Эки койдын терезинен
Эптү жылу тонду жүрзин.

Тар кабайга жайкап,
Тату сүдисле азыраган
Уулыс кийинде
Эне-адазын азыразын.

Жигени – бөөрөк-жуу болзын,
Соргоны – казы-карта болзын.
Су-кадык өссин,
Баатыр болуп чыдазын.
Төбөзінде чачы
Койу болзын.
Жининде эренези
Таш болзын.

Эр кемине жетсе,
Кан-Чарас Алтайда
Уулдың колын тудары жок болзын.

Чыдаза, боксло чемпион болзын,
Телекейге ады чыксын.

Эмдик чармадаар чармачы болзын,
Эмдик үредер чыйрак болзын.

Күрежетен чемпион болзын,
Аңчы Самтаевтин үрөнчиги болзын.

Алтайы алкыш-бийан берип,
Су-кадык чыдазын.

Найылары болзо, жакшы,
Жедимдери болзо бийик,
Үредүзи болзо, көрүмжилү,
Жолдор болзо, жылбилү болзын.

Алтайы балага алкыш берзин,
Алын жолында буудак жок,
Кийин жолында тангак жок,
Жүрүми ырысту болзын.

Агын суулар болгожын,

Тайыс кечү ол берзин.
Бийик туулар болгожын,
Жабыс ажу ол берзин.

Арка-сыны артабай,
Амыр чыдазын деп алкайдым.
Алдында жолы ачык,
Келер жолы кежиктү,
Алтайынан быйанду,
Албатыда тоомжылу,
Амадузына једип јүрзин.
Омок-јимек чыдазын.

Јангы чыккан баатыр кежик балага
Брыстын болзо, јаанын,
Тенгеринин чанкырын,
Јылдыстардын јаркындузын,
Чалындардын арузын күүнзейдис.

Једип тудары көп болзын,
Јер тайанары јок болзын.

Кайын агаш кабайга јайканып јат,
Ада-эненин колына экчелип јүр.
Эргиш агаш кабайда эркеде јат,
Эне-адангнын колында јажып өс.

СІКТИРДИН, ІС АЛБАТЫЛАРДЫН ЧОЛОЛОРЫ, КОЖОНДОРЫ ЛА АЛКЫШТАРЫ

БАЙЛАГАС

Байлагас бажы куртаганча
Балтырган јууган.
Көчүги куртаганча
Көжнөлөп јүрген.
Јаман эрин азыраган.
Јаман эри
Јангыс уйын сојоло,
Эдин јангыскан јийтем деп,
Байлагасты сүрүп ийген.

ИРКИТ

Ирkit, ирkit ириген,
Ирин-чиринги чачылган.
Ирик будын
Ийттин будына
Толып јиген.
Теке бажын блаажып,
Тенгиске түшкен ирkitтер.
Борсык бажын блаажып,
Боом ашкан ирkitтер.
Оозынан от чыккан,
Јардынан канат өскөн ирkitтер.
Је ондый да болзо,
Ирkitтин эдин ол јизен,
Эди кандый амтанду.

Иркит уулга ол барзан,
Jurты кандый ол онжук.

КЕРГИЛ

Кергил, кергил кере тас,
Кејегези куртту тас.
Кејири кырландап,
Кериш бедреген.
Кејегези чычандап,
Согуш бедреген.
Гөөнинин үстине
Алты түмен ойношту.
Эрзегине эби-куды
Табылбас куртту кергил.
Албаты ортодо алты жүстү,
Эл ортодо эки жүстү кергил.

КОБОЛЫ

Корбо талда кок жок,
Коболыда ук жок.

КЫК

Көбш казан ажынкай,
Көбөк, көбөк көөрөнкөй.
Көбөк көөрөйлө,
Көлгө калыган.
Көп сабазын
Көрмөс алган.
Малдын тижизи кееркек,
Көбөктөрдүн кыстары кеберкек.
Көбөктөрдүн эркеги журт тудар.
Көбөктөрдүн эпшизи
Jurт тутпас,

Көбөктөрдүн эркеги өзөр.
Жал көбөк төр бажында
Тоголонып жат.

КЫПЧАК

* * *

Кыпчак, кыпчак кырылган,
Кызаланга кыстырган.
Кызын алып, тирилген.
Келдин алып, кейтиккен.
Отура түжүп, одын алган.
Жада түжүп, жангыртыгын алган.
Ийде басса, ийдин алган.
Эңчөйө түжүп, энезин алган.

* * *

Кыпчак, кыпчак кырылган,
Кызаланга кыстырган.
Аланчыктан астыгып,
Алты жылга тениген.
Тейлегенди киштедип,
Айгыр салган кыпчактар.
Кучыйакты чыйкылдадып,
Кулун салган кыпчактар.
Кызылына болуп, кызын алган,
Кеенине болуп, келдин алган.

* * *

Кыпчак, кыпчак кырылган,
Кызыла түжүп, кызын алган.
Керилеле, келдин алган.
Эригеле, энезин алган.

Тейлеген айгырлу,
Саңыскан беелү
Кинчектү кыпчак.

* * *

Кыпчак ычкырым деп ыйлайт.
Ирkit мылтыгым деп ыйлайт.

* * *

Тошко салза чөңбөс кыпчак,
Отко салза күйбес кыпчак.

* * *

Ару чырайына көлөткө түшкен кыпчак,
Кара көстөрине кан чагылган кыпчак.

МАЙМАН

Јети кару күйүзининг
Мойнын кескен ийт-майман.
Эң кару күйүзин
Соок јатсын деп, тошко салган,
Изү јатсын деп, күлге көмгөн,
Кара буурлу кара майман.
Таары курыыр кара майман,
Көө тонду көгөл майман.
Боро санаалу,
Эрезин, курт болуп,
Эдин јишкен.
Эрзегине өбй энезининг
Койнын тарткан.
Кара курт болуп,
Канын јишкен.
Кей-кебизинине кайын энезининг
Койнында конгон.

96

Јенгил деп, өкпө азыктанган,
Чокту деп, чобра одырган.

* * *

Јети күйүзининг мойнын кескен
Ийт майман.
Јети адынын мойнын кескен
Күлүк майман.
Јакшы куучын кокырлу,
Јараш чөбчөй күндүлү,
Тату кымыс суузынду,
Кызыл-марал чырайлу
Кеберкек майман.

* * *

Майман күнине он куулар.

МЕРКИТ

Кара тастын калдыгы,
Кара жаңыс уулы.
Меркит, меркит, беш меркит,
Беш арбадан көчө аскан.
Меркит, меркит, алты меркит,
Алты арбадан талкан соккон.
Аргазыла алты конгон,
Алабугадый жылбыркай меркит.
Мекезиле јети конгон
Чараандый жылбыркай меркит.

МУНДУС

Бука јуулып, уй болбос,
Мундус јуулып јурт болбос,
Ийттий тудаган,
Уйдый сүзеген,
Аттый тебеген
Јебирек мундустар,
Кускунды куркулдадып,
Курут эдип јиген.

97

Саңгысканды жаырадып,
Саап, сүдин ичкен,
Тейлегенди киштедип,
Айгыр салган.
Телекейди кайкадып,
Мунгы чыккан
Тенек мундус.
Албатыны кайкадып,
Ады чыккан
Аамай мундус.
Мундус бийиркек, ойто ло
Көрзөн, жалтанчак.

САГАЛ

Сагалду эчкизин сойып, жип болбой,
Саалу арбазын саргап, жип болбой,
Жабуда курудын алып, жип болбой,
Жадында ийнегин саап, ичип болбой
Торологон сагалдар.

СОЙОННЫҢ ЧОЛОЛОРЫ

Сол буды тартылчак,
Сол колы суранчак,
Комыс согор эргеги бар,
Коболы, сойон угы бар.
Икили согор эргеги бар,
Иркит, сойон угы бар.
Эдек-жеңи ачык сойон,
Эби табылбас ач сойон,
Эпшилерди элгеп жүретен
Эрзек ойынзак сойон.
Аркага чыкса саңытчы,
Аралга кирзе сыгырчан,
Ээр-токымын тескери ээртеер,
Эргекпиле шоор тартар,

Эринбиле комыс ойноор сойон.

* * *

Сойон, сойон сурт эдип,
Беш ичине шокшогон.
Соронок будын сооро тепкен,
Сол колын сый тепкен,
Сокойоктоп ташка чыккан,
Алтын деп балазын
Ак жарчаала жыга чапкан.
Мендеш деген балазын
Беш суузына мергедеген.
Эмеш малын жайап жаткан
Ак жайыгын үзе тарткан.
Эмеен-өбөөн качаалап жаткан
Ак көжөгөзүн жара тарткан.

* * *

Алтайдын ичинде сойонноң жаман кам жок.

* * *

Сойоннын бай агажы эргиш.

* * *

Мактанчак сойон,
Уурчы сойон.
Сойон, сойон сорт эткен,
Содон кайага чыгара калыган.
Сокор ады жүгүрүк,
Тойтык буды бийечи.
Чоңчойы жарылала,
Иринтиген.
Түште сокор сойон,
Түнде чыйрак сойон.
Түште ақсак сойон,
Түнде уурчы сойон.
Эдегинде эби жок,
Ээринде каажы жок.
Аралга кирзе, кожончы,
Аркага чыкса, анчы,
Айылга кирзе, копчы сойон.

ТАҢДЫ

Тал агашта кок жок,
Таңды кижиде ук жок.

АРА, ТАҢДЫ

«А» деп айткан кижини ара деп,
«Та» деп айткан кижини таңды деп адаган.

ТОДОШ

Тодош, тодош торт эткен,
Тогус аяк көчө ичкен,
Тогус орого толтыра чычкан,
Болчок ташты оодо озырган,
Жалбак ташты жара озырган,
Айылдаш чадыр көчө берген.
Жанында ийди өлө берген.
Торбокту мыйгак селт эткен,
Тогус чеденди ажыра калыган.
Сары эликтер селт эткен,
Чеденди ажып, тозо берген.
Жанында айылды көчүрө озырган.
Жаман үйин жандыра озырган.
Ичи жарылала, Алачар өлгөн,
Шаажынбаш көнөктөгү сүдин
Мыйгактар, эликтер
Кийнинен чачкан.

ТІЛІС

Төрт таманы тайпайган
Төөнөн жаан мал жок.
Төбөзінде чачы жайылган
Төлөстөн жараш бойлу жок.
Төмөн аккан талайдан
Төгөрүк суузы чакпынду,
Төмөн көргөн калыктан

Төлөс кижги кылыкту.
Төөнүн түги түленкей,
Төлөс кижги жимекей.
Төөнөн жаан мал жок,
Төнгөгинде онын эт жок,
Төлөстөн жаан журт жок,
Төринде онын кап жок,
Жаман адын мин болбос,
Жанган катын некебес.
Төөнөн жаан мал жок,
Төбөзінде онын түк жок,
Төлөсти жаан бөкө деген,
Төбөзінде онын чач жок.
Төө жеризе, ботоозын албас,
Төлөс ачынза, сөөгин бербес.
Төгөрүп жүрүп, төнгөзөк сүскен,
Айланып жүрүп, аланчык мондогон.
Төө өлзө, чынгырып өлөр.
Төлөс өлзө, жарбынып өлөр.
Мантаган төөнүн изи жаман,
Мактанчак төлөстин сөзи жаман.

ТОНЖААН

Тонжаан, тонжаан тонк эткен,
Бажына кирлү,
Жыду, шалыр
Каты чыккан.
Тонг кышкыда
Тошко тайкылып туруп,
Көгөрө тонуп туруп,
Той эткен тонжаандар.

ЧАПТЫ

Чагал мөштин кузугын
Көрүк жиген.
Чаптылардын кыстарын
Танмалар алган.
Чагал мөштө кыртыш жок,
Чаптыларда уят жок.

ТУБАЛАРДЫН ЧОЛОЗЫ

Туба, туба, тубачак,
Тумчугынын бажы карачак.
Эдегинде эби жок,
Ээринде кааш жок.
Туруйна көкизе, агашка конор.
Туба көөрөзө, килин штан кийер.
Тубада туруш жок.

МАЙМАЛАРДЫН ЧОЛОЗЫ

Майма, майма, маймачак,
Маалачак кыралу,
Баштыкча өдүктү,
Бышкыча киндиктү.

ИРКИТТЕРДИН КОЖОНДОРЫ

Иритпектин сарсузын
Төгөтөни күч эмей.
Ирkit сөөктү бойымды
Ундыйтаны күч эмей.
Курудымнын сарсузын
Төгөтөни күч эмей.
Ыргай укту бойымды

Ундыйтаны күч эмей.

Ирик тере тонымды
Илейтени күч эмей.
Ирkit сөөктү бойымды
Ондойтоны күч эмей.
Кыйулу тере тонымды
Илейтени күч эмей,
Мүркүт укту бойымды
Ондойтоны күч эмей,

Көк эчкинин терези
Көксинге жылу тон болор.
Көбөк сөөктү бойлу бала
Көксинге кару эш болор.
Ирик койдын терези
Ийнинге жылу тон болор.
Ирkit жеени кыс бала
Бойыга кару эш болор.

Эмдик боро адымнын
Ўйгенине тийбегер.
Ирkit сөөктү бойымнын
Кылыгыма тийбегер.
Кызыл-күрен адымнын
Тискиине тийбегер.
Ыргай укту бойымнын
Кыртыжыма тийбегер.

Ирик тонду бойымды
Ийттатай деп айтпагар.
Ийт азыкту бойымды
Эрзек танма дешпегер.
Икили тартар сабар жок,
Ирkit болор учурын жок.
Топшуур согор арган жок,

Тодош болор угын јок.

Мөш агаштын кузугын
Чертеримде, татузын.
Мүркүт укту карындаштар
Јуулыжарда, сүрлүзин.
Эмил агаш кузугын
Чертеримде, татузын.
Ыргай укту карындаштар
Јуулажарда, сүрлүзин.

Ийне бүрлү агашты
Бүктеерим деп мууканба.
Иркит сөөктү бойымды
Базарым деп бодобо.
Тал агаштын терезин
Сойотоны күч эмей.
Танытпайтан бойымды
Таныйтаны күч эмей.
Ыргай агаш терезин
Сойотоны күч эмей.
Ыргай укту бойымды
Ондойтоны күч эмей.

Топшуур согуп берейин,
Тындап уксан, көөркийим.
Тоолу сөзим айдайын,
Токтоп уксан, иркит кыс.
Икили ойноп берейин,
Эрке көрүп, тындазан.
Эки сөзим айдайын,
Мендебей уксан, иркит кыс.

КЫКТИРДИН КОЖОНДОРЫ

Адарткынын бажына
Адару конды – сүрлүзин!

Албатыны кубуткан*
Ак көбөктин сүрлүзин!

Конгыржыла** бажына
Көбөлөк конды – жаражын!
Көп бистерди кубуткан
Көбөк жииттин омогын!

Көк эчкинин уулагы
Көк кайачыл мал болды.
Көбөк сөөктү жаражай
Көзиме кару эш болды.

Ак эчкинин уулагы
Ак кайачыл мал болды.
Ак ла көбөк жаражай
Көксиме жылу эш болды.

Ак ла бором арыды,
Анга јойу кай жүрер?
Ак ла көбөк ырады,
Айдышкан јок кай жүрер?

Көгөл бором ырады,
Көк лө јойу кай жүрер?
Көбөк үүре ырады,
Көрүшкен јок кай жүрер?

Көкөрү суу чакпынду,
Кечерин бе сен, бала?
Көбөк уулдар калапту,
Соотоорын ба сен, бала?

Сайлугем суузы чакпынду,
Кечерин бе сен, бала?
Көбөк уулдар кылыкту,

Барарың ба, жектебей?

Сарагай салган танмалу
Эрјине минген көбөктөр,
Саамай тушта темдектү
Саң ла башка көбөктөр.

Туура-Тыт деп Алтайда
Турлу туткан көбөктөр.
Тулун өрүң, јурт туткан
Тукумы кин көбөктөр.

Көбөң јалду көк-боро –
Көбөктөрдін јоргозы.
Көбөк сөөктү јаражай –
Көкөрүнің чолмоны.

Ару јалду ак-боро –
Ак көбөктің соодузы.
Ак ла көбөк кыс бала –
Алтын-Көлдін толкузы.

Көбөк, көбөк, көбөктөр,
Көбөлөктөң сен јараш.
Көбөктөрдін кыстары
Көс айрылбас, јап-јараш.

Ару, ару, ап-ару,
Адарунаң сен ару.
Ак ла көбөк кыстары
Аңкан азар, јап-јараш.

Көк айгырдың кулуны

* Ёóáóðéàí — јùðääðéàí.

** Ёí°úđjúèà — ³è³°.

Көнү јорго мал болды.
Көзи јараш көбөгим
Карыганчам эш болды.

Ак айгырдың кулуны
Ак ла јорго мал болды.
Ак ла көбөк көөркийим
Ар јажыма эш болды.

Кумдузак көстөри сууда болт,
Көбөк көстөри менде болт.
Аңның көстөри тууда болт,
Ак көбөк көстөри менде болт.

Ай алдында бир чолмон,
Айга түңей јаркыны.
Айдышкан кару эжимнің
Айдаң јарык санаазы.

Күн алдында бир чолмон,
Күнге түңей јаркыны.
Күүним јеткен эжимнің
Күннең јарык санаазы.

Алтын кайырчак ичинде
Ак торконың јаражын!
Ай таналу эжимнің
Айткан сөзинің эптүзин!

Күлер кайырчак ичинде
Көк торконың јаражын.
Күүним јеткен эжимнің
Күүн-санаазы јаражын.

Кара ады казалап,
Чакыма качан келгей не?

Кара көстөри каткырыжып,
Көбөк качан келгей не?

Жылдыс чоокыры казалап,
Чакыма качан келгей не?
Жылдыс көстөри мөлтүрежип,
Жаныма көбөк келгей не?

Комыргайга суу урдым,
Көндүрө агып, жүре берет.
Көбөк кыска сөс айттым,
Каткырала, жүре берт.

Жалбыракка суу урдым,
Жайа агып, жүре берт.
Жарынак кызына сөс айттым,
Жарбынала, жүре берт.

Ак торконы мен кийгем,
Ару, жараш ол болгон.
Ак көбөклө журт туткам,
Ак жүрүмдү журт болгон.

Көбөң тонды мен кийгем,
Инги жараш ол болгон.
Ак көбөклө журт туткам,
Журттаң жараш журт болгон.

Көлдү, көлдү кечүни
Көрүп туруп кечерим.
Көбөк сөөктү көөркийле
Күн чыкканча ойноорым.

Талду, талду кечүни
Талдап туруп кечерим.
Туматтардын жеениле
Таң атканча ойноорым.

Күрөң чамча жараш деп,
Күнүн кийген ол эдим.
Көбөк уулдар жараш деп,
Күүним салган ол эдим.

Килин чамча өңжүк деп,
Күнүн кийген ол эдим.
Кара көстөри жараш деп,
Санаам салган ол эдим.

Жаш агашты одурганым,
Оттон изү от болгон.
Жаш ла тушта бириккенис,
Журттаң жакшы журт болгон.

Эки агашты одурганым,
Эмди изү от болгон.
Экү жиитте той эткенис,
Эптү жакшы журт болгон.

Кырлаң жердең жол жортком,
Жолдоң жакшы жол болгон.
Көбөк жиитле журт туткам,
Журттаң жакшы журт болгон.

Көлдү жердең жол жортком,
Жолдоң жакшы жол болгон.
Көбөктөрлө журт туткам,
Журттаң жакшы журт болгон.

КЫПЧАКТАРДЫҢ КОЖОНДОРЫ

Чейнебаш чечек өспөзө,
Сындар кандый тургай не?
Чек кыпчактар жок болзо,
Жүрүмеер кандый болгой не?

Кызыл чечек өспөзө,
Кырлар кандый тургай не?
Кыпчак улус жок болзо,
Салымаар кандый болгой не?

Мөндүр-Соккон алтайым
Мөш жабынган тууларлу.
Мөндүр-Соккон кыстары
Мөлтүрөшкен көстөрлү.

Сулук та болзо тагмабыс
Сур-боронунг жалмашта.
Сурас кыпчак уйазы
Качан да болзо Чараста.

Кулжалу сулук тагмабыс
Кула тайдын сооруда.
Кутус кыпчак уйазы
Кырлык-Чарас ичинде.

Сулук тагма салган деп,
Малыс жаман көрбөгөр.
Сурас укту улус деп,
Бойысты жаман айтпагар.
Кулжалу тагма салган деп,
Кулуныс жаман көрбөгөр,
Кутус-омок улус деп,
Бойысты жаман көрбөгөр.

Кызыл-жеерен жүгүрүк,
Бистин адыс болбайсын.
Кырлык-Чарас ол ичи
Бистин төрөл болбайсын.
Туура салган тагмалу
Бистин адыс болбайсын.
Тулайты ла Кан-Чарас
Бистин журтыс болбайсын.

Кыйа аккан сууларлу

Кырлыктый жылу өзөк жок.
Кызыл-күренг чырайлу
Кыпчактан жараш көөркий жок.
Туура түшкен тууларлу
Туулайтыдый өзөк жок.
Тудуш кара кабакту
Кыпчактан жараш бала жок.

Кардын суузы чакпынду,
Чакпынына алдырдын,
Кыпчак кижини экинди,
Экпинине алдырдын.
Тонмок суузы чакпынду,
Чакпынына алдырдын,
Тодош кижини экинди,
Экпинине алдырдын.

Кара адым туйлагай,
Учкажарын бар беди?
Кыпчак бойум экинди,
Ойножорын бар беди?
Кер ле адым туйланкай,
Учкажарын бар беди?
Кайран бойум окпырлу,
Сертежерин бар беди?

Төнөйлөри чөйилип,
Төрөгөн желген Чаразым.
Төрт таназы жалтырап,
Төрөгөн баскан Чаразым.
Күренгдери чөйилип,
Күлүктөр желген Чаразым.
Күн таназы жалтырап,
Женелер ойногон Чаразым.

Мөндүр-Соккон суузынын
Мөнгү тожы кайылбас.
Мөндүр-Соккон жийиттери

Эм ойыны түгенбес.
Чарас-Бажы суузынын
Чака тожы кайылбас.
Чарас-Бажы жииттери
Чакка кожоңы түгенбес.

Кыйа минген адымнын
Кулактары кайчылу.
Кыпчак сөөктү көөркийдин
Кулагында сыргалу.
Тудуп минген адымнын
Туйгактары такалу.
Тарга кыпчак көөркийдин
Төрт сабары жүстүктү.

Кызыл чамча кийбегер,
Киртинкейи коркышту.
Кыпчактарды албагар,
Кылыктулары коркышту.
Торко чамча кийбегер,
Толголчонгы коркышту.
Тодошторды албагар,
Тарынчагы коркышту.

Кырлу, кырлу тураны
Кырлаарым деп бодобо.
Кыпчак сөөктү бойымды
Айдарым деп сананба.
Тоолу, тоолу тураны
Тоолоорым деп бодобо.
Тодош сөөктү бойымды
Шоодорым деп бодобо.
Кызыл торко чачакты
Бойың кийген жок бедин.
Кыпчак кыстар жараш деп
Бойың алган жок бедин.

Кыр жакалай кызыл тал,
Кын эдерге жакшызын.

Кыпчактардын кыстарын
Эш эдерге жакшызын.

Тоотой суузы кара тал
Кын эдерге жакшызын.
Тарга кыпчак кыстардын
Эш эдерге жакшызын.

Кайран Чарас Алтайыс
Каңгыл мөштө кузукту.
Кайран Чарас балдары
Канча үйеге жыргалду.
Мөндүр-Соккон алтайыс
Мөш жабынган тайгалу.
Мөндүр-Соккон балдары
Мөңкүликке журт туткан.

Адыс жаңгыс чакыда
Буулап эмди жүрерис.
Айлыс жаңгыс Чараста,
Экү кожо жыргаарыс.
Жееренис жаңгыс чакыда
Буулап эмди жүрерис.
Жерис жаңгыс Чараста,
Экү кожо журтаарыс.

Мөш бажынын кузугын
Тарал жизе чөкөбөс.
Мөндүр-Соккон балдары
Бисле ойноп чөкөбөс.

Каңгыл мөштин кузугын
Черттип-чертип аладым.
Кайран Чарас жеримде
Ойноп, ойноп аладым.
Эмил сайлу кузукты
Эмди де болзо чертедим.
Эне-Чарас жеримде

Эңчейгенче ойнойдым.

Тожыланы көп жидим,
Тон каштагын билбедим.
Тодошторды көп көрдим,
Тон кылыгын билбедим.
Кызылгатты көп жидим,
Тон каштагын билбедим.
Кыпчактарды көп көрдим,
Кылык-жангын сеспедим.

Көбөн жалду көк-боро
Көңкөрө желзем, канадым.
Күндү-айлу Чараста
Көрүжип жүрзем, ыргалым.
Аршын сынду ак-боро
Ары болзо, канадым.
Айлу-күндү Чараста
Айдыжып жүрзем, ыргалым.

Конгыр тайдын колонгын
Кожо тарткан жогыс па?
Кайран Чарас ичине
Кожо өскөн жогыс па?
Эм боронун колонгын
Экү тарткан жогыс па?
Эне Чарас ичине
Экү ойногон жогыс па?

Кара өңдү эрјинем,
Кара тодош јеендерим.
Төрт өлөлү эрјинем,
Тодош кара јеендерим.
Сур каралу эрјинем,
Сурас кыпчак таайларым.
Кара сур эрјинем,
Кыпчак сурас таайларым.

Кызарганча быжатан
Карагаттын татузын.
Кылыктанып ойнойтон
Кыпчактардын жаражын.
Карарганча быжатан
Казылганнын татузын.
Кыйыктажып иштейтен
Кыпчактардын жаражын.

Конгыр айгыр малымды
Колдоп јиген тужын көп.
Котон кыпчак бойымды
Коптоп айткан тужын көп.
Сур айгырлу малымды
Туткундап јиген тужын көп.
Сурас кыпчак бойымды
Судка берген тужын көп.

Кызыл торко кийбеенде,
Кандый торко кийетен?
Кыпчактарды албаанда,
Кандый кысты алатан?

Торко тонды кийбеенде,
Кандый тонды кийетен?
Тодош кысты албаанда,
Кандый кысты алатан?

Кызылгаттын кызылын
Кырлу јерден табарын.
Кыс баланын кызылын
Кыпчактардан табарын.

Бороноттын борозын
Боочы јерден табарын.
Бойлулардын жаражын
Кан-Чарастаң табарын.

Сур айгырлу малымды
Сугуп жиген жетитас.
Сурас кыпчак бойымды
Жаргыга берген жетитас.
Көк өлөлү малымды
Уурдап жиген жетитас.
Көдөнчи кыпчак бойымды
Көмзөлөгөн* жетитас.

МАЙМАНДАРДЫҢ КОЖОНДОРЫ

Кара-чоокыр үзени
Тебинбестин арга жок.
Кара майман көөркий бар
Айттырбастын арга жок.
Jeерен-чоокыр үзени
Тебинбестин арга жок.
Эмди майман көөркий бар
Айттырбастын арга жок.

Көксимдеги кийгеним
Көк курааннын терези.
Көөрөп мынай жүргеним
Көгөл майман кызы мен.
Аркамдагы кийгеним
Ак кураган терези.
Акка чыгып жүргеним
Акту майман балазы.

Майма суузы көбүрчек,
Сууга алдырдын, ой, көөркий.
Майман кижиге тилгерек,
Сөскө алдырдын, ой, көөркий.

Чаган агаштын кузугын

Мен жибезем, көрүк, жи.
Чаптылардын кыстарын
Мен албазам, таңма, ал.

Тонкыр мөштин кузугын
Мен жибезем, тарал, жи.
Төлөстөрдүн кыстарын
Мен албазам, таңма, ал.

Кызыл-торко бөрүгүн
Онбоон болзо, ол кайдар.
Кызыл-марал сен, майман,
Барбаан болзон, ол кайдар.

САГАЛДАРДЫҢ КОЖОНДОРЫ

Жаркырада киштеген
Жалгыр жеерен аттары.
Жайнада бисти шоорлогон
Киргин сагал балдары.

Коркырада киштеген
Конгыр айгыр аттары.
Комыдада комыстаган
Кожончы сагал балдары.

Көкөрүниң ыйыгы
Көжинелү жер эмей.
Көп сагалдын уйазы
Көбизи жақшы жон эмей.

Сайлугемниң ыйыгы

* Ê³ìç³è³à³í — jìääèñèíááí.

Сарана өскөн жер эмей.
Сагалдардын уйазы
Салымы жакшы журт эмей.

Сайламалу сай кечү –
Сары тайдын кечүзи.
Ай жолонгон Сайлукем –
Сагалдардын турлузы.

Күрлемелү күр кечү –
Күрен тайдын кечүзи,
Күн жолонгон Көкөрү—
Сагалдардын турлузы.

САГАЛДАРДЫНГ АЛКЫЖЫ

Аттардын жүгүрүгүн,
Жоргозын минген.
Ат жарыштарда
Маргаан алган.
Жадынга толо малду,
Төргө толо жөөжөлү,
Угын улалтар уулдарлу,
Улуска берер кыстарлу,
Ийнедий коо сынду кыстарлу,
Ирбистий бөкө уулдарлу
Журт туткан кин сагалдар.

ТОДОШТОРДЫНГ КОЖОНДОРЫ

Көзөр салып ойногон
Көк кејимим кайда не?
Көс имдежип ойногон
Тодош көөркий кайда не?

Чоокыр көлдин түбинде
Кандый балык жок дейдин?
Чодыр жүстү тодошто
Кандый санаа жок дейдин?
Кара көлдин түбинде
Кандый корым жок дейдин?
Кара чырайлу тодошто
Кандый шүүлте жок дейдин?

Тоотой суузы чакпынду,
Оны канай кечереер?
Кара тодош ойынзак,
Оны канай айдараар?
Каннын суузы чакпынду,
Жыгылбай канай кечереер?
Кара тодош кокырчы,
Оны не деп ондоороор?

Томырак бычак торт кезер,
Калак, кестир алдыгар.
Тодош кижиге торт айдар,
Калак, айттыр алдыгар.
Курч бычак жаан кезер,
Колоор кестир алдыгар.
Кара тодош кезе айдар,
Сөзине ачынып калдыгар.

Күркүреде мантаган
Күрен айгыр кулдары.
Күркүрежип ойногон
Күркөт тодош балдары.
Жаркырада мантаган
Жарлу айгыр сарбаазы.
Жаркыражып ойногон
Жаңгыркак тодош балдары.

Күркүреде киштейтен

Күрен беенин коты эмей.
Күркүрежип ойнойтон
Күр тодоштор балдары.
Жаркырада киштейтен
Жараш беенин коты эмей.
Жаркыражып ойнойтон
Жарлу тодош балдары.

Тон агашты чокыган
Томырткада не жаман?
Тон ло кышта той эткен
Тодоштордо не жаман?
Кызыл агаш чокыган
Кучыйакта не жаман?
Карлу кышта той эткен
Кара тодошто не жаман?

Чоокыр тайдын куйругын
Чоп-чолтыйта кем кезер?
Чокту тодош бойымды
Чок база деп кем айдар?
Кара тайдын куйругын
Карыга теңдеп кем кезер?
Кара тодош бойымды
Каргап, ченеп кем айдар?

Чокондой бычкак бөркимди
Кийерин бе, көөркийим?
Чокту тодош сөс айтса,
Угарын ба, көөркийим?
Түлкү бычкак бөркимди
Кийерин бе, көөркийим?
Тодош үүрен сөс айтса,
Барарын ба, көөркийим?

Көк тепсенге чыккажын
Көк лө боро тойынар.

Көк чечектү жай келер,
Кара тодош кудалаар.
Ак тепсенге чыккажын
Ак ла бором тойынар.
Ак чечектү жай келер,
Айдышканым той эдер.

Тон агашты одырып,
Изү отты саларыс.
Тодош кысла биригип,
Эптү журтты төзөөрис.
Жаш агашты одырып,
Жаан отты саларыс.
Жараш кысла биригип,
Жакшы журтты төзөөрис.

Тон агашты чокыйла,
Томыртка тойу ол жүрген.
Тодош кысты алала,
Тос кыбындый журтагам.
Кара агаш чокыйла,
Кучыйак тойу ол жүрген.
Кара тодошты алала,
Торко кыбындый журтагам.

Токым жайзан, ат өлбөс,
Агыт ийзен, той калар.
Тодош сөөктү көөркийди
Айттыр ийзем, жет келер.
Кежим жайза, ат өлбөс,
Божот ийзе, той калар.
Кара көстү көөркийди
Сакып алзам, жет келер.

Сары торко чачагым
Салкынбыла жайылзын.
Санаам салган көөркийим

Суу жанында саказын.
Торко сары чачагым
Төш жанында жайылзын.
Тодош сөөктү көөркийим
Тош жанында саказын.

Балтырган бажы беш айры
Беш айрыдан таныырым.
База ойногон көөркийди
Базыдынан таныырым.
Комыргай бажы кош айры,
Кош айрыдан таныырым.
Кара көстү көөркийди
Кожонгынан таныырым.

Көзөр салар тужында
Кејим жараш көрүнген.
Көзим салар тужында
Келин жараш көрүнген.
Саракай салар тужында
Кејим жараш көрүнген.
Санаам салар тужында
Сыргалгы жараш көрүнген.

Кызыл марал чечектер
Кырдаг чыгып, он калды.
Кылыгы жараш көөркийим
Кожо ойнойло, жан калды.
Торко башту чечектер
Төнгөн чыгып, он калды.
Кара көстү сүүгеним
Туштажала, жүр калды.

Токым-кејим жайылган
Тосток кер деп адым бар.
Торко чачак жайылган

Тодоштордо көөркий бар.
Кејим-токым жайылган
Кертек кер деп адым бар.
Кејегези жайылган
Тодоштордо најым бар.

Кангыл мөштинг кузугын
Качан да болзо, чертерим.
Кара көстү көөркийге
Качан да болзо, туштаарым.

Эмил сайлу кузукты
Эмди де болзо, чертерим.
Эптү үүреем тодошко
Эңир ле кирзе, туштаарым.

Арка јердин өлөңи
Алтындап салган учуктый.
Арјандагы көөркий кыс
Алтын бүрлү кайындый.
Бери јеринин өлөңи
Бештен салган торкодый.
Берјендеги жараш кыс
Беленгир деп чечектий.

Икили тартар сабарын јок,
Иркит болор угын јок.
Топшуур согор сабарын јок,
Тодош болор угын јок.
Топшуур ойноор күүним бар,
Топшуур мында јок эмтир.
Тодош көрөр күүним бар,
Тодош мында јок эмтир.

Јетен топчы так койгон
Јелмер тоннын јаражын.
Јетен бала ортодо

Тодош бойлунунг өнгүгүн.
Алтан топчы так койгон
Аккар тоннынг жаражын.
Алтан бойлу ортодо
Тодош баланын сүрлүзүн.

Чагал кайын төзинде
Чалгым калды, кайдайын.
Сагал кызыл көөркийде
Санаам калды, кайдайын.
Кайын агаш төзинде
Кайруум калды, кайдайын.
Кара-күрөң көөркийде
Күүним калды, кайдайын.

Кара өлөлү эрјинем,
Кара тодош јеендерим.
Төрт өлөлү эрјинем,
Тодош сөөктү јеендерим.

Кара суунын туманы
Кажуга качан чыккай не?
Кара туйук кабагы
Санаамнан качан чыккай не?
Туйук суунын туманы
Тууга качан чыккай не?
Туйук кара кабакту
Көөркий мени сүүгей не?

АНЧЫНЫНГ АЛКЫШ-БЫЙАН СУРАГАНЫ

Кыймыраган мал өскөн кырлан-кобыларлу Кан-Чараста јаткан тогузон јашту Ајий өрөкөн андап барза, јаантайынгы одузына келип тјүжјп, агалардын јандап койгон јангы аайынча сарјулу, талканду чайынан от төөн, јабылак мөжине чөк эдип, алкыш-бийан сурайт:

Тал жакалу талайлар,
Таш жакалу тайгалар,
Алтын сынду Алтайым,
Амыргы үндү тууларым,
Шуурмакка туттурбагар,
Талайдан көчү беригер.
Шуурганга туттурбагар,
Тайгадан ажу беригер.
Каңагымды канду эдип,
Каптыргамды үстү эдип,
Алкы бойымды јандырыгар.
Колтыгарды ачып беригер,
Алкыш-бийан беригер.

КУРААНДЫ АЛКАГАНЫ

Койлор кучага кожулып турган өйдө, онынг чеденин аластап, койлордын јустине арба чачып, алкайт:

Ак малым, көптөп өс,
Оок малым, маарап кел,
Табырап көк чыгып келзе,
Јайканып чечек өзүп келзе,
Арба аш чылап урулып кел,
Мөндүр чилеп, агарып, көптөп өс.

Малдын балазын көп тутпас, курангытый берер, куйругын ла сыймап алкаар:

Телчи, курааным, телчи,
Тура јүгүрип, текшилеп ий.
Ак чечектү јалангды
Айландыра мантап ий.
Котоонду кой ортозында
Јаанап өзүп кал.

Ак булуттый үүрлү болуп,
Арбындалып өзүп кал.

* * *

Телчи, курааным, телчи,
Текшилеп мангай бер.
Тергееге толо үүрлү бол,
Тепши ошкош куйрукту бол,
Көп койлор ортодо жүрген
Көбөн чанмак куча бол.
Арбын койды баштаган
Ак чанмак куча бол.
Айрылып жүрүп, айуга жидирбе,
Бөлинип жүрүп, бөрүгө жидирбе.

БОЗУНЫ АЛКАГАНЫ

*Бистин Чунак деп уйыс өлө-чокыр бозулу болды.
Энем уйын саап, уурагын кайнадала, озо баштап отко
амзатты: «Чок, жангы чыккан бозунун күндүзи. Бала-баркам
жакшы ла чыдазын, мал-ажыс көптөн өссин, албаты-жон амыр
ла жатсын», — деди. Онон ууракты сабарларынын бажына
алып, бозуны мандайынан ала баш арказы төмөн сүртүп
алкады:*

Жүс кара уй болуп өс,
Жүс уйдын башчызы бол,
Жүс кара үйелү бол,
Жүс аркыт чегендү бол,
Каймагын ажынып жатсын,
Курут-саржуун эжил жатсын.

* * *

Телчи, бозуум, телчи,
Төрт тебинип, туруп кел,
Күркүреде саап ичетен

Көөрчөктү уй болуп өс,
Көбүкшиде быжып ичетен
Күпте толо чегендү бол.
Күңүреде мөөрөйтөн
Күрен жараш уй болуп өс.
Изү күнде сабанатан
Узун куйрукту уй бол.

КУЛУНДЫ АЛКАГАНЫ

Телчи, кулуным, телчи,
Текшиле, кутузым, текшиле.
Чорго мойынду кулуным,
Чой туйгакту кулуным,
Манга, кулуным, манга,
Ман бажында чыдап кал,
Мааны куйрукту кулуным,
Мандайы чолмонду кулуным.
Адарткы деп өлөңди
Амзап жизен, кулуным.
Көңүржыла өлөңди
Коштоп жизен, кулуным.
Армакчыла чалмадап,
Адымды минип аларым.
Алтайымды керий жортуп,
Агдап-куштап жүрерим.

* * *

Телчи, кулуным, телчи,
Текшилеп манга, кулуным.
Жаш өлөңди жайа баспас
Жараш боро айгыр бол.
Көбөн жалду эжинем,
Көк өлөңгө андан, чыда.
Торко жалду кулуным

Түс өлөнгө андан, чыда.
Аржан суудан амзап ич,
Ак чечектен отоп жи.
Тонмок суудан амзап ич,
Түмен чечек отоп жүр.
Аргымак адыма минеле,
Айдын түнде жорторым,
Ак чырайлу көөркийге
Айдын түнде жолыгарым.

ЖАЙЛУГА КІЧКІНДІ

*Ак тайгалар агас жуурканын суурган тужында, жажыл
өлөң жымырайып, жараш жыды жайыла берзе, балдар жаи
өлөңгө жадала, тоолонгылайт. Балтырган үзенгиге једип-
јетпей турза, ак малды тайгаладып, јайлү дөөн көчөрин
баштагылап ийгилейт. Мында аайлу-башту, тын кыйгырбай,
Алтайынан алкыш-быйанын сурап, айыл-јуртын ла мал-
ажын үрүстейтен. Артырып јаткан јуртына мынайда
айдатан:*

От очогым онбой јатсын,
Таш очогым талалбай јатсын,
Талкан-күлим чачылбазын,
Тергее јуртым жемирилбезин,
Күрөң јүстү күс келзе,
Күл одымды камызарым.

АК МАЛЫН (КОЙЛОРЫН) ҮРҮСТЕЙТ:

Ташка чыксан, тандалай чечек таап жи,
Талбак кулагын сертейип,
Танылбас үүрлү мал бол.
Боро чаңмак куча болуп,
Бөрүге бербей, айдап жүр.
Ак чаңмак куча болуп,
Айуга табартпай, айдап жүр.

АДЫНЫНГ ТУМЧУГЫН СЫЙМАП:

Торко ошкош тумчугыгла
Толгомолду өлөң тап.
Тогузон айры киндигиннен
Тогузон үүрлү мал бүтсин.

Жайлузына једип, от камызып, айылдын ичин аластаар,
агашка токылдадып айдар:

Алас, алас, оп куруй,
Айлыстын ичи арутал.
Куруй, куруй, оп куруй,
Кудайымнан алкыш бол.

* * *

От-Энем јалбыра,
Жайлуумды арута,
Айлым ичин жылыт,
Чокторын кызу јатсын,
Очоктон казан айрылбазын,
Аш-курсак теејилелзин,
Айылчы-мөлчи көптөзин,
Бала-барка ток болзын,
Мал-ажыс тойынзын,
Алкы бойыс тоқынаак.

КИЙИС БАССА, АЛКЫШ

Ак койлорым түгинен
Сүүнип баскан кийизим,
Ак чачту јенемнин
Селеңдеп сабаган түги
Толголбо, болчоктолбо,
Јарылба, самтараба.
Јараш јаландый

Жалбайа базыла бер.
Камык балдар чыдайтан
Калын жылу төжөк бол.

* * *

Бу төжөктө чыдаган балдардын
Баштары балбанак,
Кулактары талпанак,
Көстөри чолмонок,
Тумчугажы чимирик,
Оосторы багырчак,
Колдоры татунак,
Кардыжы чарбанак,
Көдөжи боктунак,
Будаштары жүгүрүк болзын.

КАБАЙ КОЖОНДОР

* * *

Менин уулым јоргого минди,
Искө балдар кажанга минди,
Байу-байу, байу-бай,
Менин уулым озо чапты,
Искө балдар кийнинен чапты.
Байу-байу, байу-бай,
Менин уулым байгага јетти,
Искө балдар сондоп јетти.
Байу-байу, байу-бай,
Менин уулым сыйды алды,
Искө балдар шорлон калды.
Байу-байу, байу-бай.

* * *

Байу-байу, байу-бай.

Байдын ла куштын балазы,
Байлу Шонкор энези,
Байлу Мүркүт адазы.
Энезинин эркези,
Эрке ле торко балазы,
Эзен жүрүп чыдаза,
Алып баатыр эр болор.
Тойлоп барган энези
Төш-куйруктар экелер.
Төш-куйрукла ажанзан,
Түрген өзүп чыдаарын.
Андап барган адазы
Аң јилигин экелер.
Аң јилигиле ажанзан,
Аңчы керсү эр болор.

*Бала базарга турза, учук кадала, баланы
тужайла, учукты кезип, айдар. Бу өйдө жаан
балдар жарыжат, озо келгени тужуны кезет.*

Ийним, түрген бас,
Түрген жүгүр.
Талтаңдада жүгүрип,
Такаа балазын акала,
Казалада жүгүрип,
Кас балазын акала,
Койпоңдодо жүгүрип,
Кой балазын акала,
Ўрбендеде жүгүрип,
Уй балазын акала,
Айрандада жүгүрип,
Мал балазын акала!
Жүгүрик бол!
Чыйрак бол!
Чекчил бол!

Талканды соголо эссе, эзинди кычырып, айдат:

Салкын коо, салкын коо,
Кийис айылды киркиреде сок,
Агаш айылды калырада сок,
Саанакты учуреер,
Чаракты арутап бер.
Омок салкын,
Ойлоп кел.
Куйунду салкын,
Күлдүрөп кел.
Салкын коо!
Салкын коо!
Эбир-тибир учуп кел,
Элбиреде учуп кел,
Саанакты учуреер,
Чаракты арутап бер!

Салкынды кычырганы:

Куйкүр бөркимди берейин,
Куйун, салкын, кел.
Самтар бөрким берейин,
Салкын, куйун, кел, кел!

*Салкын самтар, ыртык немени сүйүйтөн
эмтир.*

*Көскө чөп кирзе, куш тиркиреде учуп турган чылап,
бойунгнын тилингле быркырап, мынайда айдынар керек:*

Көк кучыйак, көр бер,
Көчө, арба берейин.
Ак кучыйак, алып бер,

Арба, көчө берейин.
Ак канады тиркиреп,
Ак кучыйак, учуп кел,
Ак чөпти алып бер.
Көк канады тиркиреп,
Көк кучыйак, учуп кел,
Көк чөпти алып бер.

*Бел, бут сыстаган жерге уйуктаар алдында уулчагаштын
чүжүн шиндирген жылу бөсти салып изүйлейт. Онон, сарсулу
жерди изүйлеп божойло, колдорун жерге токылдадып, айдат:*

Таай эжемнин
Сын-арказынаг
Сарсу-сап
Кеде бер.
Чечек семис,
Чечекке тарка.
Тыт семис,
Тытка тарка.
Туу семис,
Тууга тарка.
Таай-эжем
Жүгүрзин!
Јиидиркезин!
Јазылзын!
Ўйе-сөөгин сыстатпа,
Онтотпо.

*Баш оорыза, уул баланын чүжүн ичип, бөскө шиндиреле,
башка салып, колы томду кижги сыймап, айдат (онон соокко
өтпөй кичеенер керек):*

Баштын јаман оорозы,
Баштык талкан берейин,
Болчок башту букага көч!

Кызыл тамаш берейин,
Кызыл көстү чайга көч!
Сары саанак берейин,
Сартак сагалду
Эчкиге көч!
Сары канат берейин,
Сары көстү үкүге көч!
Жараш жала берейин,
Жалаазы жок турнага көч!

*Буды-колы уйуктап калза, кыймыктанып, ары-бери
базып, айдат:*

Тур, будым, тур!
Ойгон, будым, ойгон!
Алган эжинг жана берт,
Айлы-журтынг көчө берт.
Азыраган балаң ыйлап калт,
Аскан ажың сооп калт.
Тур, будым, тур!
Ойгон, будым, ойгон!

Ийне жылыяа берзе, жерди арыктап, мынайда айдат:

Көк ийне, көктөбө,
Көк ийне, жерге кирбе.
Көк ийнениң ичи көөп,
Жаандай бер.
Ак ийне, ажынба,
Ары жерге кирбе,
Ак ийнениң ичи көөп.

ТЫРМАК

*Тырмакты тиштебес. Ай жаңгыда тырмакты кезеле,
чаачылтпай, жаңгыс жерге жууйла, жерге көмүп айдар:*

Сен мени көрмөскө айтпа,

Мен сени уйга айтпайын,
Сен чап-чанкыр таш боло бер,
Мен чагал-буурыл эмеен боло берейин.

*Тырмактарды жуунатпай, жер сайын таштап ийзе, оны
уй ыраактан ла сезип, тилиле жууп, жип алат. Тырмак уйдың
ичинен чыгып, таш болуп албай, шыралап жүрөт. Ол шалырт
кижиге өчиркеп, оны көрмөскө айдып берет. Сойгон уйдың
кардын арчып турзагар, кыптунуң ортозында тырмак
ошкош кату неме бар. Ол кижининг тырмагы деп, жаан улус
айдыжатан.*

*Кижичаачын тараза, түйшөк кылдарын болчоктоп, жууп,
мылчада өртөп койор. Кижичаачын, өртөлбөгөн, чаачылып
калган кылдарды сүңгези жууп жүрөт. Ол тушта бир кыл сүңгези
бүдүн жадыктык көрүнөт. Жууп албай, канча жылдарга шыралап,
комыдап жүрөт деп, жаан улус айдыжатан.*

АЛТЫН КҮҮК АЙТКАН

*Бир катап эки жылдык согулышкан, чедиргени чаачылган,
тенгери түйбү ачылган. Тенгери топчылу неме эмтир,
тенгерининг жиги ачылган, ары жанында агаш-таш көрүнө берген.
Оны көргөн иштеп жаткан улус ончозы көнүкөрө жыгылган.
Кижичаачын, коркыштуу жаман неме. Оны не де токтодоп
болбос. Ат бажынча алтын күйүк куу бокко отуруп айткан:*

Адалу-уулду,
Агалу-ийиндү көрүшпес болор.
Ээлип калган бүрлү агаш бүдөр,
Изги онын чирик болор.
Жоон кызыл тыттарды
Чаап турза, «кон» эдер.
Чирийле, тазылынан жыгылар.
Болчок-болчок улус бүдөр,

Ончозы үзе оору болор.
Жыл түгенбес амтанду курсакту
Болороор, айрылбас амтанду
Курсагаар тамзык эмес,
Ток эмес болор.
Кардаар чарбайганча жииреер,
Тойорын-канарын ондобозоор.
Жазылбас оорулу болороор,
Жаш балдараар оору болор.
Курутты ачу деереер.
Талкан баткама тийди деереер.
Эдерге, белетеерге күч болор.
Айагаар килен болор,
Түби жалтырап жадар.
Жажы жеткен улус көрмөс болор.
Кара жолдын жанында
Кара-чоокыр төнгөш турар.
Кайыш курлу кара албаты
Кайа көрүшпес кал тенек болор.
Эзен-амыр сурашпас,
Эрмек-куучын айдышпас,
Карындаш-төрөгөн танышпас.
Жер оозынан тайкылар.
Оноң ары чак болор, чайык чыгар.
Бистен өскө албаты өзөр,
Канатту улус болор.
Албаты-жон көптөөр,
Ак санаалу бала болуп чыгар,
Жакшы укту мал өзөр,
Жараш-жараш агаш-таш бүдер.

АЛТАН ТАБЫШКАК ОРТОДОН ТАЛДАП АЛГАН КОЖОНҒЫМ

* * *

Күннинг ару чогына

Күмүштелип солонгыланган,
Айдын ару чогына
Алтындалып солонгылалган Алтайым.
Тенгериге учалган кайада
Тегерик мүүстү текелү,
Акка сапталган сүүриде
Айры мүүстү кочкорлу Алтайым.

* * *

Жаскы суунун кирүзиле,
Жаскы өрттөр чыдыртыла,
Баштапкы күкүрттин жызыртыла,
Жалкыннын чийе тартылганыла,
Кеен солонгынын жүзүниле,
Көктаманнын көгөргөн көстөриле,
Талан-келеннин толбуларыла,
Жанган ангырдын кыйгызыла,
Туулган омок кожонгым –
Көксимнен сызылган жаркыным.

КАЙ

Куулгазынду кайды угуп,
Мокооргон көстөрүм курчыды.
Түлейген кулактарым ачылды,
Жылыган үним жымжады.
Онгон чырайым өңжиди,
Сүрдеген сыным жеңилди.
Уурлаган буттарым чыйрады,
Жылыган су-кадыгым орныкты.

ЎЛГЕР

Карс, карс, карс токым,
Токым алды токты майлык.
Майлык түби тайтык өгүс,
Ігүс түги эрбин кайыш,

Чарас бажы тайгада.
Чай ичетен айагым
Шаажыг аяак болбайсын.

Эржинени көөркийди
Эргитпей канай минетен.
Эне-Чарас Алтайда
Эзирбей канай жүретен.
Ак-бороны көөркийди
Аргыспай канай минетен.
Ада-Чарас ичинде
Амзабай канай жажайын.

Аргымактын өтөгин
Эмди кеминг танийтан.
Аргымайдын жеени деп,
Мени кеминг танийтан.

Адыс жангыс чакыда,
Кожо атанаак, үүрелер.
Айлыс жангыс Чараста,
Кожо жанаак, үүрелер.
Жеерен жангыс чакыда,
Желелик кожо, үүрелер.
Жерис жангыс Чараста,
Кожо ыргаак, үүрелер.

Карасуунунг жалаңдары
Кара корым таштарлу.
Карасуунунг койчылары
Калын түктү койлорлу.
И морошка, и картошка
Күйгек жылда чыкпаган.
Орус-алтай баланы
Сөстөөримде болбогон.

Кылыгын жакшы болгожын,

Кызыл чөөчөй колында.
Кылыгын жаман болгожын,
Кырлу камчы жардында.
Жангын жакшы болгожын,
Жараш чөөчөй колында.
Жангын жаман болгожын,
Жалбак камчы жардында.

Кускун-кускун кузундап,
Куш теберим дебегин,
Куш мойнынг узундап,
Мени айдарым дебегин.
Карган-карган кайтылдап,
Кас теберим дебегин.
Кас мойнынг узундап,
Мени айдарым дебегин.

Кожондожып ойнооктор,
Комыдажып не турар.
Чуркуражып ойнооктор,
Чүмеркежип не турар.

Иксүр жерге ат жобоор,
Иктөмине эр жобоор.
Кажу жерге ат жобоор,
Калжузына эр жобоор.

Кара чачым кажайбаан,
Эм де узак кускун кара,
Кайран бойым карыбаам,
Эм де узак канчын жиит.

Кызыл түлкү жакалу
Тон кийбеген дейдинг бе?
Кызыл марал чырайлу
Жаш жүрбеген дейдинг бе?
Кара түлкү жакалу

Тон кийбеген дейдин бе?
Кара кускун ол чачту
Яш жүрбеген дейдин бе?

Жойгон агаш урынан
Жонуп эткен чөбчөйим,
Жоон беенин сүдинен
Ачыдып алган кымызым.
Яш агаштын урынан
Жандап эткен чөбчөйим.
Жорго беенин сүдинен
Жолдоп эткен ол ажым.

Таңдакталып таң атты,
Таакылу күрөң киштеди.
Күрееленип күн келди,
Күзүңилү күрөң киштеди.

Алтан жүзүн чечектин
Суузынан эткен ол ажым.
Алтан жүзүн табышкактан
Талдап алган кожонгым.
Жетен жүзүн чечектин
Чыгынан эткен ол ажым.
Жетен жүзүн табышкактан
Талдап алган кожонгым.

Сыргалжыннын бажын шуулаткан
Су салкында не болзын.
Шулмус-тенек билдиртпеен
Мен бойымда не болзын.
Кулузын бажын куулаткан
Куу салкында не болзын,
Куучын-куйум билдиртпеен
Бис бойыста не болзын.

Арка төмөн желерге,

Арказы бийик ат жакшы.
Албатыда жүрерге
Айдынар, шүүнер эр жакшы.
Көңкөрө дөөн желерге,
Көкси бийик ат жакшы,
Көп улуста жүрерге,
Көкси терен эр жакшы.

Жабаганын куйругы
Жайылып жүрер туш келди.
Жаман жүрген бойыстын
Жайым ойноор туш келди.
Кулун-жабага куйругы
Койулар өйи жет келди.
Кунук жүрген бойымнын
Кудурып жүрер ой келди.

Элем-селем, турналар,
Эзен једип барыгар,
Эзенде ойто келигер,
Эјигей-быштак белетеп койойын.

Жанмыр жааза, тамчылу.
Жаандар келзе, камчылу.
Мөндүр жааза, тамчылу.
Бөлөлөр келзе, камчылу.

Жанмыр жааза, жаагай ла.
Жакам өтсө, өткөй лө.
Жаандар келзе, келгей ле.
Жакарузын уккай ла.

Мөндүр жааза, жаагай ла.
Бөрким өтсө, өткөй лө.
Бөлөлөр келзе, келгей ле.
Бөлүктү сөзін уккай ла.

Элик балазы жүгүрүк,

Жүгүрүгин кем билер.
Эжик ачпас тагманын
Эм кылыгын кем билер.
Аң балазы жүгүрүк,
Жүгүрүгин кем билер,
Айылга кирбес тагманын
Ар-кылыгын кем билер.

У кого какая шапка,
У меня түлкү бөрүк,
У кого какой миленок,
У меня алтай кижги.
Если сен мени не любишь,
Чарас сууга подойду.
Если сен мени не хочешь,
Балык болуп поплыву.

Голубая табуретка
Козинектин алдында,
Черноброва каракөс
Бис экүнин ортодо.

Арба-сула талканын
Ажыр жиген тамагым.
Аштап жүргем тужымда
Тыным алган, Алтайым.

Тонду, чийлү картопты
Кылт этирген тамагым.
Тонуп жүрген тужымда
Тыным алган Алтайым.

Курут жизем — курсагым,
Кудурып жүрзем — жыргалым,
Талкан жизем — курсагым,
Каткырып жүрзем — жыргалым.

Лонг чай, олонг чай,

Иткүре кайнап калбазын.
Искө жердин улузы
Шоодып айдып барбазын.

Сойлон чай, сойлон чай,
Сооло кайнап калбазын,
Солун жердин улузы
Шоодып айдып барбазын.

Эремис бажы кар жаады –
Кыш түшкени бу туру.
Быгыраш чачым буурайды –
Карыганым бу туру.

Карачы баштай кар жаады –
Кыш түшкени бу туру.
Күргүл чачым буурайды –
Карыганым бу туру.

АЙЛАНБАСТЫНГ ЭНЧИЗИ

ІЛІНГ-ЧІП

АР-БҮТКЕН ААЙЛУ-БАШТУ БОЛГОНЫ

Изәрдин тынын билетен Быркан өрөкөн жерди бүдүрип алала, жараш болзын деп, жүзүн-жүүр агаштар, жыраалар, өлөндөр, чечектер жайап ийди. Жайаачы тегери өрө уча береле, кезек ойдин бажында жерге ойто учуп түшти. Бастыра өзүмдердин карыганы жыгылып, жалбрактар, бүрлер жерге түжүп калынжырайла, алдынан өрө күйүп, Алтайдын үсти ыш болуп, жүрүм кунураарга жеттир.

— Изүмдерди астада жизин, — деп, Быркан өлөн жиичи аңдарды, тындуларды жайап ийди.

Эликтер, койондор, аңдар, уйлар, аттар, койлор отоп, Алтай үстиле баскылай берди. Курт-конгыстар күүлежип уча берди.

Кезик ойдин бажында Быркан ойто келзе, өзүм жиичилер бастыра өзүмдерди жоголторго жеттир. Олорды аstatсын деп жайаачы барынтычыларды* жайап ийди. Курт-конгысты аstatсын деп куштарды жайады.

Бырканнын эрке балазы Кижинин жибес немези жок болгон. Оны айадып: «Курсак-тамагынды таап, эдип жи», — деп жайады. Эмди кижиди өзүмдердин, өлөн жиичилердин ле барынтычылардын бажында жүрет. Онон ло бери ар-бүткен аайлу-башту, тен болгон дежет.

ЧЕЧЕКТЕР, ІЛІНДІР, АГАШТАР...

Сары-күрен өңдү кандык бар. Ол кандык болчок, кату сангыт ошкош. Ого туштаган кижиди оны айдын ак толунунда толононын тебенезиле казала, тебененин бажына кадап алып, темир калбакка салала, чоктын үстине кайылтар. Сары-күрен өңдү кандык кайылала, суйуп жада берер. Ол тушта оны кылбыштын кадып калган күрен жалбрагына урала, ичер керек. Кижиди улуска көрүнбес болуп жоголо берер. Ол бойы бастыра улусты көрүп турар, а оны кем де көрбөс. Ай жагырып келзе, кижиди ойто көрүне берер.

Кара жодо – ол жадалу өлөн. Ого туштаган кийинде оны

тударга сүрүжер керек. Ілөнгин барыжы жыланнын барыжына түнгей. Оны болгон ло кижиди сүрүжип, жаба једип албас. Жаба једип алза, өлөн онтоп ийеле, токтой түжер. Кара јодоны күрек бажы кире бычакла айландыра казар. Колго ак меелей кийип алар. Айландыра казып, јымжадып алала, кара јодоны јылкынын ба, ийттин бе куйругына жаба буулайла, кодоро тартар. Кодоро тартып алала, өлөндиди тудунып, түрген ле јайлаар керек. Јаан удабай ла ол јерге јалкын түжер. Кара јодоны колло тудуп ийзе, ол кижини үч күннен өтпөй јадып јалкын јыга согуп койор.

Кара јодоны ак бөскө оройло, көлөткө, серүүн јерде кургадып койор керек. Күйгек јылда эн бийик кырдын Содон кайазына чыгала, оны тизеге јетире көдүрзе, быдырап, јерди чоокырап, јанмыр јаар. Киндикке јетире көдүрзе, јыду јааш канча күнге улай јаар. Баштан бийик көдүрзе, көнөктөн ургандый агын јанмыр јаар. Онон бийик чачарга јарабас, Алтайда чайык чыгар.

Тарма чечек – түште ол ак өңдү болот, түнде кызыл өңдү болот. Чечеги беш айры. Оны изү айдын түнинде, айдын ак толуну кирген тушта, кызыл бөстөн меелей көктөп алала, Эштей деп кижиди үскен. Онон ол кижиди кызыл чечекти алтын жүстүк өткүре күнчыгыштан күнбадыштөөн өткүрип ийген. Коркышту тын јызырт угулып, јаан ийде Эштейди аңтара чаап ийген. Ол бир ле өңдонып келзе, айлында орында күлүдип койгон јаткан. Төртөн күн өдүп калган эмтир. Ол эдиреп, жүүлип калган келерде, үйи мыны тышкары чыгарбай, мүүстү-оосту немени јажырып, отко күйдүрбей, сууга калытпай чеберлеген эмтир.

— Бу мениле не болгон, кайттым? — деп куучынданып ла ийерде, үйи орыннын будында отурган ла јеринде уйуктай берген.

Бу өйдө тышкартынан арсак алтын тиштү кижиди кирип келген.

— Мен алтыннын, акчанын арсак алтын тиштерлү көрмөзиди эдим. Сен тарма чечекти үзеле, менин најым болуп

* Ααδύϊδου=úeäð — үдөä äçúðäíaðäí ä°-éбөðäð.

калдын. Эмди сенин туткан ла кылбыжын алтын боло берер. Же алган немен учун алтын акчаны којойымга берип жатсан, којойымнын көстөри дөөн качан да көрбө. Жылына эки ле катап айдын үзүлөр эскизинде кылбышты алтын акча эт, оноң өскө түбек болор. Бистин куучынды улуска айтпа. Айтсан, тарма ийдезин жылытар, — деп, арсак тиштү көрмөс айтты. Ол түште кижиле чилеп базып жүрер эмтир.

Оноң ло бери Эштей байыган. Же ол байыган сайын, ачыназы там жаанады.

— Ненин учун мен ийдемди жылына эки ле катап тузаланар учурлу. Күнүн ле тузаланган болзом, кандый бай болор эдим...—деген санаа ого амыр бербей барды.

Ол узак эренгистелип турала, бир жылда кылбышты үчинчи катап акча эдип көрди. Кылбыш алтын акча болуп, Эштейдин буттарынын алдына келип түшти. Эштей сүүнип, акчаны тере берди. Же онын туткан ла немези алтын боло берет. Агаштар, таштар, өлөндөр алтын боло берет. Ол сүүнеле, бүткүл кырдын таштарын алтын эдип койды. Учунда арып, айлына жанды. Эжикти ачарга тудуп ла ийерде, эжиги алтын боло берди, аяк-калбагы алтын боло берди. Ичкен курсагы, кийген кийими алтын болуп кубулат. Ол ажанып болбой аштады. Алтын жуурканга бастырды. Учунда барып, сууга калып өлди. Эштейдин сууга кирген жери алтын межик боло берген. Эмди ол суунун түбинде жаркындалып, мызылдап жадат.

Сарбаа куйрук деп өлөң тегин жерде өспөс, ол аржан суулардын жарадында өзөт. Чек ле кулуннын куйругу ошкош. Амтаны кычкылзымак, өдү. Julугу ак өңдү, тамчылап агып жадар. Оны ичкен-жиген кижиле сарбаа болуп мантай берер, ойто кижиле болуп качан да кубулбас...

Темир кески деп өлөң бар. Бир катап Чоло деп кижинин ажы мөндүрдий көп бүткен. Чоло сүүнип, кыгырагыла ашты кезе берген. Же онын кыгырагы темир кескиге учурап, омырыла берет. Чолонун кыразында көп чөп өлөң өскөн. Олордын кажызы темир кески болгонун Чоло чат таап болбой салала, томыртканын уйазын бедреп барган. Томыртка агаштын көңдөйинде уйа эдип алтыр. Ары-бери учуп, балдарына курт-конгыс тажып турарда, Чоло онын уйазын таап алды. Томыртка

жем экелерге база ла катап уча берди. Чоло агаш өрө чыгала, уйаны балкашла, болуштоп чылап шыбап, бөктөп койды. Балдары тумаланбазын деп, чычалкайдын тырмагында үйт артыргызып койды. Бойы түжүп, агаштын кийнине жажынып, кетеже берди. Томыртка учуп келеле, уйазын кайкап көрүп, балдарына экелген жемди ажырып ийеле, уча берди. Ол ойто учуп келип, темир кески деп өлөңди тиштенип экелеле, уйазыдөөн таштап ийерде, балкаш шыбанты туш башка чачыла берди. Шыбантынын оодыктарыла кожо темир кески жерге келип түшти. Оноң ло Чоло деп кижиле темир кескини таныыр боло берген. Көрүктөп, жөөжө эткенде, сүре ле темир кескини тузаланатан. Темир бодоп сынбас, ол темир кескиге учурап турган. Темир кескинин бир ады темир кылгак.

Балтузын деп өлөң бар. Оны тартса, үзүлбес, чагана чылап чичкерип чөйлип, узап жадар. Ойто божодып ийзе, тыыдынып, толголып барала, ойто ло кебине кире берер. Ол өлөңди сарынын уйазынан тапкан кижиле жаан бай болор деп, албаты ортодо куучын жүретен.

Бир катап жаңы ла айыл-журт төзөгөн Кураан деп жиит уул койлоп жүреле, кайа-таштын кыбынан өскөн бөкөн тытта сарынын уйазын көрүп ийген. Сары тегериде кайып жүргөн. Оны өлтүрүп ийзе, өлөң ырыс экелбес. Сүмеленип, сарыны мекелеп, чөйилгек өлөңди алар керек. Коштой койу мөштөрдиг ортозына Койчы кирип, жажынып алды. Сары тегериде жайым кайып жүреле, жемит көрүнбесте, ырада уча берди. Бу ойди тузаланып, чыйрак койчы кангыл кызыл тытты өрө капшуун кармадана берди. Балтузын мунг сарылардын уйазынын бирүзүндө ле жадат. Же ырыс Курааннын колына бойы кирди. Онын баштапкы ла тапкан уйазында сары-чоокыр чөйилгек балтузын уйаны айландыра чөйилген жатты. Кураан сүүнгенине өлөңди капшай ла тутты. Же бу ла ойдо кейде канаттардын шуулты угулып, сарылардын ачу кыйгызы жаңыланды.

Кураан аяктанарга жеткелекте эркек сары онын көстөрине тееп ийди. Ачу-корон сыска чыдашпай, Кураан тыттан келип түшти. Же бүрлердин күзүримине учурап, Кураан жаан алдырышпады. Жаңгыс ла бели «чым» эдип калды. Ады тизелене жадып берерде, Кураан энмектеп, өрө кармаданып,

ээрге артылып алды. Ады оны үйге чебер жетирип келди.

— Бир ле болгон немени канайдар? – деп, үйи өбөгөнүнүн көстөрүнүн чогыла төлөлгөн өлөңди ак арчуулга оройло, кайырчактын түбине салып койгон.

Чындап та толгош белдү, сыңар көстү Курааннын бала-барказы да, мал-ажы да сүрекей көптөп, байый берген. Же Совет жаңы келерде, оны кулактап, Нарын деп жер жаар ийип ийген. Ол ондо аштап, жиир курсак жок, өлөң отоп-жип божогон дежет.

Чыкайак. Бу чечекти улус бойдон уулга жектеткен сыргалжынын өлөңи деп айдат.

Бир катап Алтын деп кысты Айдар деп уул «аларым» деп сөстөгөн. Же жаан удабай «Санаамды өскө бойлуга салдым, сенен күүним сооп калды», — деп айткан. Алтын нени де айтпай, оноң туура база берген. Же кей-кебизин ле төгүнчи Айдардан Алтыннын күүни собогон. Алтыннын унчукпас боло бергенин, эренези агып, чырайы шуурайа бергенин карган энези көрүп, сезинип ийеле, озогы кеп куучынды барказына куучындады:

— Төгүнчинен күүнүн соозын деп турган болзон, менин айтканымча ла эт, — деп айтты.

Күн ажарга жантайа берген. Ургун жааш токтоп бараткан. Күнчыгышта жети өң солонгы жараштыра туруп ийген. Алтын чыкайак деп чечекти үзүп, буурыл тайына жидирген. Буурыл тай сууны жакшызынып ичет. Онын ару эриндеринен суу тамчылайт. Адынын оозынан тамчылаган сууны алаканынын сыртыла кыс тозуп ичет, жүзин жунат, бастыра бойы чачынат.

— Ажып бараткан жаркынду бойлу, Күн Быркан, каруузы жок сүүжимди апар, — деп, Алтын күнге мургийт.

— Жети өңдү бойлу, кеен Солонгы, каруузы жок сүүжимди апар. Айдарды ундыйын — деп, Алтын күнге мургийт.

Эртенгизинде ойгонып келзе, сыны чик жок жегилип, санаазы кенип калтыр.

Жалкын чийди деп өлөң бар. Кажы ла кижиге учурашпас өлөң ол. Озодо ол өлөңди сок жангыс Байрам деп туйук бай билетен болгон. Жалкын чийди эмди жердин үстинде билер кижитар бар, та жок. Ол өлөңди табала, ак меелейлү үзеле, үч жылга улай күн көрбөс жерге салып койор керек. Оноң оны алала, кулунду бееге жидирер. Удабай ла беенин оозынан суу агар. Ол сууны тозоло, көстөрүн ойо көктөңгөн элентизи једип калган

оймокко урар. Оймоктын ойык көстөрүнөн сызылган сууны кижитар ичсе, ол жердин үстинде бастыра өлөң-чөптин тилин билип, олорло куучындажар боло берер.

Килин таш деп агаш бар. Ай жаңыда базып жүрер агаш. Килин таш түниле жүс-жүс бежен кулаш жерди өдө берет. Жолында суу учураза, ол ондо ло токтоп, бир жылга тымып калат. Бир жыл өдө берзе, ол сууны кечип, оноң ары барат. Килин таш сүрекей барбак, ийне бүрлү агаш. Ол базып жүрзе, ого учураган кижитар ого бажырып, ойто јана берер керек. Онын јолын кечпес. Килин ташка адару, чымалы, албаа, тооргы, койон, агуна, турна јапшынгылап калган жүрер. Куштар уйа тарткан, аңдар ичеген эткен турар. Ого учураган кижинин кини јооноп, журты уйаланып, корболонып өзөр.

ЭМ ІЛІНГДИ ТАПКАНЫ

Јайгыда болзо көк чечекле бүркенген, көк ынаарга туттурган Алтайда бу керек болгон эмтир. Озодо Карагула деп атту кижитар Себинин боочызында кузуктап жүрген. Ижитар түгенип, јанар ла деген күн ол мөштөң жыгылып, будын сындырып алган. Ооруга чыдашпай, кыймыктанар да арга жок јаткан. Бу тушта онын јанына чычкан јорголоп келеле, балутыган, иринтиген јерлерин кемире берген.

— Бойын мен ошкош болзон, кандый болор эмеш, — деп, Карагула ачынып, чычканды тудуп алала, бир будын сындырып ијди.

Чычкан калактады, сыктады, белкенчегин сүүредип алып, аржан сууга јылып барып, ичти. Көстин көскө лө онын сүүредилген белкенчеги көдүриле берди. Оноң ары чычкан базып барды, сабын орой өскөн туйук јалбрактарлу куу-јажыл өңдү, оошкы көлөткөлү өлөңди таап алып, оны кемирип јийле, турганча да болбоды, алдындагызынан алты артык болуп мантай берди.

Мыны кайкап көргөн Карагула аржан сууга јылып келди, эриндерин тийдирип, амзап ичти, балуларын јунуп ијди.

Чындап та, балулары жазылып, сызы селирей берди. Сүүнген бойы ол чычканнын кемирген өлөнгийн үзүп жиди, сынык-бычыгына жапшырды. Сынык-бычыгы биригип, Карагула озогызынан он артык өрө туруп, база берди. Жаан удабай ол арутаган кузугын коштоп, айлы-журтына жанып ийди.

Онон ло бери «чычканнын өлөнги» дейтен эмдү өлөндөрдү улус танып, сынык-бычыкта тузаланар болуп калган. Оору-жоболдо аңгылу аржан суула эмденер болуп калган.

СОЛОНГЫНЫН ТАБЫЛГАНЫ

Куба чөлинин түбинде, куркулдап кускун учкан Алтайда озодо эки көбөк карындаш бир катап Жунмалу дейтен жер жаар кузуктап баргылаган. Кузук жуунадылган, оодылган, кургадылган, каптарга урулган, же агазы: «Калганчы мөшкө чыгып ийейин» — деген. Кангыл мөштин ас-мас кургак будактары сынып, ол жерге жылбырап кел түжеле, будын сындырып алган.

— Кий! Кайткан неме деер! Кузук артыгынча белетелген ине, ачыркабайтан немени — деп, ийнизи агазынын будын тос сойып, шакшактаган. Ол улаарып койгон аттарына барала, бурылып келер болзо, артыргыскан жеринде агазы жок. Алаң кайкаган ийнизи ары-бери жүгүргөн. Ис кессе — не де билдирбес. Канайдар да арга жок, жети күнге улай агазын бедреп, нени де, кемди де таппаган.

— Агам эзен, кайда да жанымда, же мен оны бу жуук өйлөрдө таппазым. Кийнинде, бир өйдө түнгөй ле ого жолыгарым — деп, ийнизи бедреп, чаксырап та турза, сезип турган.

Бедреп чөкөйлө, ийнизи таарларын артынып, аттарын жединеле жанып ийген. Не болгонын эне-адазына, эл-төрөөнине куучындап берген.

— Бойдон кижини эш-бараан таап алган, жети-сегис ле жылдан тил жедин келер — деп, эне-адазы карыкпай, керек десе керектебей де токыналу айдышкан.

Онон ло бери ол Жунмалу жаар аңчылардын, кузукчылардын изи согон. Олордын жолун таш эмесе кар-көчкө туй согор. Жаан жаңмырдын экпіндү суузы бууй согор, ол эмесе агаш жызырап,

козырап жолун кечире жыгылатан. Туркаары Жунмалу деп жер жаар кем де барбай барган.

Туй ла сегис жыл өткөн кийнинде, бир катап күжүк айдын сегис жаңызында, ийнизи эмди ле Жунмалу жаар барза, агазына жолыгарын эртен тура ойгонып келеле, сезип ийди. Ол түргөн-түкөй адын ээртеп, жаан удабай Жунмалуга жедин келди. Одуланган тонмок суунун жарадында ак кемирчектий кийис айыл турган. Чакыга адын буулап, кирип келер болзо, эр жанында агазы ээр-үйгөн жаап, эпши жанында тагдак чырайлу келин эжигей кайнадып отурдылар. Айылдын ичинде ортозы бир кардан кыстар отургылады. Жаңы базып жүргени де бар. Эки карындаш куучындашты, не болгонын угушты, сүүнгендерине көстөрүнүн жаштары тамчылашты.

«Агамды жаскан, аргадаган жеңем» — деп, ийнизи жеңезине бажырды. «Бала-барка азыраган жеңем» — деп каруузыды.

Орой энирге жетире казан-айак аскылап-ичкилеп, куучындары түгенбес болды. Учунда жолдон, сүүнгенинен арыган ийнизи амырап жада берди. Ол түн ортозында уйкузы, амыры жедин, ойгонып келди. Уйуктаар деп көстөрүн жумар болзо, ол жаар та кемдер де көрүп тургандый. Ондый сезим агалу-ийнилүде сегис жыл кайра кузуктагылап жүргүлөөрдө болгонын эзетти. Ийнизи кайкап, турундарды ичкерледип ийди. От жалбырай берерде, көрөр болзо, жеңези ле ачы-сыйындары эки көстөриле уйуктап жадар эмтир. Же олордын маңдайларында эки кабак үстинде үчинчи көстөри ачык, жалакай көрүп жадар эмтир.

Бу көстөрдүн алдына ак көбөк өзөгүн жылангаштый сести. Жаш ла тужынан ала кара албатыга да, аң-кушка да, өзүмгө де эткен жаманы, кинчек-жарамазы — ончозы ойгонып, өзөгүнүн түбинен көдүрилип чыкты. Эткен керектеринен уйалып, кыйналып, ийнизи чыдажып албай, тышкары чыкты. Бу кыйнадышла кожо ого ичи оорыш база коштоно берди. Ол боочы ажыра жүгүрүп барды. Таң жаңы ла бозорып келеткен, не де аайы жок кузуш ла чычкакташ башталды.

— Ак жаркынду Ай-Бырканым, изип чыккан Күн-Бырканым, ак чечектү Алтай-Кудайым, ак жалбышту от жаларым, жаманымды таптагар, эмди жаман кылынбайын! — деп, жерге тизелене түжүп, төбөзүн сыймай тудунып, жаңы туулып

келеткен тандакка баштанып, канча ла катап айдынат. Күн чыгып келерде, ийнизи агазынын айлына арыган-чылаган, же санаазы жеңилип калган араайынан кирип келди. Жеңези оны көрөлө, каткырып ийди. “Кел, бери тур!” — деп, арчынла аластап ийди. “Сынын жеңилип, санаанг арутала берди бе?” — деп сурады.

— Эйе, санаам аруталып, жакшы боло бердим, аластап бергенеерге баш болзын, жеңе — деп, ийни быйан айтты.

— Жеңеш тегин кижиге эмес турбай.

Ийнизи тышкары турганча, ачы-сыйындары ойногылап, жеңилип-жүктөнип алгылаган, койу чалыннын үстиле айылдан ыраак эмес көл жаар чубашкылады.

— Балдар жаар канай кезе көрөр — деп, абазы кайа кылчас этсе, кызыкчактар көлгө кийдире баскылай берди. Же олар көлгө чөңбөй, толкулардын үстиле жүгүрип тургулады. Кол-колынан тудужып, күреелей ойногылап, онын куулар кебин алынып, күнге жалтыраган көлдө ээче-деече жүскүлей берет. База бир көрзө, жардындагы арчуулдарын теңери өрө чачкылап ийерде, жанмырлу теңериде арчуулдар узундап, жангы чыккан күнге жүзүн өңдөлип, тура бергилейт. Устинде койу кызыл, оошкы, онын сары, жажыл, чанкыр, көк, кубакай ойто кызыл, сары өңдөр солынып, тегерийте тура бергилейт.

— Менин акам кандый сан башка кижиге алган, ачы-сыйындарым кандый сан башка балдар. Кижиден башка. Бу ончозы теңеринин куулгазын балдары туру ине — деп, оларды кайкап турган ийнизи шүүлтө этти.

Эңиргери ийнизи жанып келеле, нени көргөнүн-укканын ончозын төкпөй-чачпай, эл-төрөөнине, албаты-жонго куучындап берди. Онын ло бери кара албаты ак сүдин белетеп, арчын агаштан тудунып, түбекке түшкөндө, ол эмезе оору-жоболго бастырганда, Жунмалу деп жердөн барып, жаан аказынын абакайынан алкыш-быйан сурайтан. Жарлыкчы келин ончозына ла болужатан. Жарлык келиннин кыстары бой-бойлорыла ла жүрүп, туш эр улусты чек көргүлөбөйтөн. Сүт көлине кирип, куулар болуп жүскүлей беретен, теңеридөн солонгы арчуулыла жүгүрип чыга бергилейтен.

Бу көрүмдү көргөн улус бастыра жүрүмине кайкап артатан.

Же ол көрүм ас ла улуска көрүнгөн. Жылдар өдүп, кыстар бойго жеткен. Жиит уулдар бойлуларды көрөргө келзе, олар көлдин койу туманына кире бергилеер. Жииттер олардын кийинен ары болзо, оларды көскө көрүнбес буудак кайра мергедеп ийер. Аяс та күнде көлдин күнчыгыш жанында айыл ордынча жерде койу туман борлоп жадатан. Же бу өйгө жетире ол жаар кем де кирип болбогон.

Жииттердин эне-адазы белетенип алала, кудалап келер болзо, бойлулардын ада-энези айдар: “Бистин кыстарысты өрө турган Быркан өрөкөн кижиге барбас, журт тутпас эдип жайаган. Олар албаты-жонго алкыш быйанын жетирер жарлык болуп жайалган”.

Же бойлуларды жангыс та катап көргөн жииттер олардын сүрлү жаракына алдырып, оларды ундыыр аргазы жок, уйку жок, түни-түжи санааркап баскылай бергилеген.

— Бойлулардын жарлык энезин ак көбөк кижиге алды не. А бис кайтканыс, жарлык кыстарла журт тутпас? Сөскө кирбей турган бойлуларды тудуп алып, албанла апарып, журт тудактар деп, кезек жииттер шүүжеле, бир күн айдын сегис жангызында бойлуларды тудуп аларга келгилеген. Эдип келер болзо, журт турган жерде не де жок. Айыл турган жердин эпши жанында эки карган тыт турган, олардын жаныла кара суучактар агыптыр.

Жииттер кайкаганына ла коркыганына жангыс жерге тургулап калган. Олар жангыс та таң жарып келерде ондонгылаган. Жииттер бойлуларга ла олардын энезине экелген арчуулдарын тыттардын будактарына ла коштой жырааларга буулагылап ийген. Бойлуларга экелген сыйларын: жиңилерин, үркенелерин, топчы-таналарын суучактарга салгылап, бажыргылап, олардын жаманын таштазын деп сурагылаган. Онын тымыш, жобожып калган жииттер айылдарына жангылап келеле, албаты-жонго бир де катап жаманын жетирбеген, төп улус болгылап калган.

Онын ло бери бүркүк болуп, жанмыр өткүрө күн чалып ла турза, теңериде жарлык бойлулардын арчуулы-солонгы тура берет. Онын ло бери алтай кижиге аржан, тонмок суулар жарадына кыйра буулаар боло берген.

Онын ло бери Жунмалу деп жердеги аржан сууларга улус эмденип, су-кадыгын орныктырып, алкыш-быйан алып

жангылайтан. Кыс баланын седенги дежиб, ол аржандарга улус
жинји, топчы салгылайт.

КУШТАР

ТАКАА ЛА КҮРТҮК

Туманга бүркеткен туулары түмен малыстын одоры болгон Алтайда жербенде сегис кучак жоон кызыл тыттын будагында эжелү- сыйынду эки куш журтагылаган. Бир катап тал-түште Такаа көк башту баргаанын өзөгинде курт-конгысла жемзенип тойоло, тобракка казынып, жунунып, арутанып алала, коштойындагы кара суудан ичип аларга жүре берген. Күртүк эжези десе жолдын жанында жаткан жыгыннын кийнине жадып, учы-куйузы жок көк тенгерини аяктап жадала, тууырай берген. Оны аттардын туйгактарынын тибирти ойгозып ийди. Чочый берген Күртүк жыгыннын кийнинен араай шыгалап көрзө, эки бутту эки коокымай таң аттарлу келгилеп жатты. Ийттери көрүнбесте, Күртүк жыгыга жапшыра жада берди. Аттарлу улус күлүреде куучындажып өтти:

— Мында ол сегис кучак тыттын кол будагында эжелү- сыйынду эки куш: Күртүк ле Такаа түнегилеп жат. Айла түнде уйуктагылай берзе, оларды тудуп алаак, — деп, карган коокымай айдат.

— А оларды тудуп алала кайдарыс! — деп, кичинек коокымай сурады.

— Ол эки куш сүреен тузалу эмей. Апагаш тату эдиле тамзыктанарыс, ап-апагаш жымырткаларыла балдарысты азыраарыс, — деп, карган коокымай үредет.

Мыны уккан Күртүктин жалаазы коркыганына соок терле бүркелди. Эки бутту коокымайлар ырай ла берерде, ол Такааны бедреп, калактап учты, укканын-көргөнүн төкпөй-чачпай айдып берди.

— Журтысты чачаак, өскө жерге көчөөк, тынысты алып качаак, — деп, Күртүк ыйламырап, күлүредди.

— Бу эжем өрөкөн укты ба, укпады ба тургуза ла сандырай берер. Эки бутту ножоо коокымайлардан не коркор? Кулак бар

да, угуп та ийбей, куркун бар да, уча да бербей, — деп, Такаа билеркеди.

— Качып жүреерек, сыйным, тенексиребе. Эки бутту коокымай, ножоо до болзо, сүмелу, өдүрим, эпчил, — деген эезинин мекезине Такаа кирбеди.

— Баратан болзон, бойын бар, качатан болзон, бойын кач, мен ле жеезелү журтымнан жүрбезим, — деп, Такаа кайра тебинди.

Сыйнын мекелеп-мекелеп, учында торт чөкөйлө, Күртүк өскө жер жаар уча берди.

— Кулагым уккур болзын, — деп, Такаа кулагын арчыды. — Куркуным учкур болзын, — деп, куркунын талбынды.

Такаа сегис кучак тыттын кол будагына отуруп, канаттарыла талбынды.

Же кызыл күн ажа берерде, Такаа бажын куркунынын алдына сугуп алып, уйуктай берди. Жака жылдыс чыгып келерде, чүмдү жылдыс койыла берерде, эки коокымай кайра жангылап, аттарын жолдын жанында тургузып койоло, таарын тудунгылап, сегис кучак жоон кызыл тытка карачкыда өңөлөп келип, Такаанын куркунын куйругына жаба туткулап алды. Такаа бараксан кыйгырды, арга жокто эезин адап ыйлады, же карангуйда ого кем де болужып келбеди.

Онон ло бери Такаа коокымайдын айлынын кужы болуп калган. А Күртүк эмдиге ле арка-туунын кужы болуп, Алтайдын сынында жемзенип, күлүреде учуп жүрет.

ЖАЙЗАНГА КИМЗІЛТКІН КҮҮК

Күски күн күндеп турала, күп этсе, күлүк келин туруп чыгар, жаскы күн жаап турала, жалт этсе, жалку келин жалпайа жыгылар Алтайда бу керек болгон эмтир.

Озодо Күүк деп атту жокту өскүс бойлу журтаган. Эл Башчыга эш болотон маргаанда женүни Күүк жаражыла, седенгиле, омогыла алып соккон.

Аксагалдар, темичилер, шүленгилер, түжүметтер* жуулыжала, Эл Башчыга конгыт той эдер деп жөп чыгарган.

Же тойдын алдында Кудайдын байрамы күнде билбезинен

улам Күүк чачын јунуп, тарап, өргөн. «Бала-барка азыраба, јурт тутпа», — деп, өөркөгөн Кудай бойлуны каргаган.

Угы-төзін улалтарга, кийнинде адазынын ордына отургызарга Эл Башчыга уул бала керек.

— Канайдар, көөркий, мен балдар чыгаратан өскө кижил аладым. Сен менин энг кару, өлө ойножым болорын, — деп, Эл Башчы Күүкке айткан. Оны уккан Күүк тарынганына, өөркөгөнине јангыс јерге айланыжып, кичинереле, куш болуп, уча берген.

Эл Башчынын эжикчи кулы Шалтрак деп јиит Күүкке санаазын салып, алдынан ла бери Күүктен көс албай јүргөн. Ол учуп отурган Күүкти сооро тутты. Колында бойлунын сынар өдүги артып калды. Мыны көргөн Эл Башчы ла эжикчи јиит ачынгандарына, казырлангандарына бой-бойларына үлдүлү калыгылап барала, чабыжа берген. Јеткер јен алдында дегени чилеп, Эл Башчыны эжикчи кул үлдүзиле өткүре сайып, божодып ийген.

Бу ла тушта агаштардын ортозынан ак-буурыл чачту, ак кийимдү, айландыра ак јаркын айланган карганак чыгып келген. Оны көргөн албаты сол будына чөгөдөй түжүп, бажыргылай берди:

Шаркыраган сууларым,
Шылыраган өлөңдөрүм,
Шымырашкан агаштарым,
Баш болзын!
Ал корымды такыган,
Агаш-тажын бүркенген,
Ак мөңкүзін јастанган,
Ак сагалын сыйманган,
Арчын чачын таранган
Алтай ээзи — Ак јайзан,
Алкыш – быян беригер!
Баш болзын!

— Кайыш курлу, кара чачту кайран алтай кулун албатым!
“Ага јайзан деп азыйда Алтайдын Ээзин байлаганыгар.

* Oâi+è, øzèâ°è, òzì;æâð — jaèçà°ú° áíèóø÷úèàðù.

Бүгүнгү күннен ары бистинг адыбыс “Алтайдын Ээзи” деп адалар. “Јайзан” деп бийик атла Эл Башчыны адаарыгар. Јайзан деп јамы ары јанынан кудайдан бычылу берилген. Адазы божозо, ордына уулы јайзан болуп отурар. Укталып, төстөлип барадар. Јаказы јок тон болбойтон, јамылузы јок эл болбойтон. Јайзанды шоотпос, электебес, адын адабас, ого удурлашпас, “акым“, “абаайым“ деп байлаар. Јайзан болотон Эл Башчыга кол көдүрген јокту уул куш болуп кубул. Уйанга Күүк деп куш јымыртка салзын, онын азатпайын терлеп-бурлап, арып-чылап азырап јүр, — деп айдала, ак-буурыл карган ойто ло агаш ортозына кире берген. Онон ло бери ол чук албатызына качан да көрүнбеген.

Ол ло өйдөн бери алтай албаты јайзанын бийик тоор, кол көдүрбес, удурлашпас, байлаар, көдүрер, көдөчилеер болуп калган.

Күүк деп куш јас ла келзе, јайзаннын сыргалјызы болгон күндерди эзедип, сүүнип, јаш агаштардын бүрлерин јайкандыра, эмил агаштардын бүрлерин ээлте күүктеп јүрет. Кудайдын байрамы күннен ары јастырганына санааркап, кожондобой барат. Күүк јымыртказын Шалтрак деп куштын уйазына салып койот. Күүк азатпай јаанайла, Шалтрактын бойынын азатпайларын уйадан јердөөн ийде салып ийет. Шалтрак Күүктинг азатпайларын азырайт.

ЈОЛО ДЕП АДАГАН

Кеен, кеен базытту, кеден сары өдүктү эликтер отогон Алтайда озодо јоло деп куш болтыр. Боро өңдү, тас мойынду јаан куш болтыр. Бир сарбаанын эдин јип койотон. Бир катап јокту кижининг јангыс болчок сарбаазы саста кебелип каларда, јоло оны үзе јип койгон. Јокту кижил једип келерде, јоло көдүрилип учуп албаган. Јокту кижил ачынала, јолонил јыга адып койгон. Онон ло бери Алтайда јоло деп куш јок болуп калды. Јолонинг јүргөн јеринде улус эмденетен аржан суу болгон. Јокту кижил бу сууга эмденерге келзе, суу соолып калтыр.

— Јоло деп кушты не аттым не? — деп санааркап,

ачурканып жүреле, жокту кижиге оорып божогон.

Жоло деп куштын жемзеп жүргөн жерин Жоло деп адагандар.

ТОМЫРТКА

Жодро бүри чечектеерде, жараш жыды жайылган Алтайда Тоқына байдын айлында кой кабырар жалчы болуп Томыртка деп аттуу өскүс уул жүргөн. Жылангаш буттары кайзырыктыйла, кезилип калган, ыртык кийимнен эренези кажайып, көрүнип жүрөтөн.

— Сонзын уулымнын жаан тойун эдерге турум. Эртең семизине куйругу жарылала, куртап калган ириктерди сойорыс. Чалын кургай берзе, койлор айылдын жанында болзын, — деп, бай Томырткага жакарды.

Же түниле соокко тонуп, уйуктап болбой жадала, эртең тура жалчы уйуктап калтыр. Жаңгыс ла күн чарчап келерде, ойгонды. Күски койлор жаянды бедреп, эки тууны ажа берттир. Жакыган өйдө айылдын жанында кой жок болуп калган. Ачынган бай жойу Томыртканы жаба жедип, өрмө камчыла согордо, уулдын буды сына берген.

— «Тойго келзин деп мен улус элчилеп жүрдим», — деп, өскүс арга жокто кыйгырды.

Же өскүстин кыйгызын угар да, ого болужар да кижиге бу ак-жарыкта чыкпады. Уул чыктуу, соок жерде сыктап жадала, куш болуп, уча берди.

— Торко тоныгарды кийигер, Тоқына байдын уулынын тойына келзин дийт, — деп, Томыртка агашты токылдадып ийерде, чобранын алдынан апагаш курттар баштарын чыгарып ийди. Томыртка оларды амзап көрзө, татузы алама-шикирден де артык эмтир.

Томыртка эмди Алтайн керий учуп, тон агашты чокып, курсагын азыранып жүрөт. Же өскүс жүрүмин эзедип, кезикте ачу ачу кыйгырып салат.

ТЕЙЛЕГЕН ЛЕ ТАЛАН-КЕЛЕН

Энгирде чыгар жылдысту Кан-Алтайда, таң алдында чыгар жылдысту Эне-Алтайда озодо куштардын кааны Мүркүт ончо калыгына үн үлеген. Кажы ла куш бойына жараган үнди алып, Алтайды торгылта кожондогылай берген. Жаңгыс ла Тейлеген ле Талан-Келен күн өксөгөнчө уйуктап калала, жууннын учында келгиледи.

— Үн слерге жедишпей калды, уйкучылар. Эртеңги түшти берип жадым. Ненин табыжы жараар, ого өткөнигер. Кандый бир кожонго үренип алар болороор бо? — деп, Мүркүт-каан айтты.

Жаңгыс катап берилген күнде уйуктап калбаска, Талан-Келен эрте түнеди. Сары танла ойгонып келди. Байлардын жалчылары уй саап, жүгүрижет. Сүт сабатка “ты-ыр, ты-ыр” эдип агат. Бу табышты Талан-Келен үренип алды. Ийттер үргүлейт, балдар ыйлажат. Олорды да Талан-Келен өткөнип ийерде, сүреен жараш кожон боло берди. Күдүчи адын жайдакка минип, койлорун айдап, чөйө сыгырат. Талан-Келен ого өткөнип, чөйө сыгырып ийди. Эмди ого жаңгыс ла ат таап алар керек.

Жаланда жаактары борбондоп, өркө отоп жүрди. Талан-Келен учуп келип, онын үстине отуруп алды.

— Чак! Чак! — деп кыйгырып, чочыган өркө ичегенине кире коңды.

Ичегенин оозына согулып, Талан-Келен артып калды. Же өркөгө отуруп, мантадары ого жарай берген. Талан-Келен элик балтырганга чыгып алала, “чык! чык! чык!” — деп, өркөниң үниле чыкылдай берди.

— Үрелерим келди, мени кычырып туру, — деп, өркө чыгып келди.

Ичегенин ырай ла берерде, Талан-Келен ого отуруп алды.

Тейлеген түниле соотоп жүреле, база ла уйуктап калды. Ол ойгоно чарчап келзе, күн талтүш болуп калтыр. Изүде ончо неме көлөткө сайын жажынып, үргүлей берген. Айландыра ыгышып. Жаңгыс ла бир кулун энезинен астыгып калган, ары-бери мантап, киштеп турды.

— Кулуннын киштежинин жаражын. Карын, бу табышты үренип аларым. Оноң өскө жажына үскер артар эдим, — деп, Тейлеген сүүнди.

Онон ло бери өркө атту шыранкай Талан-Келеннин кожонгы жүзүн-башка толбулу. Тейлеген: “Кандый жараш менин кожонгым,” — деп, сүүнип, кулун чылап киштеп, теңериде бийик кайыйт.

«АК-КУУ-У!»

Элезииндү салкыны элес эткен Алтайда азыйда коштой жаткан эки айылдаш жангыс күнде, жангыс саатта, жангыс маатта кабайлу боло бергилеген. Бирүзи керек жок балалу, экинчизи керектү балалу.

— Балдарыстын киндиги бирге кезилди, кирбиги бирге ачылды, айдарда, оморды кудалаштырып койоок. Кудайдын алдына очогы бир болуп, оды жангыс жерде күйгей, кийнинде жүк ле тойлорын эдип койорыс — деп, эки айылдаш жөптөшти. Кысты Ак деп адагылаган, уулга Куу деп ат бергилеген.

Балдар чыдап, он алты жашка жеткилеген. Бойлу толононын чечегиндий жарана берген, а жиит сындак ла жарындак болгон. Эки бала жаштан ала кожо ойноп, игистердий айрылышпай чыдагылаган.

Ўези жакшы болгон, же жүк ле жииттер иш эдерин сүүбейтен. Экү түжине ле көлмөк суунын жарадынан ырагылабайтан. Олор эртен тура чалын кургагалакта ла көлмөккө жеткилейтен. Көлмөктөн бойлу бойын карап: “Мен кандый жараш” — деп, сүүнип отуратан. Кыс чачын жазып, сарсула жунатан, ылгый саржула сүркүштеп, күн тал-түш болгончо, тарайтан. Колдорын, жүзин катпазын деп, жангы каймакка сүркүштейтен. Мөлтүрүш болзын деп, көстөрине энезинин эмчегинин сүдин саадырып алатан. “Кажы кийимим меге жарайт” — деп, коштой жыраалардын ары жанына улам ла солынып, жанындагы кайанын жалтыруш сангыдынан көрүнөтен. Онон ойто ло бойына ак торкодон кеп көктөп отура беретен. Колтузы онон көс алып болбой сыргалжызына ончо кийимди көктөөргө болужатан.

— Мен сени сүрекей сүүйдим! Сенен өскө кемди де, качан да сүүп болбозым. Сен кандый жараш! Жердин үстинде сенен жараш бойлу жок — деп, колтузы, көрнөө ошкош көстөрин Актан туура алып болбой, изү шымыранатан. Акта кожо чыккан

акалары, эжелери, жегелери, жестелери бар болгон.

— Ак, келип беелер саа! Кымыс эдерис! — деп, энези кыйгырар.

— Колдорым оорыйт, болуп албазым — деп, Ак каруу берер.

— Куу, одындап барып кел! — деп, колтунын энези кыйгырар.

— Белим сыстайт, атка отурып албазым — деп, колту каруу берер.

— Эки жалку бириксе, былар балдарын азырап болбос, айылдар керидип бастырып ийер. Журтын тудуп болбос, жаан удабай эки башка база берер. Акыр, бу экүни бириктириш жок — деп, эки жандай эне-ада жөптөшти. Же эки жиит омордын жөбине кирбеди.

— Бис бой-бойлорыс жокко жердин үстинде жүрүп болбой, өлүп каларыс — деп айдышты.

Жараш бойлу Акка өскө жииттер көстөрүн салгылап, оны канча ла катап уурдай берерге ченешкилеген. Тон болбосто Куунан албанла блаап аларга, омордын жолын тозуп, Куула кожо канча ла катап согушкылаган. Кууны да бойлулар жарадып, онын алды-кийнин кечип, ажарузына кирерге албадангылайтан. же Ак ла Куу жангыс ла бой-бойлорына тартылыжатан. Улустын ортозында жүрерге оморго там ла күч болуп бараткан.

Бир катап Акты уулына кудалап, кыр ажыра жаткан бий кизи келген. Актын эне-адазы оморды жакшызынып уткыган. Куунын эне-адазы сүүнгилеп калган, куданын аракызынан база ичижип тургулаган. Ак ла Куу айылда не болуп турганын ыраагынан, көлмөктин жанынан, сандырап калган аыктагылап турган. Актын эжелери каткырыжып, сыйнын өскө журтка тееркегилеп турган. Акалары Актын минип баратан адын алтындаган ээр-үйгенле жарандырып ээртегилеген. Бийдин кызыл торко тонду уулы нөкөрлөриле, карындаштарыла кожо оморды жуулап келгендий, көп-калжу көрүнгилеген, аттары чакыга бадышпай, чеден-кажаанга буулап тургулаган. Жиит бий качызыла булгайры өдүгинин кончына согуп, Актан ла Куудан күнүркөштү бүркүлип калган көстөрүн албай турган.

Учында бойлунын жүзи кызарып калган энези айылдан чыгып келди.

— Ак, кел бери. Чын журтыңдөн жанар ойинг једип келди!
— деп кыйгырды. Ак колтунын кийнине јажынды. Бий уул нөкөриле кожо олор јаар араайынан баскылап ийди. Оны көргөн Ак ачу кыйгырып, куш болуп кубулып, көлмөөклө жүзе берди.

— Сен јокко мен жүрүп болбозым! — деп, Куу кыйгырала, база куш болуп кубулала, көлмөклө жүзе берди.

— Кел, уулыс, көксистинг каны, көзистинг оды! Сок јангыс уулыс, нени ле айтсаң бүдүрерис — деп, Куунын эне-адазы ыйлашкан.

— Кел, кызыс, јаранып ла алала, отур! Нени де айтпазыс — деп, бойлунын эне-адазы кыйгырышкан.

— Кел, кару сыйныбыс, бис сеге кыдат ак торколордон эн јараш кептер шидеерис — деп, јенелери ле эжелери ыйлашкан.

— Кел, эрке сыйныбыс! Бис сеге јараш сыргалар, јиңилер, жүстүктөр сулап берерис — деп, акалары, јестелери кычырган.

— Јок, бис экүге улус түңгей ле амыр бербес. Сууда бис экү јайым, кем де бистинг жүрүмиске киришпес. Слерди бис мынан да көрүп жүрерис — деп, эки куу айдышкан. Онон ло бери Алтайыста ак куулар деп јараш куштар табылган. Олор эмдиге ле бирүзи экинчизи јокко жүрүп болбойт. Олор куучындаарын да ундып койгылаган, јангыс ла бойлорынын аттарын ундыбаган. Јүзүп-јүзүп, кезикте “Ак-ку-у-у-у!” деп кыйгырыжып салгылайтан.

— Сыйныбыс ла күйүбис! Бис кал-тенек болгоныстан улам, олор бистенг кедө берген — деп, улус олорло беришпей, олорды байлап, ыраагынан ла көрүп жүргүлейт.

ҮЛТҮРЕДЕ САБАТКАН ҰКҰ

Күмүш жаркыңду таң чолмоны күн чыкканча өчпөйтөн Алтайыста бу керек болгон эмтир.

Је алдында күни јоктын каандыгында Эрлик-Бийдин өргөозинде Ұкү деп айбычы жүрген. Эрлик-абанын ийген јолдон јана болбос эн иженчилү, капшуун ла чыйрак айбычызы, Ұкү, тыш бүдүми јараш шилти болгон. Шилтилер ортодо тоомјылу, седең ле сөс уккур. Ұкү Эрлик-абанын эрке-торко өлө кызына,

Кара-Таајыга, јарап турган. Угы-төзи бийик шилтини Эрлик-бий бойынын јанына јабө тартып, кару күйү эдип аларга урматтанып турган. Бийик јамы берерге калганчы катап ченелте эдип, Эрлик-абө ого каруулу јакылта берген. Баштапкы јакылта: тургуза өйдө айлу-күндү Алтайда кара албатынын өлгөни көп эмтир бе, тирүзи көп эмтир бе — тоолоп келзин. Экинчи јакылта: ак чечектү Алтайда өскөн ағаш көп пө, јыгын көп пө? Ұчинчизинде: чанкыр көлдөрлү Алтайда суунын тажы көп эмтир бе, балыгы көп эмтир бе? Тоолоп, түңдештирип келзин. Бу јакылтаны кичеемелдү ле шыранкай бүдүрген кийнинде, Ұкүге өргөөдө «баштапкы јамылу шилемир» деп күндүлү ат берип, эрке-торко кызымнын, Кара-Таајынын, колтузы деп јар эдерим деди.

Ак-јарыкка бөжөдор алдында јакылтаны јенүлү ле јенил бүдүрзин деп, Эрлик-абанын тармачылары Ұкүни кижидип кубултып ийди. Јажын-чакка бөзом јер алдынан чыгып, јиит эрдин кеберин алынган Ұкү Алтайдын солонгы өңгине, жүзүн ағаш-чечектинг кеенине, куш-коңыстынг кожонгына, өлөң-чечектинг јыдына кайкаганына отура түшти. Ондонып алала көрөр болзо, алтай өгөөндөр јайыла аттан түшпей, айры колына иш этпей айылдар керигилейт. Эткени јангыс аракыдаш, тартканы јангыс ачу танкы болды. База бир эткени, адар таң атканча, ойто күн ашканча, көзөрлөш болды. Мындыј жүрүм Ұкүге сүреен јарады. Онын эткени јангыс ла аракыдаш ла көзөрлөш болды. Экинчи эткени келиндеш болды, седең кийимдү, коо сынду, кырлак тучмукту, кара кабакту, јаан көстөрлү Ұкү келиндерге сүреен јарап турган.

— Сенин боронгот көстөрингди көрбөзөм, уйуктап болбойдым — деп, Ұкү бир келинди сөстөйт.

— Сенин јылдыстыј көстөрингнин курч чөкторы өзөгимди өткүре сайды — деп, экинчизин куйудат.

Бир ле ондонзо, кей-салкын жүрүмле кожо Эрлик-бийдин берген үч јылы түгене бертир. Ұкүнинг сурас балдары кобы сайын ыйлагылайт, таштанчы балдары өзөк сайын багырыжат. Мекелеткен келиндер калактажып, Ұкүнинг эдек-јенгине кадалгылайт. Ады-тоныла, ээр-токымыла, кийген кебиле, тудунган-кабынган чөт-бичигиле — ончозын көзөргө ойнодып ийген Ұкү куу-јылагаш бойы Эрлик-абанын эжигинде јадыры.

Јүдегенине бажы жарыларга жетти, ыксып, күүни булгалып, кузуп жатты. Эжиктин жанында Кара-Таајы кайкап ла алаатып калган турды.

— Сен Ыкү бе? Бу сен кайткан? Сенле не болгон? — деп сурап турды. Ыкүнен жаарзып турган аракынын, таңкынын, тердин жыдына чыдашпай, санаазы энделип жыгыла берди. Ыүрелери ле желелери Кара-Таајынын жүзине суу быркырып, алтын-тонгустын чүмдү куйругыла ару кей жагып, оны тенделешип, өскө кып жаар апардылар.

— Кайран колтуум, үч ле жылга кандый түрген үрелген, айрылганым бу эмтир — деп, Кара-Таајы ондонып келеле, ыйлады.

Эжикчилер, туткачылар Ыкүни Эрлик-абанын ширеезинин алдына экелгиледи. Эрлик-абанын алдында үч жыл кайра барган кеен Ыкүнинг бараксан көлөткөзи турды.

— Же жакылтам бүтти бе? Тургуза өйдө жердин үстинде өлгөн улус көп эмтир бе, тирүзи көп эмтир бе? — деп, Эрлик-аба жызырт этти.

— Илгөн улус көп эмтир — деп, Ыкү айтты.

— Жок болбой. Мен тирү улус көп болзын деп Бырканла жөптөштим не — деп, Эрлик-аба кайкады.

А мен карган улусты өлгөндөрдүн тоозына кожуп тоологом — деп, Ыкү төгүндеди.

— Алтайда өскөн агаш көп эмтир бе, жыгын көп эмтир бе? — деп, экинчизинде Эрлик-аба сурады.

— Жыгын көп эмтир — деп, Ыкү көстөрүн де чинбеди.

— Бырканла кожо бис өскөн агаш көп болзын деп жайадыс не — деп, Эрлик-аба күзүрт этти.

— А мен бөкөн, карган агаштарды жыгындарга кожуп тоологом — деп, Ыкү бажын там бөкөйтп, шымыранды.

— Сууларда балык көп эмтир бе, айса таш көп эмтир бе? — деп, Эрлик-Аба чөкөп сурады.

— Сууларда балык көп эмтир — деп, Ыкү аракызы жаарзып ыксыды.

— Жок болбой, бис Бырканла кожо суунын тажын көп эшип жайаганыс — деп, Эрлик-бий айтты. Эрлик-бийдин төс тармачызы алакандарын тажынып ийерде, өргөөнин келтей

кажаазы жоголып, жажына карачкы жерде Алтайдын үзүги тура берди. Ыкүнинг ак-жарыкта жүрүми көрүне берди.

— Эткен бүдүмжиге турбаган, өргөөдө эн кичеенкей айбычы деп бийик атты жерге түжүргөн Ыкүни жүс катап чыбыктайла, өргөөдөн уяттап сүрзин — деп, Эрлик-аба жакарды. Ылтүреде чыбыктадып алган Ыкү бир ле ондонып келзе, ойто Алтайда жатты. Салбырап, үлтүрөп калган Ыкүни келиндер көрөлө, алаң кайкажып тура калгылады — сурап, таштанчы балдары адазын таныбай, үжүркеп качкылады. Уйалганына чыдабай, Ыкү куш болуп уча берди. Эмдиге ле Ыкү, тоны-жунгы үрпейип калган, Алтайда учуп жүрөт. Ол түште улуска көрүнөринен уйалып, жагыс ла түнде учат.

Онон бери Ыкүнинг жунгы үрпек, үлтүрөк болуп калган.

ЖЫЛДЫСТАР БЫЛААККА ҮРЕНГЕН

Алдында сары үкү — жиит бойлу, боро үкү жиит уул болгон. Олор экүнинг журтынын ортозында жаан кыр турган. Эки жиит Сагыскан байдын уулынын тойында бой-бойлорын туйка көрүжип, экилези бой-бойлорына жаражып, санаазын салгылап ийген.

Санаалары једижери једишкен, је олордын кемзинчектери ойинен өткүре улус болгон. Түжиле бой-бойлорына сөстөжү кожон чүмдегилейтен. Эңир кирип ле келзе, экилези кырды өрө јенгил базып, кожондожып ийер. Же жууктажарга тидинип албай, сыргалжызы кайыннын кийнинен араайын карап, кычырулу кожондоор, экинчизи тайанын кийнинен кычырулу кожондоор.

Бой-бойлорына карузышкан күүндерин јараш сөстөрлө кожондогылаарда, јанында турган агаштар да бой-бойлорына энгиле беретен, јыраалар чырбагалдарыла жууктажа беретен, чечектер бой-бойлорына оролыжып, сүүнчилү туратан. Тенгериде јылдыстар сүмелү имдегилеп: «Је болор, өзгөөрдө не барын кожонло үзе айдып койдыгар, эмди туштажып јединижеле, жагыс айылдөөн жүре беригер, јурт тудыгар» — деп, шымыраныжатан. Тенгериде јаражай Ай: «Мен жажына жагыскан» — деп, бийикте эригетен. Же карын, жииттер

биригетен эмтир деп ол сүүнип, он беш катап болчойгон, толгон, жок, бирикпейтен эмтир деп, он беш катап кунугып жемтийген.

Күрен ташты чагала,
Күркүреде от салаак.
Күүним жеткен көөркийим,
Карыганча журтайлык.
Ак ла ташты чагала,
Ак жалбышту от салаак.
Ару күүндү көөркийим,
Амтыйганча журтайлык —

деп, калганчы сөстөрдү кожондоп ло ийгенде, таң жарый беретен.

Эки жиит жаңы ла ондонгылап, «Уйатузын! Уйатузын!» деп кыйгыржып, жүстерин жеңдериле бөктөнгилеп, эки башка жүгүрижетен. Олорды көрүп, тенгеридеги жаражай Ай уур үшкүретен. Тоозы жок жылдыстар чөкөгөнине, жииттерге болужып албазына ачынгылап, көстөрүнүн жажын төгүп ийетен. Онойдо бу кемзиниш үч жылга улай улалган.

Учында Колту ла Сыргалды кемзинчегин ажыра алтап болбой, боро ло сары үкүлөр болуп учулай берген. Олор бой-бойлорына туштаарынан кемзинижип, эмдиге ле жетире түште учулабайт. Санааркагандарынан жараш үндерин жылыттып койгон.

— Ух! Ух! Журтабаган журтым! Одырылбаган одым! Сүүбеген сүүжим! Жыргабаган жыргалым! Жүрбеген жүрүмим! — деп, уур онтогылап жүргүлөйт.

Олорды көрүп, санааркаган жылдыстар көстөрүнүн жажын үч жылга улай төгөлө, ыйлаак болуп үренижип, көндүгө бергилеген. Эмди күнүн ле олордын көстөрүнүн жаштары жерге түжүп, жалбрактарда, өлөңдө жайгыда күмүш чалын болуп суркурайт, кышкыда жалаңда мөңүн кыру болуп жалтырайт. Онон ло бери жаражай Ай жылына он беш катап толор, он беш катап жемтийер болуп калган.

ИТК-СҮРЕЕДЕ КАЗЫНАТ

Бир катап кара мөштөри чөйө шуулашкан Алтайыска ичкери жерден Каргаан деп атту жап-жараш келинек ырбап келген. Келиннин жеңил-айагы да сүреен, колынын коктузусу да тыг болгон.

Курсак-тамакты тотоолоп аскан, өөн-журунды бириктирип, жылу кепти шидеген жүрер. “Мен алатам, жок, мен алатам” — дежип, келинди бойдоң жииттер блаашкан. Келин уулдардын эн артыгын талдап барган. Эки жиит биригип, амадаганын алып, умзанганын ууртап, журтагылай бергилеген.

Ўзеги жакшы, же жаражайда бир эби жок кылык бар болгон. Ондый иштенкей, тедү бойынча, кыдырмагына чыдашпай, жаан удабай алган эжиле күнүн ле согузар, керижер боло берген.

Эш-нөкөрин бойынын үрелерине күнүркеп, олорло көрүшпей барган, бастыра айылдаштары ончозын коптогон, шооткон, айткылаган. Улусла керипшезе, курсак та ичер күүни келбес. Айылдаштарыла керижип алза, көстөри карын да курчып, колы-буттары чыйрап, су-кадыгы орныга беретен. Жүгүрип туруп айлында иштенетен, жүгүрип туруп коп истейтен, улусла керижетен.

Каргааннын абыдузына алдырып, амыр ла жаткан келиндер коптожып, жамандажып, “карк” дежип, коштоныжып, жүгүрижип турала, ойто санаа алынып, токтогылап калат.

“Узун тил башка оролор” дегени чилеп, келиннин журтаган журты журт та болбоды, айрылыжып азуланышты. Жиит кижини жаңыска жүрүп албай, ойто ло кижиге барат, жаан удабай айрылат ла. Жаткан журтка көрдүрбей, аймак ичин керип көчти. Ондый да болзо, токтодынар кирези жок болды. “Мынызы — ылтармыш, онызы — оромыш, тукузы өрө чыкпас, кедертиндегизи — суранчак” — деп ле онон до өскө кирлү коптор, шоодылгандар онын оозынан жылан-бака чылап чөйилет, төгүлет.

— Жиит тушта иштенгенис те, күйүнишкен-күнүркешкен де тужыс бар, же ойто кайра көрүжип, бой-бойлорыска болушканыс. Жиирин жип койгоныс, эмди тойгон-канган, токынаган — дежип, ого кураа эмеендер өскө дө улустын, бойлорынын да балдарына тен-тай карузыгылайт.

Жаңыс ла Каргаан эмеген, эки саамайы буурайганча, ээк

чырыжы калпыйганча, кара албатыла урушты, канча катап жаргылашты.

— Куш болуп кубулгын, улустың сүрее-сүмүжин, өтөк-сатагын казып, секле азыранып жүр — деп, мыны ончозын көрүп-угуп турала, Быркан Каргаанды түкүрди.

Онон ло бери каргаан айылдар керип, чөп челдеп, өтөк-сүрее казып, азыранып жүрет.

ТЫНДУЛАР

ТИ ЛИ ТІЛІС

Жаражай жас келерде, кеен јодраның јыды јайылган, оошкы будакка отурып, оймокчы кожондогон Алтайда бу керек болгон эмтир. Ол ыраак-ыраак өйлөрдө јердин үстиле суус учуп жүрген. Канча жылдарга улай бодоп ло учуп жүрери оның күүнине туку ла качан тийип калган.

— Меге эрене бер, — деп, ол бир күн теңериге чыгып, Бырканнан сурады.

— Бүгүн менде бош јок, кийнинде кел, — деп, Баркан айтты.

— Меге эрене бер, — деп, суус Эрлик-Бийден сурады.

— Бүгүн менде бош јок, кийнинде кел, — деп, ого Эрлик-Бий айтты.

Суус ойто ло эригип учуп жүргенче, карын, ого Быркан-Кудай туштады.

— Сен атка түңгей бол. Кејим-тоқымду, ээрин бойыңда болзын. Тас карынду, казылу, карталу бол, — деп, Быркан суусты эки өркөштү эдип јайады. Мойның аттың мойны ошкөш этти.

— Мен сеге эрене бередим. Уйга түңгей бол, — деп, Эрлик-Бий айдып, сууска кыштулу, карын јуу, кыйма берди. Јараш мойнының коркогын алды јаар эдип ијди. Кылыгы јымжак, бойы учун туружып болбос суус Эрлик-Бийге “јок” деп айдып болбоды.

Эмди суус јангыс уунда карталу, кыймалу, тас карынду

ла кыштулу, карын јуулу, казылу боло берди. Јуулу өркөштөри ортозында калың јуузы јалбак, сојоло, бүктеп ийзе, кејим чилеп јада берер. Кыштулу суус уй чылап кепшенип јадар боло берди. Эмди суус бери атка түңгей эмес, ары уйга түңгей эмес болуп калды. Ол эренеге оролып та калган болзо, ондо ат та јок, өзөк тө јок, бойы учун туружар кылык та јок, бойын чеберлеер сүме де ондо јок. Оның учун Быркан суусты улустың ортозы јаар ийген.

— Баштапкы туштаган кижии сени не деп адаар, ондый ла атту жүрерин, — деп, Быркан айтты. — Ол кижинин кылыгын ал.

Озо ло баштап ого төлөс туштаган. Эки тындуның эренезин кийип алган суустың јаанын кайкайла, ол «төө» деп кыйгырган. Онон ло бери суустың ады төө болуп калды. Төө төлөс кижии ошкөш чыдамкай, иштенкей, неден де кадырбас, өчөш лө өштөңкөй болуп калды. Оны сојзо, эки терелү болот. Төө бөкө, јаантайын семис тынду, ол бир уунда алты јоон чурканы артынып экелер. Је төөнин балазы мылјы неме, кижинин болужы јокко ботоонын телјидип болбос. Балазы өлзө, төрт жылга улай ол јерге келип ыйлаар. Ачына берзе, өчөжип чыңгырар. Јаман эткен кижини ундыбас, өштөөр.

Бир кижини канча жылдыг бажында танып ийеле, сүрүшкен. Кижии арга јокто ичегенге кире берген. Төө ичегеннин оозына туй јадып алган. Кей јетпей барарда, кижии төөнин алдынан ичи-буурын бычакла сайгылаган. Төөнин каны агып, ол канзырап өлгөн, је өрө турбаган. Кижии канга тумчаланып божогон.

Экинчи кижини төө өштөп база ла сүрүшкен. Кижии агашка чыга берген. Агаштың будагында отурып, ол аштап-чылаган. Төө агаштың төзине јадып алган. Төө ондо торолоп өлгөнчө дө јадар деп кижии билген. Кижии учында чечинип, штан-чамказына толтыра будактан тыктайла, јердөөн чачып ийген. Төө койыткыны* јыткарып, чыңгырып турала, талкандап тизелейле, жүре берген. Кижии онойып аргаданып, уйге једеле,

* Êiéúòèú — èèæèâ ýòèâí ò¿°âé íàààé.

түрген-түкей теркенип, бу жерден ырада көчкөн.

Төө жолго жүреле, түнеп жатса, ээзи теертпекке койдын куйругун оройло, оозына сугуп берзе, ол оны таң атканча ла чайнаар. Ток жүрер.

МҮҮЗИМ, ЖАЛ-КУЙРУГЫМ КАЙДА?

Бийдин суузын жакалай, бийик корым ташту Кадын суузын жакалай кара корым ташту Алтайда отогон төө кебинде мүүстү, жалду, куйрукту, чичке коо буттарлу жараш тынду болтыр. Төө бир күн сугаттан суу ичип турган. Ого жууктай сыгын мантап келген.

— Төө, антыгарлу најым, тойго барып келерге чичке коо буттарыңды, айры жараш мүстеринди бер. Мен оны чебер тудуңуз, сего ол ло жараш бойлорун экелип берейин, — деп, Сыгын айтты.

Төө жөпсинди, жараш буттарын ла мүүстерин сыгынга берип, бойы Сыгыннын жоон буттарын кийип алды. Сыгын кедер-барар жетпеди, Төөгө ат киштегенче жетти.

— Кару најым, Төө, төрөгөндөримнин тойына барып келерге жалынды, куйругунды бер. Мен оларды чебер тудунала, ойто чебер экелип берерим.

Төө жөпсинип, жал-куйругун берип ийген.

Оноң ло бери тоозы жок чактар өттү. Эмди Төө сугатка ла жетсе, суунан ичип алала, ыраак-ыраак аяктап, удаан турат. Тойлоп барган Сыгын ла Ат санаа алынып, кайра бурылып, мүүзин, буттарын, куйругун ла жалын учы-учында экелер болор бо деп, Төө эмдигенче ле сакыганча.

БАЛДАР ҮЛЕГЕН

Арба-ажы жайрап өзөр, ак чечеги онбой өзөр алты кып ак чөлдү Алтайда озодо Кижиге, Айу, Ан, Түлкү, Куш Бырканнаң жири курсак ла журт сурагылап барган. Ончолорынын сыны да,

тууралгыжы да түп-түңгөй болгон. Быркан оларды жайы-кыжы билдирбес кобызына экелип, “Кемге не керек, не жарап туру — жигер,” — деген. Кижиге деп эки бутту кокумай эттен алып жиген, өлөң-чөпти жиди. Онын жибес немези жок болды. Оны көрүп, Быркан санааркай берди.

Айу кижиге өткөнижинип, өлөң-чөп тө жиди, курт-конгыс та жиди, эт те жиди. Оны көргөн Бырканның чырайы база ла бүрүңкийлене берди.

Ан, “амтандузын!” — деп, өлөң, жыраалар, балтырган отоды.

Түлкү чычкандарды, койондорды, куштардын жымырткаларын, балдарын жиди.

Куш чымылдарды, курт-конгыстарды “тамзык” деп жиди.

Быркан Кижиге онын сынын кичинек эделе, курсак-тамагын таарып, кайнадып, жажына иштенип, тапсын деп жайады. “Оноң өскө ол жердин үстүндө нени де арттырбас”, — деди.

Кышкыда ичегенинде уйуктап турсын, жайгыда өлөң, балтырган, чымалы, кузук жип турсын, каа-жаада эт жип турсын деп, Быркан айуны жайады.

— Өлөңгө, жалбракла ажанып жүр, же бойун барынтыгыларга курсак бол, — деп, Анды Быркан жайады. Сынын ол ло бойы жаан арттырды.

— Чычканла, койонло, куштардын жымырткаларыла курсактанып жүр, сынын курсагын аайынча богоно болзын, — деп, Быркан Түлкүни жайады.

— Мындый ла жер-жалаң жаан болзон, чымылга, курт-конгыска бойун жидирип койорун. Жудуруктан кичинек болзон, чыйрак, түрген учарын, — деп, кушты Быркан кичинектедип койды.

Айу, Түлкү ле Ан “бистерге беш-алты бала керек,” — деп сурагылады. Куш “Мен он-он беш балалу болотом”, — деп сурады.

— Айу бир жылда бир, каа-жаада эки балалу болуп турсын, оноң өскө казыр ан көптөйлө, жердин үстүндө неме арттыргыспас, — деп, Быркан жөптөди.

— Анга бир жылда бир ле бала болор, оноң өскө ого

барынтычылар табарар, көп балдарын көрүп болбос, — деп, Быркан айтты.

— Түлкү беш-алты бала азыразын, — деп, жайаачы жөбин берди.

— Куш, он-он беш балалу болгой, баштапкы уйазын барантычы бузуп, балдарын жип койзо, жай ичине экинчи катап уйа бассын, — деп, Быркан айтты.

— Сенде канча бала азыраар күчинг бар? — деп, Кижиден Быркан сурады.

Же улус оңдобой калала, Бырканга элчи эдип чачы жарылбаган тун баланы ийген. Бойлу уйалганына жүзин жеңиле бөктөнүп, сөс тө айдып албады.

— Кижин унчукпай турган да, жылына ого бир ле бала болор. Жажына беш-алты бала азыразын. Он баланы каа-жаа ла күлүктин күлүги улус азыразын, — деп, Быркан жайады.

Онын учун бистин алтай улустын ас болгоныс бу туру.

ЭНГИР ЖЫЛДЫС ЛА ТАРБАГАН

Туманду суунун бажынан туруйна учкан, кара суунун бажынан карчага учкан Кан-Алтайда бу керек болгон эмтир. Чолтык башту аралдын жаказында чобра айылду Тарбаган деп уулчак журтаган. Уулчагаштый ла уулчагаш болгон, же ол жаштаң ала андаарын жакшызынатын. Жангы ла базып үренип алала, энезинин чолтык куйрукту сары адына жалынан, колонгынан тартынып, минип алатан. Эжик алдында ыраак жок туратан, жоонына көдүрүп болбой, бажы сынып калган кол будакту кызыл тыттын чичке будактарынан сындырып, ээй тартып, жаа, согоондор эдип алган. Кышкыда таң жаңгы ла борорып келзе, ады жарлу жаан анчылар андап жүрүп отурза, омордын жолын та кем де кезип, чаналу озолой берген турар.

— Келген анды тус жалаарга жетирбей, чырбагал согоонло адып, үркүдип ийген, — деп, жаан анчылардан сабалган да жиген турар. Же онойдо-онойдо ол алты жажы толордо, бир ап-апагаш койонокты тузактайла көдүрүп албай, карла сүүртеп экелген. Койоноктын эдин эки ириктин эдиле кожо кайнадып ийген. Албаты жаңы табылган анчынын тапкан-жөөгөн эдин От-Энеге

амзадып, алкы бойын алкагылап, сүүнип тамзыктангылады.

Онон ло бери Тарбаганнын аткан согооны жерге түшпес болуп, онын анчы ады албаты ортозына жарлана берген. Күрен күсте он төрт жажы толордо, ол эки балалу айуны чакпылап алган болгон. Тарбаган эмди киштердин кара-караларын адатан, түлкүлердин кызыл-кызылдарын адатан. Энези качан да тегин отурбай, уулынын табып экелген алузынан сүрлү кепти шидеп, төрөгөндөринин бала-барказына кийдирип беретен. Тарбаган ба, койон бо, элик пе адып келип, эдин кайнадып ийеле, айылдаштарын кычырып, жаантайын оморло сүүнчилү куучындажып, тоомжыга темиккен. Андайла, једип келзе, оны жаан јашту эр улус чакыда уткып, ээрден колтыктап түжүргилеп, айылга кийдирип, төргө чыгарып, канза азыжып, јол-јорык, андаш керегинде табышту куучын өткүргилейтен. Јииттер үстү-јуулу канжааны чечип, толтыра арчымактарды жерге түжүргилеп, айылга кийдиргилейтен. Экинчилери анчынын адын сугарып, улаарып, сууга, одынга жүгүрижетен. Учинчилери этти ооктогылап, казанды очокко теңдележип аскылап ийетен. Тарбаганнын энези өскүс-јабыстарга, оору-јоболдуларга ончозына эт-мүн једишсин деп көрүп отуратан. Улус тойып-канып јанып отурза, анчада ла от-тобырак балдарлу жаңыскан келиндерди де бол, күчи јетпес каргандарды да бол, аннын эдинен тилимдеп једиштирбегенче качан да божотпойтон.

Кара албатынын алкыжына, сүүнчизине Тарбаган эштин оды да жаантайын сүүнчилү чыдырап, бийелеп күйетен. Анчынын бойынын да кыймык-базыды табылу, куучыны јаштаң ала төп боло берген. Тарбаган јиит те болзо, ого Бараан Аткан Ок деп, бай ат адагылап койгон. Күйүнчектер оны Айткан Сөс деп, чололоп алган. Же ол чолого Тарбаган ачынбайтан, карын да оморкойтон.

Јииттин он алты жажы толуп, онын айыл-јурт төзөөр өйи једип келген.

— Јоксыраза да бай ады, кунураза да бий јурты. Бийдин өскүс кызында көгүс бар, айландыра шүүп, тундештирип отурар терен санаа бар, јакшы угы-төзи бар, анчыны јаманга баштабас, ээлгир эп-сүме бар — деп, аксагалдар шүүжип, Калтабай-бийдин сок жаңыс кызын — јирме төрт јашту Мангырчыны анчыга алып бергилеген.

— Эрлү баатырыстың, эбиреде эл-јонысты азыраган анчыбыстың, журты калың болор учурлу. Јокту кижининг балазы чыдамкай, албаданчак. Көп уулдар, кыстар чыгарар. Көп балдарлу болзобус кудаларыс, төрөгөндөрис көп болор. Көп уулдарлу, күйүлөрлү болзобус, бойыбыска ла кийнинде куйак, коручыл болор, журтыбыста анчылар, јуучылдар көп болор. Бай болорыс, бий болорыс, барлу болорыс, баркылу болорыс. Кин јоонодор керек — деп, Тарбаган јирме јашка једе берерде, јокту кижининг кызын, Толунайды, анчыга экинчи јурты эдиш, аксагалдар, абыгалар алып бергендер.

— Тере ийлейтен, кийис базатан, аракы азатан, кийим көктөйтөн, уйлар саайтан, тере уужайтан баатыр уулдар, иштенкей ус кыстар чыгаратан дејип, кийнинде база алты келинди Тарбаганга улай-телеј алгылап бергилеген. Башкы уулдары мал-ажын кабырар, кыстары сарју-курт эдер, көктөнөр болгон.

— Бала-барка иштенкей болуп өссин, јаан улусты тооп јүрзин, үлбүр-салбыр баспазын — деп, јаан үйи Маңырчы јаан уйаны баштап туратан.

Көгөрип тан адып келетсе, көстөрине көк чечек болуп көрүнзин, көк жылдыс болуп жаркыңдалзын, кару, эрке-торко эжи болзын — деп, учында төртөн сегис јашту анчыга он алты јашту Јиңилейди алып бергилеген.

Јердин үстинде ончо ырыс Тарбаганда бар болгон. Је ненин де учун Тарбаган — Бараан Аткан Ок кунук јүретен.

— Ак-жарыкта јүрерге кандый кунукчылду — деп, ол үшкүрип турар неме тапкан. Албатынын алкыжын, ого чүмдеген кожондорды ол шайып, керексибей угатан. Бийелеген јорголор до, јаскы чечектий јаражайлар да ого кезек ле өйгө соот, сүүнчи болотон.

Бир күн Тарбаганга кураа эр улус энгирде јангыс јерге јуулыжа берген. Ойто ло жылдыстар керегинде блааш-тартышту куучындар көйлөп чыккан.

— Мен Эңир Жылдысты түжүре адарым — деп, Тарбаган эрмек бажына айдып ийген. — Оозыма батпас сөс айдып ийдим— деп, ол сезип ийеле, оозын јаба туткан. Јанында турган ачызы, Мечин, бу сөстөрдү коқырга көчүрген. Је Тарбаганнын өчөжи тудуп, чынын айдадым деп кыйгырган. Айландыра тып-тымык тура берген.

— Келер жылда бу ла турган кичинек изү айдын сегис јангызында Эңир Жылдыс өчүп, тенгеринен үзүлип түжер.

Оны мен атту-чуулу
Анчы Тарбаган — Бараан Аткан Ок,
Чоло адым — Айткан Сөс,
Аткан огым јерге түшпес,
Айткан сөзим јолдон јанбас,
Эңир Жылдысты, сени, көлчинди,
Тен не де эмес јоголгорым.

Тарбаган ол күннен ала ач-амырын јылыйткан, аскан казан да ичпес боло берген, айткан сөс тө тыңдап укпас боло берген. Бир айдаң ол јерлик текенин мүүзинен он эки текпелү ок-јааны белетеп алды. Оны төрт кижі тенделејип, кижі чыкпайтан Којогор деп тууга чыгаргылап бергендер. Тан эртеннен ала јака жылдыс чыкканча ок-јааны он эки текпезине тартып алган. Эргек төзинен ыш чыкканча тартала, Бараан Аткан Ок согоонын бојодып ийген.

Кичү изү ай айланып келгенче анчы бойы да, үйлери де, азыраган балдары да кунук јүрген. Кичү изү айдын сегис јангызында эртен тура Бараан Аткан Ок базып болбос семистерди, јылып болбос јылым семистерди сојдырып, јети өзөктин албатызын “келип байрамга турушсын“ деп јакылта берген.

Кере түжине кара албаты кожондогон, јыргаган. Јангыс ла Тарбаган јаан уулдарыла, абакайларыла үйден чыкпай отургылаган. је энгир кирип, Эңир Жылдыс коркышту јаан јалтырап чыгып келген. Айландыра кырлар да јемирилбеди, агаш-таш та антарылбады. Јаан анчыга кураа эр улус элчи ийгиледи.

— Бис ончобус бу јангы ла тенгериде, Бараан Аткан Ок, Слердин кырлу согоонды көрдибис. Эңир Жылдыстын алдыла кырпый өтти. Орчылангдөөн уча берди. Кара албатыга быйанду баатырыс сөзине турган, јенүни алган — деп, оло айдышты. Бу эрмекти уккан Тарбаганнын чырайы кара терле бүркеле берди. Ол унчукпай курч малтазыла эргектерин кезе чаап ийди:

Слердин төгүнеер керек жок меге.
 Мактанчак ла чүмеркек
 Мач эдерге белен деген.
 Адучы Мерген Тарбаган мен
 Айткан сөзүме турбадым.
 Аткан огым жерге түшти.
 Ырыс-кежигим ычкындым.
 Каан болгон бу бойым
 Кара-курт болотон эмтирим.
 Караңууй ичеген казатан,
 Кара жерди ичеелейтен
 Корткык ан болотон турум.
 Кара суу ичкен бойым
 Тамагым туй туна берзин.
 Ак жуу соргон бойым
 Кардым чарбайып жарылзын.
 Аңдардын эдин талдап,
 Сорып жииген бойым
 Үлөн, жалбрак, тазыл жийин.
 Чалынду өлөн-чөп жизем,
 Суузыным канып калзын.
 Ачана жас келген соондо,
 Көдүртиштиң ойинде,
 Менен арык ан жок болзын.
 Күрен күстиң кидиминде,
 Үлөнниң бажы бышканда
 Менен семис ан жок болзын.
 Канча аңнын тамзык эдин жигем.
 Үзим мениң эм-том болзын.
 Камык ооруны жазар,
 Жоболдуны өңдөйтөр,
 Тынын ойто кийдирер,
 Су-кадыгын орныктырар
 Эдим мениң быйанду болзын.
 Көзи курчы адып алгай,
 Колы жеңили сойып алгай.
 Ээрлүниң каңжаазында
 Эрик жокто калбаңдайын —

деп, Бараан Аткан Ок ан болуп кубулып, бойын карганып,

шилтенип, кургак меес жерде ичеген казып, “уйаттузын,
 уйаттузын” — деп сыгырып, ого кире берди. Оны ээчиде үйлери,
 балдары “уйаттузын, уйаттузын” деп сыгырыжып, база аң
 болуп кубулып, ичеген каскылап, оноор “анкыйт, анкыйт”
 — деп кыйгырыжып кире бергиледи. Анкыйт Тарбаганның
 жаан үйиниң Мангырчынын бай ады болгон. Тарбаган бойы да,
 абакайлары, балдары да аң болуп кубулгылаза да, эмдиге ле
 карган энениң сөзинен чыккылабай жат.

Эмди калын журтту Тарбаган кургак, меес жерлерде ичеген
 эдип алган, өлөн, тазылла азыранып жүрет. Ол эмди улусты
 көрүп ийзе, сыгырып — “уйаттузын, анкыйт, анкыйт” — деп
 кыйгырып, ичегенине кире берет.

Онын тоозы жок абакайлары, келин-кечкиндери жердеги
 албаты ортодо жүрүмге карыгып, кунугып жүргүлөйт. Олор эр
 кижини ле көрсө, “Эр кижини кандый жараш. Эби жок тынзынчак
 кылыкту, айдары жок мактанчак эленчек, куурагыс, айткан
 сөзине турбай жаан уйатка түжеле, бисти эң жаан жыргалыстан
 — эр кижиниң ойынынан, эркезинен астыктырып койгон” —
 деп комыдашкылайт.

Кезикте аңдап жүрген эр улус эниргери бирүзин
 жылангаштайла салкыннын согузы аайынча тарбаганның
 журтынын жанына тургузып койот. “Кызыл эренелү, жылангаш
 эр кижини кандый жараш! Жердин үстинде эр кижиниң жыдынан
 жараш жыт бар эмеш пе!” — деп, тижи тарбагандар онтогылап,
 кайкагылап, бут бажында тургулаганча, аңчылар олорды
 кийин жанынан араай баскылап келип, жоон будактарла жыга
 согуп алгылайт.

БОЙЫМ ЧЫНДЫК БОЛОДЫМ

Бу керек көгөришкен туулары чаңкыр тенериге сүзүлгөн
 Алтайда болгон эмитир.

Озо баштап ийт Бырканның сүүген тындузы болгон. Же ол

* Èà° ÷â÷âè — ÷ààðäö.

јарабас кылык эделе, тенгеринен јердөөн сүрдүрип ийген. Ийт јерде мантап, соотоп жүреле, учында эриге берген. Ол бир күн өскө тындуларды жууп алала, айтты: “Биске ээ керек, сагыжыла бистен бийик, кудайга түнөй тынду керек. Оны таап алактар. Бу жүрүмде бийи јок кунукчылду эмтир”.

Ан-куш јөпсинип, кижини сананып тапкан. Кажы ла ан ого бойынын кылыгынан једиштирди, үлештирди. Койонок коркынчагын, түлкү — југуйын, тоорчык — кожончызын, элик — јалакайын, киске — ару-чегин берди. Јангыс ла ийт нени де бербеде.

— Менде бар ла неме — чындык. Чындыкты мен ого бербейдим. Мен ого бойым јажына чындык болорым.

Онон ло бери кижинин эн жуук нөкөри, коручылы ийт болуп калган.

Кижиде кандый ла кылык бар, је кезик кижилерде сүүште, нөкөрликте чындык јок болуп калган.

КООКЫМАЙДА САГЫШ БАР

Ак булуды кайнаган, ак чечеги јайканган Алтайдын андары озодо аңылу аш эдер деп шүүшти. Ол аштын амтаны ла јыды өскө аштарга түнөй болбозын. Оны ичкен аңнын каны ойноп, эренезиле изү јайылзын, көстөри курчып, колдоры-буттары чыйразын, кылыгы јалакайзызын, ан каткырзын, кожондозын.

Ончо немедег башка јытту аштын ады аракы болзын. Јыды кандыктын ошкош суузымак, чийсү, көктаманнын ошкош — јажу, солун, сергек; јыду сары чечектин ошкош — өдү, күн ошкош — јылу; күкүрттин чечеги чилеп — јастын, көктин койу, тирү јыды ол аштан јайылзын. Канзабаштый — мөтсү, тату; чыкайактый — танытпас, куулгазын; чейнебаштый — чүмдү, эрке; буланаттый — токыналу јыт аракыдан эзинделзин. Көк башту јөдү баргадый тулундардын јыды арка-сынды сергитсин. Кан чечекти* тынганы чылап, андардын тунуп

калган көстөри, тумчугы ачылып, көкси кенгизин.

Јердин үстинде бастыра чечектердин јыдын кольштырган суйук аракыны андар эдип алды.

— Не болор? Озо кем ичер? Канайдар эмеш — деп, јыракыга уруп, төнөзөктин бажына тургускылап койды. Уч јаргычы: Карагула, Сыгын, Улу койу кызылгаттын кийнине јажынгылап алды.

Јыракынын јанына эн озо Койон базып келди. Ол јилбиркеп, јыракыны айлана согуп, кайкап көрүп турала, какпагын ачып, јыткарып көрди. Ол жүзүн-јүүр чечектердин, өлөндөрдүн кожолужып калган јыдынын өдүзине чыдабай, ойто какпап ийди. Је јилбиркеги өрө алып, ол какпакты ойто ло ачып, аракынын јыдын терен-терен тынып, көстөрин јумуп алала, јакшызынып, бир канча турды. Онон чыдашпады. Јыракыны келтейтип, аракыны ууртап ийди. Күлүмзиренип, кардын сыймады. База ла катап тарый-тарый ууртап ийди. Онон күлүмзиренип, јангыскан куучынданып, каткырып, кожондоп, бийелей берди. Јолына туштаган ла агашты кучактап, окшоп турды. Јаан удабай Койонок јерге јыгылып, уйуктай берди.

Кызыл јалбыш түлкү јылбырап келди. Јыракыдан эзинле келип турган јытты кайкап, курч тумчугажын тырындадып ийди. Онон ол јыракыны айландыра чебер өнөлөди. Ойто эзин соккон јанына туруп, јараш јытты көксине терен-терен тынып, келип јыракыны карап көрди. Айландыра ајыктанып ийеле, база катап јаан-јаан ууртап ийди. Онон көгүс үниле араайынан каткырып баштады. Јаан удабай јаражай түлкү тенгери јаар көрүп, колдорын јайып алала, јоон үнденип, такпазынан чичкертип, учы-учында чынгырышка көчүп, үрүп, улып турды. Онын јараш кайкалаш базыды јоголып, буттарын өрө бийик көдүрип, чалыжандап барала, койонго түртүлип, антарылып, уйуктай берди.

Олорды ээчий көстөринин көк отторы чачылыжып, тиштеринин ак отторы чачылыжып, Бөрү келди. Јыракыдан келип турган јытка учурап, онын соок көстөринде кайкал чийиле берди. Күчтү, узун, јоон буттарынын базыды јенгилижип, чебер боло берди. Јыракыны айланып, кызыл узун тилиле јалай

— Жуундайтан јерге јерле менин једер аргам јок. Талайла орой барып, айланып јетсем, ай үч катап жаңгырып калар. Је жуунда не угулар, не көрүнер айдып келеер.

Је ле болды. Эртенгизинде тырс-марс эдип, Сыгын кечүге једип келди.

— Је не болды? Нени көрүп-угуп келдеер? — деп, Чараан јилбиркежин тудуп болбой сурайт.

— Быркан ончо тынар-тындуга эп-сеп үлештирди. Меге он эки айры мүс берди, суунын арузын ичер, туунын сынына жүрер этти. Төрт көс берди. Койонокко майчык та болзо, жүгүрүк буттар берди, јайы-кыжы кубулчан тон берди. Түлкүге курсактан деп чычканды берди, кызыл-јалбыш кылга берди. Камдуга күрен-јалбыш кылга, айуга кыжыла сорор жуулу тамаш берди. Сеге, Чараан, айга-күнге мызылдаган кайзырык ла булут чылап төгүлип жүрер үркене берди.

— Арга-сүмени, бийик сагышты кемге берди?

— Оны эки бутту коокымайга — Кижиге берди.

— Айдарда, ончобыстын баштарыс жаңыс көөштө кайнайтаны бу туру — деп, Чараан санааркады.

— Ненин учун? — деп, Сыгын кайкап, бажы канкас этти.

— Сууны төмөн барзам, сүмелү кижии мени алтыгы куйнына тозоло тудар, сууны өрө барзам, аргалу кижии үстиги куйнына тозоло тудар. Слер, Сыгын, арка јанында жүрзегер, меес јанына тозоло адар. Меес јерде жүрзегер, арка јанына тозоло адар. Айдарда, баштарыс жаңыс казанда кайнаганы бу туру — деп, Чараан айдынат. Мыны уккан Сыгын санааркап, ыйлап турала, алдында көстөри соолып, эки ле көстү артып калган. Кижии деп опо ончо ан-кушты кородып, онын эдин јиир, терезин кийер, алузын эдинер болуп калган.

ШОНКОРДЫН ЛА ЭЛИКТИН ТАБЫЛГАНЫ

Камду терезинен төжөк эдинген, кара түлкүден тон көктөгөн седен јаражайлар журтаган Алтайда бу керек болгон эмтир. Алтайда алмыс деп јеек табылып, кара албатынын бала-барказын јуда берген. Ол эренези катунак, каны јыдунак деп, јаан улусты керексинбейтен. Јилик-бөөрөги чейдигеш, каны татунак деп, анчада ла јаш балдарга кадалатан.

Балдарын корулап болбозын ондоп, кыпчак сөөктү улус кыс балазын кижии баспайтан Којогор деп кырдын бажына

чыгарып, кабайыла кайыннын алдына салып койгон, оозына тамып турзын деп кайыннын тозын кодорып, чорго эдип салган. Ары јанынан көбөк сөөктү кижии базып келип, кабайдагы уулчагын кызычкыла коштой салып койгон.

— Алтай-Кудайыс балдарысты корып алзын. Иссө дө Алтайыстын сынында өссин, өлзө дө Алтайыстын сынында өлзин — дејип, эки ада көстөринин јаштары тамчылажып, эки башка баскылай берген.

Олор мынаар ла болордо, јоон бырчыт кайын карган кижии болуп кубула берген. Ол чадыр айыл тудуп алала, балдарды корулап, оларды ан-куштын эдиле азырап, чыдада берген. Јылдар јылыжып өткөн, айлар айланып өткөн, балдар чыдап, он алты јашка јеткен.

— Кызым, сен кыпчак кижинин балазы — деп, карганак Кемене деп адаган бойлуга онын кабайындагы кебеезин көргүскен.

— Уулым, сенин угы-төзин ак көбөктөр — деп, Учур деп адап салган јиитке ак көбөктөрдин кебеезин көргүскен. Адалары алмыс-јеектен эки баланы корулап, бого экелгендери керегинде куучындап берген.

Эки јиит оларды азыраган карганакка јерге јетире энчейип бажыргылады, алкыш-бийанын айдышкылады. Карганак олардын баштарын јалакай сыймап ијеле, ойто ло јоон, бырчыт, койу бүрлерлү кайын болуп тура берди. Бойлу карганактын сыйын — ијне-оймокты калтазына сугуп алды. Јиит сыйын — кара болот үлдүни — кынына сугуп курчанып алды. Экү Којогор кырдан түжүп, алмыстын јуртын бедиреп баскылап ијди. Јииттердин келгилеп јатканын кызыл көстөрлү алмыс күндүк јерден көрүп койгон, ай-малтазы јалтырап, удур келип јатты. Ак јаланга тушташкылады, јиит уул ла алмыс экү тартыжа берди. Јиит, чыйрак уулды чабыжарга үреткен карганактын сургалы тегин эмес болгон. Ого-бого јетпеди — алмыстын ай-малтазы туура чарчай берди. Ілүми једип келгенин билип ијеле алмыс төжиндеги топчызына кадала берди, агуна болуп кубула берди.

— Килинчеги јок кушты канай өлтүрер? — деп, јиит аланзып, агунаны божодып ијди. Алтам јер јетпеди, кийинде

алмыстын бајыр-бујыр табыжы угулды.

Экү ойто чабыжа берди, алмыстын ай-малтазы жаан удабай чарчала берди. Алмыс катап ла кўлер топчызына кадала берди, чочыган көстөрлү уулак болуп кубула берди, ачу маарап ийди. Уулактын мойнын кезерге, Учурдын колы көдүрилбеди, кайа көрөлө база берди. Жаан ыраак барбады, каныккан, казырланган алмыс жаба жетти, экү катап ла тартышкылай берди. Же ого-бого жетпеди, алмыстын ай-малтазы чарчай берди, таштын үстине келип түшти. Алмыс багырып ийди, оны кўлер топчызы жаш уулчагаш эдип кубултып ийди. Эрке кўлүмзиренип, уулчагаш Учурдөөн бурузы жок көрүп турды.

— Кижинин жаш балазын канайып мыны божодор — деп, Учур кайа көрүп базып ийди. Жаан удабады, алмыстын жыду тыныжы Учурды ойто ло жаба жетти, экү жагыдан тудушкылай берди.

Буурынын жымжагына өскө кебер тартынып турган кубулчан жеткер-жутпага канча катап төгүндөдип турган Учурга канайып болужайын деп, Кемене санааркап турала, алмыстын кўлер топчызын жастыра көрбөди, келиштирип турала, топчыны үзе тартып алды. Бойлу тургуза ла элик болуп кубулып, аркадөөн мантай берди. Төртинчи катап алмыс жөндиртип, бүдет бойы Учурдын алдына тура берди. Жиит жети тудум сары тегенекти үзүп алды, жутпанын житкезинен каап алды, буттарынын ортозына сугуп алып, жети кўнге сабай берди. Сабай-сабай келерде, алмыс жутпанын жагыс көлөткөзи артып калды.

— Кызыл тыным кыйба, кара албатынга жаманым жетирбесим — деп, ол жалына берди. Үлдүзин жаладып, алмысты айга-кўнге чертендиреле, жайымга божодып ийди. Арыган-чылаган Учур алмыстын тармалу суузына кирип, эжинип турала, шонкор болуп кубулып, уча берди.

Онон ло бери Алтайыстын кырларында алмыс ээн жерден «элбес» эдип, жалаң жерден «жалбас» эдип көрүнөт. Кара албатыга жаманын жетирбей, каа-жаада билбес жанынан албатыга көрүне берзе, турган ла жеринде жоголо берет.

Элик Кан-Алтайыла, арка-тууларыла мантап жүрет. Шонкор бийикте чаңкыр кайаларда журт тудуп, көк теңериде

кайып жүрет. Олор Алтайдын бийик кырларында, жыш чыдырманьында бой-бойлорын танышпай, табышпай жүргүлөйт.

КОЛБОЖЫП КАЛГАН ЖЫЛАНДЫ ІЛТҮРБЕЙТЕН

Бир катап жиит уул көжнөлөп жүреле, колболыжип, илинижип калган жыландарга учураган. Уул оларды өлтүрүп ийген. Айлына једип келеле, мындый неме эттим деп, энезине куучындаган.

— Анайдарга жарабас, — деп, энези арбанган.

— Мен билбегем, — деп, уулы айткан.

Жаан удабаган. Олордын айлына жаан түбек келген.

ЖЫЛАННАҢ БУТТАР КІРҮНГЕН

Бир катап кижі јолды өрө бараткан. Онын јолын кечире кўнчыгыш јаар баштанып, јылан кечип бараткан. Ол кижі јолдогы ташты көдүреле, јыланнын бажын балбара согуп ийди. Ілүп, тыйрындап јаткан јыланнын ичинен буттар көрүнип келген. Жаан удабаган, ол јыланды өлтүрген кижинин айлында жаан түбек болгон. Кўнчыгыш јаар бараткан јыланды өлтүрбес деп, алтай улус айдар. Ілгөн јыланнын ичинен буттар көрүнзе, ол түбекке, жаманга деп айдыжат.

* * *

Бир катап иркит сөөктү уул кой кабырып жүреле, таштын үстинде јаткан јыланды өлтүреле, үзе тартып ийерде, онон кан көрүнген. Жаан удабаган, жиит түбекке урнугып, божоп калган.

ЖЫЛАНЫҢ ЭРЛИНЕЗИ

Көк-борозы чөйилтип желетен, чөл жалангы чөйилген Кан-Алтайда озодо Эне жылан бар болгон эмтир. Же оны ла көргөн кижиге жок. Эне жылан төбөзінде чычалкайдын бажы кире мүүстү эмтир. Ол эржине. Толун айдын энгирде жаманга сүспеген* келин бүдүн-бүлее** уйдан сүт саап жат. Ол сүтти жаңгы агааш аякка уруп алат. Онон кылга жок*** торко опшош жымжак кебисти тудунала, жыланнын уйазы бар жердөөн барар.

Ай чыгып келзе, кебисти жайала, сүттү аякты кебистин ортозына тургузала, ол жерден кайа көрбөстөн ыраар. Түн өдөр. Эртең тура күн чыгып келзе, келип көрөр. Эне-жылан келип, сүт амзаган болзо, аякта чычалкайдын бажы кире мүүс жадар. Оны жылытарга жарабас. Чеберлеер. Эржине — жаан ырыс, кижик экелер.

ЖЫЛАНЫҢ УЙАЗЫН ИРТИГІН (Чын болгон учурал)

Кыпчак сөөктү келиннин өлөң чаап турган жеринде өзөгү көндөй төңөш бар болгон. Ол төңөштө жыланнын уйазы болгон. Улус та ол жаар жууктабайтан. Кажы ла жаны бойынын чийүзүн билетен. Оңдо ло, уянын жанында, шыркырап турган табыш угулып туратан.

Бир күн омок келин өлөң жууп жадала, кургак өлөңлө төңөшти бүркеп, оттон чагып ийген. Кожо жүрген улус токтодып болбогон. Кап-кара толголып турган ышла кожо шыркырууш ый угулып турган. Улус коркыганына журт жаар жүгүрүп, жүре бергилеген.

Жаан удабаган, келин амыралтага чыгала, оорыган. Жадып албай, отурап болуп оорыган. Ичинде та не де кырлайып келип, ойто жоголо берер, онон өскө жерден кырлайар болгон.

Эмеен колго түжүп, узак оорыган. Шыркырап ыйлап туратан боло берген. Ол өрөкөн божоор алдында туразынын

* Èaı:ùè — èãðãíèã òç°aé jàçaè.

жанында, сенегинде жыландар көрүнип, сурт эдип, жылыа беретен.

* Жаманга сүспеген — түбекке түшпеген.

** Бүдүн-бүлее — мүүзи сынбаган, эмчектери су.

*** Кылга жок — жылан кылгадаң коркор.

ЖЫЛАНЫҢ ТҮЛЕНТИЗИН ИРТИГІН (Чын болгон учурал)

Кыпчак сөөктү эмегеннин покосында бир төс талда жыланнын уйазы бар болгон. Улус ого жууктабайтан, ыраагынан ла өлөңди чаап жүретен. Жыл айланып келерде, эмеген бир катап жиит бойлу жеңиле кожо өлөңгө келген. Озогы одузына отты одырып ийеле, аяк-казанын ажанарга белетеп турарда, бойлу жыланнын эки түлентизин таап алган.

— Түлентилер таап алдым. Эки башка үлежип алак. Жоболдын, түбектин жолын буудактап, бөктөп койотон неме деп уккам, — деп, жиит жеңи айтты. Бойындыын алып алды. Келишкен терени эмеген отту турунла жерге жаба базып, жыжа берди.

— Бу канайып тураар? Керек жок болзо, ары тийбезеер, жаткай ла.

— Кижинин жүрүми курттын терезинен камаанду дегенине бүтпезим, — деп, эмеген айтты.

Бойлу кийинде кижиге барып, көп балдарлу боло берген. Балазы түбекке түшкөндө, сол колына жыланнын терезин тагып берзе, түбектен айрыла беретен.

Эмегеннин төрт уулынын үчүзи божогон, жаңгыс уулы балдар жок болгон.

ЖЫЛАНЫҢ ЭРЕНЕЗИ НЕ СООК?

Жылан өтпөс жышту, чымыл өтпөс чыдырманду Алтайда озодо кыш болбойтон, тойу, жакшы жүрүм болгон. Албаты-жоны,

малы-ажы, ангы-кужы агаш-тажынын ла ортозында өзүп, көптөп, собырылып жаткан.

Же албатыга ан-куш көптөгөн сайын одор до, курсак та, жер де жедишпей барган. Аш-курсак, ар-жөөжө блаажып, албаты-жон жуулажа, өлүже берген. Албатызын астадарга Жер-Эне арга жокто чайыгын чыгарып ийген. Күркүреген казыр суу жолында кемди де, нени де карамдабай, ончозын тумчалап, чөнгүрип агыскан. Бу чайыктан эки жиит Алтайдын эн бийик туузынын бажына чыгып аргаданган. Же суу там ла там көпчип турган. Жииттер агаштарды жыгып, колбоштырып, капчык* эткен. Жердин үстиндеги ончо тынар-тынду эжерлежип, капчыкка отургылап алган, же капчыктын бир жеринин желими кодорылып, онын ичине суу кирип баштаган. Улус, ан-куш коруланар эбин таппай, көптөп, кирип келеткен соок суудөн коркыгылап калган көргүлөп турган. Бу өйдө эки жылан жылгылап барала, эренезиле жырткыты бөктөгилеп алган. Анайда эжер жыландар жердин үстинде амыйтандарды өлүмнен айрыгылап алган. Чайык өткөн өйдө Алтайда жай, күс, кыш, жас борлуп, жылдын өйлөри солынган.

Жыланнын эренези жажына соок болуп калган.

АЛА-КІНІ ЖЫЛАН ІЛТҮРБЕС

Айа салып андайтан алтан эки өзөктү Алтайда Кара-Суу деп жерде жаан таштын алдында жыланнын уйазы бар болгон. Бир катап майман сөөктү кижини уйларын айдап ийеле, уйага удур ташка отуруп алган. Ол араайынан танкылап, кетежип туруп, ээчий-дечий чыккан алты жыланды тайагыла баштарына согуп, өлтүрүп ийген. Удабай ла ичеген жарылып, онон коркышту жаан жылан көрүнүп келген. Майман оозындагы кангазын ычкынып, кайа көрбөстөн качып жүгүргөн.

— Ала-көнө балдарымды не өлтүрдүң? Бойун мен чилеп журт жок кал, — деген шыркырууш үн кийнинен ары угулган. Майман канга жокко эки күн шыралайла, уядаөн ойто барза,

өлтүргөн жыландары жогыла. Ол эртенгизинде ле жайлузыдөөн көчө берген. Ого жеделе, майман андап барган, же нени де атпай, куру жанган.

Ізөктөөн жана берген адына барала, ойто келзе, үйи божоп калтыр. Жаан удабай жаан уулы андап барала, мылтыгы жастыгып, божогон. Экинчи уулы тойго барала, аракы ичеле, ондо ло уйуктап жадала, божогон. Жаңгы кызы жаш эттен улам божогон.

Улус бурузы жок жыланды ала-көнө өлтүрбейтен жаңду дежет.

БЕЛГЕЧИ ЛЕ ЖЫЛАН

Күски салкыны соок шуулаган, корголжын булуттары уур жылмышкан Кан-Алтайда озо-озо чактарда ады жарлу белгечи журтаган. Кичинек жалга ол куманак салып, албатыга болужын жетирип жүретен.

Бир катап оны казыр каан жаңгы жылдын алдында өргөөзине алдырган.

— Келер жыл кандый болор, айдып бер, белгечи, — деп, каан жакарды.

— Байла, манзаарганымнан болбой, нени де айдып болбой турум. Белгелерим бастыразы туш башка уча берди, — деп, белгечи белгени канча ла катап саларга муканала, неме болбосто, каан айтты:

— Сен бисти тоободун. Сенин белгечи адын Алтайды өткөн. Бүгүнче жан, амыра. Же эртен нени де айтпазан, бажын тоголонор.

Белгечи эртенгизинде де тоқынабады, же өргөдөөн барып ла жатты. Жолдо ого боро таштын үстинде жаткан боро жылан туштады.

— Белгечи, кааннын өргөзіндөөн барып ла жадын ба? — деп, жылан сурады.

— Барып ла жадым, — деп, белгечи айтты.

— Бажын тоголонор не?

— Эйе, тоголонор.

— Санааркаба, белгечи. “Жыл казыр, түбектү болор. Жуу-чак келип жат. Каан бүгүннен ле ары канду жууга белетензин,”

— деп, барала айт. Же белген учун алган сыйды мен аларым.

Чындап та, үзеги жыланның айтканынча ла болды. Белгечи сыйга алган бежен жылкызын айдап алган жанып отурды.

— Мындый ачына жылда алган сыйымла мен билемди азырабай, жыланга не беретем? Тортынча ла онын бажын балбара согуп койотом, — деп шүүнеле, ол кармандарына толтыра таштар сугуп алды.

Же жыланды жастыра сокты, жылан таштын алдына сурт эде берди.

Экинчи жылда белгечини каан база ла алдырды. Сандыраганына белгечинин белгелери база ла туш башка уча берди. Эртенгизинде санааркап калган барып жадарда, ого жолой былтыргы ла жылан туштады.

— Белгечи, каанның өргөзидөөн барып ла жадын ба? — деп, жылан сурады.

— Барып ла жадым, — деп, белгечи айтты.

— Же, сенин бажын тоголонор ине.

— Эйе, тоголонор.

— Санааркаба, белгечи. Кыш соок, күч болор. Же эмдигештен ле ала тергее белетенип алза, соок кышты жаан чыгым жогынан өдө берер. Же билип жүр, алган сыйынды ончозын ла мен аларым.

Чындап та, ончозы үзеги ле жыланның айтканынча ла болды. Белгечи сыйга жүс жылкы айдап алган жанып келеткен.

— Мындый соок кышты өдүп алдыс. Тожондо, жаан карда мал-ажыс үзүлбеди. Бажымды тоголондырбай, жылан болушты. Акыр, бу жылкылардын талортозын ого берер, — деп, белгечи шүүди.

Жыланга туштап, анайда айтты.

— Сыйын учун быян болзын. Же сеге арга-сүме айдып берген учун менин жылкыларымды база кабырып бер, — деп, жылан сурады.

Белгечи жөпсинди.

Үчинчи жаңы жыл алдында каан белгечини база ла алдырды. Белгечи чочыйла, белгелери ойто ло туш башка уча бергиледи. Ол ойто ло катап санааркап калган барып жатты.

Жолой ого ойто жылан учурашты.

— Белгечи, каанның өргөзидөөн барып жадын ба? — деп, жылан сурады.

— Барып ла жадым, — деп, белгечи айтты.

— Бажын тоголонор не?

— Эйе, тоголонор.

— Санааркаба, белгечи. Барала, айт. Жыл жылу, жымжак турар. Ончо неме барлу-турлу, жайым болор. Же билип жүр. Белге учун алган сыйынды бастыразын мен аларым.

Чындап та, үзеги ле жыланның айтканынча болды. Сыйга алган жүс бежен жылкызын айдап алып, белгечи сыр кожондо жанып отурды.

— Жыл жымжак, жакшы болды. Жылан көөркий менин тынымды үч катап аргадады. Тойу-ток, барлу-турлу жадырым. Акыр, бу жүс бежен жылкымды ончозын жыланга табыштырып берейин. Алдындагы эби жок кылыктарым учун буруумды алынайын, — деп, белгечи шүүди. Жыланга туштайла, онойдо ло айтты.

— Мен чычкан, курт-конгыс жийтен жылан. жылкыларды кайдайын. Ончозын ла бойын ал. Белгечи, мен сенин коручылын. Оны канайып сеспедин. Сенин ончо кылыгын ар-бүткенле колбулу деп ондододын. Казыр канду жыл келерде, сен калжуурып, мени ташла арай былча сокподын. Тожонду, соок, же амыр жылда сен талортолой жалакай болдын. Сыйынды үлештин. Тойу-ток өңжүк жылда сен байып, токынап, санаа-күүнүн жайымжып, бастыра сыйынды меге берип жадын. Жан айлынга. Амыр-энчү журта. Кара албатыга эжигин ачык болзын, — деп, жылан белгечини алкады.

САРЫ ЖЫЛАН АДАЛУ, КІК БІРҮ ЭНЕЛҮ

Кату торсык калтырап, айры туйгак уладап, ан баскан Алтайда озодо сары-корон жылан журтаган. Ол кулузындардын ортозыла араайынан шыркырап жылып жүрүп, ончо ло жерлерде болотон. Айландыра албаты-жондо онын жаман неме этпеген

кижизи јок болгон. Бирүзинин бозузын чаккан, экинчизинин анчы ийдин, үчүнчизинин жангыс адын корондоп, өлтүрүп ийген турар. Айландыра улус оног сүреен коркыгылап, оны жаантайын каргагылап, ташла шыбалап тургулайган.

Бир күн ол он эки балалу кижинин көнөк койу сүтгү уйынын эмчегин чагып ийген. Уй жайналганду мөөрөп, көстөринин жажы тоголоныжып турган. Жаш балдар уйын айланыжып, оны карамдап, тым тура бергилеген. Балдардын энези эм өлөң кайнадып, уйынын эмчегин изүлеп турган. Сары-корон жылан ырада жылып алала, бу сандырашты маказырап көрүп жаткан. Ол мойнын чөйип, сүүнчилү шыркырап салып жаткан. Бу шыркыраш айылдын ээзи эр кижиге угула берген. Ол жыланга жууктай базып, оног жескинип айткан: «Сен, шилемир, жердин үстине жүреле ненин жакшызын эттин? Кайда сен — ондо ый, ондо ачу-корон. Жер-эне сени канайып көдүрүп жүрөт? Мен сен ошкош шилти болзом, эткен кара керектериме чыдабай, туку ла качан бойыма кол салынып койор эдим. Сендий жескинчилү, кара санаалу, түбектин элчизи жердин үстінде канайып жүрөт?»

— А-а, сен мени жеткер, кара шилти деп туруң ба? Сен бойың ак санаалу ба? Сен бойың кара албатыга быянду ба? Акыр, көргөйис, — деп, жылан шыркырады.

Кижиге, онын эрмегине ажару этпей, жүрүп калды.

Бир күн кижинин эки жашту болчок уулчагажы, көбөлөктин кийнинен сүрүжип, айлынан талтандап ырай берди. Бу ла өйдө куйругынын бажына жылтырууш жымыртказын отургызып алып, жылан көрүнип келди. Бала жылтырууш немени көрүп, тударга ичкери жүткүди. Жылан ырап алды. Уулчак шыңгырада каткырып, ойто ло жууктап алды. Жылан база эки кулаш жылып, куйругун жайкап, баланы сакып турды. Онойдо ло, жаш немени мекелеп, уйазына апарып алды. Оног Эрлик-Бий адазына барып, кижинин кеберин сурап алып, кыскачак суй сынду, өң-сүр жок сары чырайлу, унчукпас кижиге болуп кубулып, уулчагашты азырап баштады. Карангуй

* Ñiëðíí — èààííú° óóéú.

** ²ðçééâíé — òú°úââíú, èç÷ðâíââíé.

*** Íæúðéââú — âúñîéîâðéâ.

кирип, уулчагаш уйуктаарга жада ла берзе, ол ойто жылан болуп кубулып, ого коронын араайынан божодып турар болды. Бир эмештен божоткон коронго уулдын чырайы саргарып, чачы сары өңдү, көстөри кызыл өңдү боло берди. Сары жылан уулын жаштан ала шок кылыкка үреткен. Канайда уурдап алатанына, блаап алатанына таскаткан.

— Албатыга качан да жакшы этпе. Жалакай, ак-чек болзон, озор сени тепсеп койор, — деп үредетен. Уулчак чыдап, чындап та казыр, калжу, шокчыл боло берген. Сары-корон жылан, жажы једип, божоп калды. Өлөр алдында: «Кижиге алып, журт журта, уулым» — деди. Уул, кыстар көрүп, көп лө аймактарды кериген, је улус ого јөбин бергилебей тургулаган.

— Јок, меге сендий күйү керек јок. Сенин адан сары-корон жылан, менин анчы ийдимди өлтүрө чаккан. Андап болбой, ол жыл соок кышты жүк арайдан чыккан эдис — деп, баштапкызы айдат.

— Сенин адан менин койымды чаккан. Онын шыралап өлүп жатканын көргөн болзон, сен менин эжигимди ачып кирбес эдин, — деп, экинчизиге айдат.

Сары-корон жыланнын азыранты уулы улустан эш кудалап, жалынып неме бобосто, бир күн каанына удурлап жуулашкан кал манжы тодоштын кызын уурдап экелген. Манжы тодоштын омок кызы сары-корон кыпчакла теп ле тең тудушкан, теп ле тең кожо андаган. Неден де алдырышпаган. Кылыкту кыпчакка бир де јай бербеген. Је удабай көөркийдин колы-буды уурлап, колго кирип, јобожып отура берген. Кал тенек кыпчак колы-буды уур кижиге деп бир де ондободы, кожо отурган эжим деп бир карамдабады. Уйин согуп, кыйнап турды. Келиннин көзи-бажы јарыды, эмеш теңкип, колы-буды тыныган тушта кыпчактан качып јанды. Кыпчак андап једип келзе, айлында уйи јогыла.

— Сени мен јаба јетпезем, көрүп ал, арка-мойныгды сындырбазам, көрүп ал, — деп, кекенип, бедреп барды.

Келин койу жыраанын кийнине кире берерде, чуудагы балазы кыңзып ийди. Кыпчактын ар-бүткенде мун табышты угатан, ылгайтан сескир кулагы угуп ийди бу табышты, сезип ийди уйинин жажынган јерин. Таап алып, уйинин мойнын

омырып койды. Јаш балазын өлтүрө тееп ийди.

Ойто ло жаңыскан базып жүреле, энгир ле кирзе жорыкту уурчы јер аякка токтобос, сойоннын кызын уурдап экелди. Кал сойоннын омок кызы казыр кыпчакка алдыртпайт. Эки ле тең согужат, эки ле тең андап жүрет. Је көөркийдин колы-буды уурлап, колго түже берди, јобожыды. Кабайлу болотонун сананып, бууры јымжады, кал жүреги жылыды. Је тенек кыпчак «колы-буды уур эжим» деп карузыбады, баланын энези деп јымжабады. Казыры ийттең де ары шилти, кыңыдаң божонгондый, үйин соқты. Көзи-бажы жарып, келиннин колы-буды тынгый берерде, калју эринен качып јанды. Бийик боочынын бажына калју кыпчак јаба јетти. Јарым түшке кетеп туруп, јаш балалу кижини јажынган јеринен балазынын шулурганыла таап алды. Ол ло јерине үйин ле јаш балазын тайып койды. Мындый калјуурышты көрүп болбой, кара таштан ачу јаш сызылып келди.

Үйлерин ле кыстарынын канына колдоры уймалган кыпчак эмди саргарып калган, эки көстөри кандалып калган жүрет. Эмди болзо, удур көрөр неме јок, кыңыс эдип куучындажар кизи јок. Сары-корон кыпчак бир күн одузында отурза, шыркалу тижги бөрү жылып келди. Ол бөрүнинг шыркаларын эм өлөңлө јапшырып берди. Аткан ангынын эдиле азырап, јазып эмдеп алды.

— Бар, улустын малы-ажын тут, — деп тектирип, агыдып ийди. Таң алдында көк бөрү мойнынан кајап койгон ирик жүктенип алган једип келди. Оноң ло бери көк бөрү ле сары кыпчак эмеген-өбөгөн болуп јуртагылай берди. Олордо он беш уул болгон. Сары-корон јылан адалу, көк бөрү энелү кыпчактар деп олорды албаты адаган.

ЖЫЛДЫСТАР

* làòààèàì éìéàíí — èààì ààí àààì, á;ä;ìjèèääí éìéàííú.

ЈЕТИ-КААН ЖЫЛДЫСТАР

Кышкы таңы адарда, кырузы түшкен, јайгы таңы адарда, чалыны түшкен Алтайда озодо карган каан јуртаган. Ол јети солтонду* болгон. Карыыр јажы једе берерде, каан тергеезин јети башка ооктоп, јети уулына үлеп берген.

Бойынын солтонын тергеезининг албатызы сүрекей сүүген, оныла оморкогон. Кичеемкей албатызынынг шылтузында каандыктар тойынган, семирген, байыган. Байыган кийнинде каандар албатынынг бажына суу урар, олорды јуулаштырар. Ірүккениле** коштой каандардынг ожыркагы*** јаанаган. Олор эдер-тудар немезин таппай, мылтык-јепсел эттирип, бой-бойлары ортодо јуучак баштаган.

— Бис ончозынан санаалу, күлүк. Бисти кудај каандардынг кааны болзын деп јайаган. Акаларымды (жарындаштарымды) ончозын бис бактырарыс, тизелендирерис, — деп, кажы ла солтон кыйгырган, кекенген.

Каандыктар јуулажа-јуулажа келеле, түреген, өскүс-јабыстар көптөгөн. Оору-јобол, ый-сыгыт, шыра көйлөгөн. Је карындаштар бой-бойларын көрөр күүндери јок, өчтөн, бийиркештенг өскө нени де сеспеген, кайа көрүшпеген.

“Түбектү јууны токтодып, садыжу, толыжу өткүректер. Албатыга амыр беректер, иштензин, тоқыназын” — деп айткан шүүлтечилердинг баштары тоголонып турган. Учы-учында каандыктарда түренгиден ле өскүс-јабыстанг өскө не де артпаган. Је бу да тушта солтондор кайа көрүшпеген. Учы-учында бойлары торолоп божогон.

Быркан јерге түжүп, Кулундунынг чөлиле учуп жүрзе, кажы ла каандыкта солтондордынг сөөктөри кугарала, мызылдажып јаткан. Тергеезинде ас-мас албаты — ончозы өскүс, аркада эки-јаңыс мал отойт, айлы-јурты јемирилген, ачка-јутка алдырган эмтир. Каандардынг мөңкүзинг көдүрер күч те, арга да јок эмтир. Быркан мөңкүлерди камчызынынг сабына илеле, теңеридөөн мергедеп, ондо јети солтон — јети жылдыс эдип, шыпшап койгон.

— Алтайда жаңыс каан болзын. Каан озо ло баштап

* làòàà — èààííú° á³èèè.

албатызы керегинде сананзын. Садыжу, толыжу өткүрзин, албатызына иш берип, каандыктын амырын, өзүмин кичеезин. Бойы керегинде санаа, бойын тынзаныш, мактаныш жок болзын. Жети башка ооктолгоны, бөлингени — ол өлүм деп билип жүрзин деп, темдек эдип, кереечи эдип Быркан жети каанды жылдыстар эдип, тенгериге кагып койгон.

ЖЕТИ-КААН ЖЫЛДЫСТАРДЫҢ ЛА ЖАДАГАННЫҢ ТАБЫЛГАНЫ

Тан алдында ойгонып келзен, талан-келеннин кожонгы угулар Алтайдын үстинде турган көк тенгериде озодо “Жети-Каан” деп, жылдыстар жок болгон. Жер-телекейди силкиндирген жаан жууда каан кижинин жети уулы жең жастанып жыгылган. Санаага алдырган каан жаңыс жерде ары-бери жайканып, көгүс үниле кимиректенип кожондоп, ынгыранып отуратан. Алтайдын агаш-тажын жууп алып, каан уулдарды жергелей жаттырып, тан жаңы ла борорып келерде, албаты-жон отгы камызып ийген. (Ол өйдө каан укту улусты жерге табыштырарга жарабас болгон.)

— Көригер, учкулап бараат — деп, кичинек уулчагаш кыйгырып ийди. Баштары бир уунда кагкас эдип, кара албаты өрө көрди. Чындап та, толкуланган боро ыштын ортозынан, мызылдап учкан чедиргендер жети туруйна болуп кубулып, бийикте жалтырап, эече-деече учкулап баратты.

Олор албаты-жоннын, адазынын үстиле айланып, канаттарыла жаңып-жаңып жакшылажып баргылады. Туруйналар-солтондор аттарынын үстиле шунгуп, жакшылажып өтти. Олордын күчтү канаттарынын экинчү талбыныжына аттардын жалдары, куйруктары өрө көдүрилип элбиреерде, солтондордын куучындаган, кожондогон үндери угула берди. Туруйналар өрө бийиктеп- бийиктеп учканы аайынча

* Nīēōīīē — ēāāīū° āāēāçū, ēūçū.

** Aīōāī — āīēūīā òāòōūī, īāēāēāī.

эече-деече экчелей ле куйрукту жылдыстар болуп, тенгериге жапшынып калдылар. Ол өйдөн бери тенгериде, “Жети-Каан” деп бир үүр жараш ла жаркынду жылдыстар табылган. Каан өрө туруп, жалчыларына мөш агаштан тенгеридеги беш толгон айга түнгей неме чаптырып алды. Каан оны бешай деп адады. Ол уулдарынын жорголорынын жалдарын кестирип алып, бешайга кере тартып, кылдарга сабарларыла тийдирип ийерде, кылдар бойлары ла каан уулдардын үндериле куучындап, кожондой бергиледи.

Бу күннен ала каан курсак та ичпей, эрмек те айтпай, эдип алган ойноткызын тартып отурат. Ол ойноткыны албаты жетикаан деп адаган. Такпаазынан ол ойноткынын ады “жадаган” боло берген.

Каан Алтайын керип, албатызынын ортозына келип, жадаганыла ойноп жүрет. Албаты оны тооп, азырап, чеберлеген. Жажы-тижи једип, каан ада-өбөкөлөрине атана берерде, албаты онын мөңкүзин уулдарынын чылап ок көдүринилү ле тоомжылу көдүргилеп койгон.

Тенгериде Жети-Каан жылдыстардын куйругынан ала экинчи жылдыстын жанында бир өчөмик жылдыс бар. Ол каан кожончы, эн кару алтынчы уулынын жанында отурганы.

Онон ло бери Алтайда “жадаган” деп ойноткы табылган.

КААН КІРҮШТҮ ЖОШКЫН

**(«ЖЕТИ КААН ЖЫЛДЫСТАРДЫҢ ЛА ЖАДАГАННЫҢ
ТАБЫЛГАНЫ»**

деп куучыннын онон арыгызы)

Көк айаста жети жылдыс болуп калган жети солтоннын адазы — каан кижичи карыгышка бастырып, ширееге отуруп албай, уулдарынын куды шокшогон жадааныла уулдардын чүмдеген күүлерин, кожондорун ойноп, албаты ортодо база

* Jōēōēōō — nī÷īūé.

** Aēōūī-ōōōōī — jūēāūñ jēēō.

берген.

— “Жаказы жок тон болбос, жамылузы жок жон болбос, капталы жок кеп болбос, кааны жок тергее болбос” — биске бажысты билетен каан керек дежип, онын ачы-карындажын айдын сегис жангызында албаты-жон матаалап*, ого “Караты-Каан” деп ат адап, ширееге отургызып алды. Караты-Каан одус жылга улай албатызын билгир ле тоомжылу башкарган. Ол төртөн эки үйинен жүстен ажыра кыс балдар ла сок жангыс уул азыраган.

— Согононын төзиндий, согооннын бажынды сок жангыс уулым. Кийинде адым ададар, ордыма отурар, — деп, Караты-Каан ичинде араайынан оморкоп жүретен. Орто жашка једе берген каан бир күн ойгонып келзе, жангыс уулы жаан оорып калтыр. Жердин үстинде атту-чуулу эмчи-томчыларды алдыртып, каан уулын эмдетти. Же солтон жазылардын ордына эренези там ла шүүлип, ол күннен күнге уйдажып баратты.

— Тергееде албаты жети күнге иш этпезин, мал-аштын семизинен, жылмайынан сойзын, жети күнге улай олор теңеридеги Жети-Каан жылдыстарга алкыш-бийан сурап мүргүзин, — деп, каан жакарды.

— Көк айастагы абам, ачы-карындаштарым, тергее бажы жок, ширее кааны жок артарга жат. Бир болужыгарды жетиригер. Көстин чогындый, көгүстин одындый сок жангыс уулымга жүрүм беригер, — деп, Караты-Каан түнге-түшке бажыра берди. Же жетинчи күннин түнинде солтоннын тыны үзүле берди.

Мыны көргөн каан сөс айтпастан, оозына курсак салбастан жети күнге кыймык жок отурды. Учунда ол матаазын* уштыйла, ширееге салып:

— Бойыгардын ортогордон каан тудуп алыгар. Мен Алтайга ойто айланбазым, — деп айдала, жойу сербедип барала, кара аркага кире берди. Онын кайда барганын тынар-гынду неме сеспеди...

Түштүкте тозырайган жаан көстөрлү, калын кара чачту, конжок тумчукту, күрен чырайлу өңжүк албаты бар. Ол кеден кийимдү албаты ортодо каан көрүштү, каан базытту

* Êâðëëââëé — ðâââðëéâ.

* Êàæàèéé — îðàîð.

жошкын табылган. Ол жошкын камык көдөчилерлү жүрет, — деп койоймдар, тербезендер Алтайга айдыжып келген.

— О-о, жебрен Төрөлим — Алтай! Сенен ырыс таппай, бого келип, кортылдаган мал тудунган, конжооры конжок албатылу болдым, — деп, кеден кийимдү жошкын чокынып мүргүп, кудайдын сөстөрүн албатыга айдып, жарлап, жайып отурат, — деп, койоймдар, олордын жалчылары, тербезендер айдыжатан.

АЛТЫ БОЙЛУ СОЛТОНОЙ*

Жайыла түшкен канатту, састан учкан куштарлу, кумыла түшкен канатту, кырда отурган куштарлу Алтайда озо чакта журтаган каанда алты солтоной болгон. Каан божоор алдында кыстарына тергезин үлеп берген. Бойлулардын жараштары да, чүмеркектери де сүреен болгон.

— Каан эмес укту, тегин колтуларга барбазыбыс, — деп, солтонойлор бастыра жийттерди жеектегилеген. Эжелү-сыйындар айры колына иш тутпас, бой-бойлорыла куучындашпас, өргө-турлузына киришпес. Олорго өткөнижип, өскөлөри де онойдо баскылай берген. Каандыктар теерелкештен, шоодыштан, коп-сайактан, кериштен, жабарлаштан, антара салыштан өрө көдүрилбей турала, жуу-чак башталып, тергее жайрадыла берген. Учы-учунда кыйгас солтонойлор түрениде божогылаган. Жайаачы учуп келеле, кыйыкташкан солтонойлордын сөктөрүн теңери дөөн кагып койгон. Олор эмди орчылангын киндиги дейтен Алтын Казык жылдысты айландыра түн эбирте айланыжып тургулайт.

Ак-жарыкка узун эдектү чыккан болзо, кижиге барзын, журт тутсын, уян өбөгөндү тал-орто эдип алзын, тал-ортозын бийик эдип көдүрүп алзын, бийик эрди улу эдип, сургадып алзын. Ак-чегиле, жалакайыла, кижизегиле аптап*, өрө тартып алзын. Темирди кызыттырып, жөөжө сулазын, тенекти көкидип, кижиди этсин. Казырды куйудып, мекелеп, төпкө бурызын. Кандый ла бийик укту эпши жажына иштенип жүрзин. Коп-сайакка, кериш-согушка, оожыркаш-чүмеркешке жол бербезин, — деп, Быркан жакарып, алты солтонойды албатыга кезедү эдип, теңериде кагып койгон.

КЕДЕР СОЛОНҒЫ

Күмүш кайа бажында кудайкуш отурган, мөңүн кайа бажында мүркүт отурган Алтайда Солонгы деп бойлу журтаган. Жаш тушта онын эрке ады “Кедер” болгон. Жаанап келерде, онын кедерине, кылыгына чыдашпай, ада-энези кедер деп арбанып айдатан. Бойлу иш эдерин чек сүүбейтен. Карый берген эне-адазы онын курсак-тамагын белетеп, кийимин-тудумын көктөөргө күчтери жетпей барган.

— Бу учкан ары ла кижиге барза кайдат. Ибөгөнин жалданар эди. Мынын чөрчөгине, кылыгына чыдажар арга жок, — деп, эне-адазы комыдагылайтан. А бойлунун эткен немези жангыс ла жараныш болгон. Ол чокым кызыл, ошкы, сары, жажыл, чагкыр, көк, кубакай өңдү чамчалар кийерин сүүйтен. Ондый ла жулукту*, чокым, жаркынду өңдү арчуулдарды курына буулап алган жүретен. Кандый ла жиит кудалап келзе, бойлу болбойтон.

— Канча аңды сүрүжип, канча туу ажат, оноң тер жытанат, — деп, ол аңчы уулдын ийген кудачыларына болбойтон.

— Койсу, өтөксү, — деп, койчы уулды Солонгы жектейтен.

— Саа, арба жытанат, — деп, жаражай талкан согоочыны жаратпайтан.

— Ачыган ийде, тере жытанат, — деп, тере ийлечинен тумчугын тырандадатан.

Бу Алтайда бойлуга ла жараар колту табылбады.

— Эрлик жибес, эрге барбас учкан бар мында. Жердин үстинде сени алар, сеге жараар уул табылбады. Сени, кедерди, Алтын-Шурун** алзын, — деп, энези бир күн кыйгырды.

Айдарга да болбоды. Энелү-кыстунун жанында Алтын-Шурун ак-боро атту тура берди. Кедер кыс Алтын-Шуруннын адына учкажып алды. Энези көс тө жумарга жетпеди, сөс тө айдар болбоды, олор ары болуп учулап ийди.

— Жакшы жат, балам, жакшы жүр! Таш таштаган жерине жадар, бала барган жерине шокшоор учурлу, — деп, эне-адазы кийинен ары алкап, артып калды.

Алтын-Шурун эн бийик кырдан теңери дөөн чыга берди.

* хà°éúð — éúðäú° ääú.

Тенгериле барып жатты.

— Соокко тондын, менин некейимди кийип ал, — деп, Алтын-Шурун тонын уштып, Солонгыга жаап берди.

Кедер бойлу тонды ойто колтузына таштады. Алтын-Шурун кайа көрзө, сыргалжызы соокко калтырап, тиштери ырсайып баратты.

— Сокко тонбой, карын да сүүнип, каткырып бараткан жаражай туру не бу, — деп, Алтын-Шурун оноң ары шунуп ийди.

— Сыйындарым, слерге ортогы жерден жеңекей экелдим. келип түжүригер, үйге кийдиригер, — деп, Алтын-Шурун айлына једип келеле, жылдыс-сыйындарына кыйгырды.

Сүүнип калган жылдыс сыйындары кемди де таппады. Алтын-Шурун сыргалжызын бедреп, ойто кайра маңтатты, је кемди де таппады. Жангыс ла кичинек чоокыр таш ак булутта жатты. Колту ол ташты булудыла кожо экелди. Айлынын жанында тыттын төзине ташты ла булутты салып койды.

Жастын тыныжы келип, жер-телекей жылый берерде, ак булут жадала, көбүп, көпчип баштады. Бастыра теңери уур кара булуттарла бүркелип, күкүрт күркүреп, жалкын чөйиле берди. Жаан жаңмырдын кийнинде таш болуп калган бойлу ойгонып келеле, керилип ийерде, онын жүзүн өңдү чамчалары, арчуулдары чөйилеле, керилгелей* тура берди.

Бойлунун эне-адазы, ага-карындажы, эл-төрөгөни тышкары чыгып, бирүзи экинчизинен жараш, экинчизи үчинчизинен бийик, узун, үч катай туруп алган жүзүн-јүүр чокым ла жулукту журукты көрүп, Солонгыны танып ийдилер.

— Көригер, теңериде кедер Солонгы — деп, кичинек уулчагаш кыйгырды.

Оноң ло бери Алтайда теңериде кеен чырайлу Солонгы табылган.

КАЖАКАЙ **

Туруйна балазын өскүрген тоқыналу, аңгырдын балазын чыдаткан амыр Алтайда озодо бир кааннын билезинде солтон туулган. Онын адын Кажакай деп адаган, ненинг учун десе

онын терезинин агы өткүрө көрүнүп тургандый, кажакай ошкош болгон. Солтоннын жаражы сүреен болгон. Ол тегин улустын айылдарына жаантайын кирип-чыгып жүрөтөн, тергееле жайым базып жүрөтөн. Ол айылга кирип келзе, эр улус бычагын ычкынар, үй улус айагын ычкынар, сөс тө айдып болбой, көстөри тазырайыжып калган, солтон жаар көргүлөп алган отургылайтан. Оны көргөн су-кадык бойлулар оорып калатан, оору улустын су-кадыгы ойто орныгып калатан. Кажакай кижин албаган. Ончо ло эвшилерге кайкал, сүүнчи болуп жүрөтөн. Онойдо солтоннын одус жети жазы толгон.

Бир күн жаан жыргалда бастыра албатынын көзинче онын колтыктарынын алдынан жаан апагаш канаттар чыгып келеле, солтон теңери дөөн уча берген. Онын кийнинен ары калакташкан төртөн эки бойлунын ла келиндердин жүректери жарылып, божогылай берген.

— Кажакай, сүүгеним! Кайдаар учуп барадын? Сен жокко мен өлүп жадым, — деген онтулар угулган.

Ол бойлуларды, келиндерди билер улустын айдыжыла, кийинде угар болзо, Кажакай озорло куучындашпаган да, озорды билбес те болгон. Озор Солтонды ыраагынан ла жарадып, туйкайын сүүгилеп жүрлеген эмтир.

Кажакайды “буруттардын каанынын түжи” деп, албаты айдыжатан.

МЕЧЕЛГЕЛҮ МЕЧИН

Кара киштин болгожын кара сурын талдап адатан анчылар журтаган Алтайда озодо мал-ажын күзеттеп жорткондор, тайга-таштөөн андап баргандар үйге ойто бурылбас болтыр. Бедрүүлге барган улус озордын кезигинин та не де ичи-кардын жара тартып, буурын кодоро бергенине учурайтан. Не болуп турганын билерге албаты куй ташта жадып турган, албаты-жонло куучындашпайтан, жүс жашту карганакка баргылаган. Карганак судур бичигин алып, алканып, кычырып, отура берген.

— Чыдырманду жыштарыста мечелгелү мечин деп кийик

кижи табылыптыр. Кижинин буурын жийтен жеткер эмтир. Эки-жангыстан ары-бери барбагар. Ок-жаалу, үлдү-жыдалу жүригер, — деп, камык жажыттар билер карганак айтты.

Ол журтта сары мышмак келин айылдажынын айлына тере уужажып барган. Иш-тош божогон кийинде эки келин отурып, чайлаган. Сары мышмак келин көрүп отурза, аяктагы чайында сан башка неменин сүри көрүнгөн. Келин билдирбезинен өрө көрзө, кийис айылдын ачып койгон түнүгинде желбер түктү неме отурды.

— Буур жийтен мечелгелү мечин бу отуры — деп, келин билип ийди. Түрген-түкей жанды. Койдын жаш ичи-кардына суудан толтыра урала, күлге көмүп койды. Бойы кызу чокторго малдын буурын жытандыра күйдүрип, агаштан узун тиш учап, очоктын жанына салып, малдын тон туйгагын тудунып, иргедеги туулактын алдына кирип алды. Буурдын тату жыдын алып, мечелгелү мечин эжиктен кирди ле. Белен тишле болчок күлди сайып, булгай берди. Күл коскорылып, ичи-карында изү суу чыгара адып ийди. Күлдү, чокту изү суу мечелгелү мечинин жүзи-бажына шыбалып, өртөп ийди. Кыйгы-кышкыда арчынып жаткан жеткерди келин кийин жанынан тон туйгакка талдыра сокты.

— Узун эдектү эпшиге жендирткен коркышту мечелгелү мечин бу ба? — дежип, кара албаты жуулыжа түжүп, кыйгырышты.

Каткы-шоодылганла, агаш-ташла мечелгелү мечинди шыбалады. Мечин ачузына ла уятка чыдабай, күнбадышта турган тас Чанкыр* дөөн чыгара жүгүрө берди. Мечелгелү мечин ондо жангыс жерде көп жылдыстар болуп оодыла берди.

Онон ло бери теңериде “Мечин” деп жылдыстар табылган.

АЛТАЙЛАР ТЕНЕРИДЕ ЖАТКАН

Кырдын жайым салкыны шуулаган Алтайда жаткан улус кебинде теңериде журтаган эмтир. Озор ондо иштеңкей чымалыларла нөкөрлөр болгон. Бир күн теңеринин топчызы ачыла берерде, Чымалы ла Кижин төмөн көрзө, чанкыр-жажыл

жер көрүнип турган.

— Жер кандый жараш! Оңдо жаткан болзобус, — деп, өлөн-чечектердин көксине терең тынып, Чымалы ла Кижид айдышкан.

Тенгеринин топчызы ачылган сайын олор экүнүн үшкүрери көптөгөн. Учунда Чымалы түжер болуп, экү жөптөшкөн. Чымалы жерге түжүп келеле, жердеги ончо ло немени амзап көргөн.

— Эң тамзык, — деп, ого курт-конгыстың жумурткалары жараган.

Чымалы бойы да курсагы аайынча кичинере берген. Ол жердеги өлөн-чөптөрдүн оодыктарын жууп алып, канча жерден түнүктү, бажы болчок, жаан, жараш журтты тудуп, көптөп, журтай берген.

Чымалы удай берерде, онын кийнинен Кижид түшти. Ол Жердин жаражын кайкап, ондо ончо ло немени амзап көрди. Кижиге ле жарабаган неме жок болды. Тойып-канып алала, ол Чымалы нөкөрин бедреп барды. Жердин үстин айланып, алты жылга бедрейле, кемди де таппады. Учунда арыяла, ол кургак жадыкка отуруп алган. Кижини колынан та не де тиштеп ийерде, ол оны колына алып көрди. Көрсө, Чымалы нөкөри эмтир. Же ол кандый кичинек! Чымалы жерде жүреле, не ле болгон эмтир, табарулардан да качкан, аштаган да тужы бар, курын кезе тартынган. Чымалы колдорун чычандадып, бар-жок үниле кыйгырып, та нени де Кижиге айдат. Кижид нени де укпай, нөкөринин кичинектеп калганын кайкайт. Оноң Чымалынын коштойындагы уйазын кайкап ла жарадып көрди. Кижид бойына чымалынын айлына түнгөйлөп, түнүктү ак кереге айыл тудуп алды. Кижид ле Чымалы бой-бойлорыла куучында жар арга жок. Нөкөрлөшпөй барган, же Кижид Чымалыны эмдиге ле тооп, көдүрүп жүрөт.

СПКТИР ЛІ АЛБАТЫЛАР

БУРУТТАРДЫҢ КОРЫМЫ

Ай алдында ак чолмоны жалтыраган Кан-Алтайда озодо бурут божозо, онын жерин айыл ошкош эдип казатан эмтир. Онын адын үйгениле, куйушканыла, көндүргезиле, колонгыла, тискиниле кожо салар эмтир. Ээрин жастандырып берер. Уйин коштой жаттыргызар. Айак-казанын, очогын кожо тургузар. Тосло бүркейле, үстинен агаштарды өртөйлө, когыс эдип үкпектей салар. Устинен кургак, сары той балкашла ныктаар. Суу өтпөзин деп, кумак, таш салар. Кажы ла кижид таш тудунып, экелип салар.

ЖИРМЕ ИБГИНИМНИҢ ТАЛДАМАЗЫ

Кумакту көлинде таркат эжинген, кара көлинде кас эжинген Алтайда бу керек болгон эмтир.

Озодо Кара-Сууда сүреен жараш кам келин журтаган. Онын кызыл жараш эриндери жаантайын ла жарбынганду содойо чөрмөйип калатан. Жаан, соок, кара көстөринин көгөлтирим актары кыйгазына жаантайын кажандап жүрөтен. Онын чөрчөкчизид, жарбынчагы, ачынчагы коркышту болгон. Сөс тө айдарга болбос, ачына ла берген, бир кокыр оңдобос, сөс бажына чоңо ло берген турар. Же ондый да болзо, күчтү кам келин түни-түжид амыры жоктоң үч күнге улай камдап, чөкөмдик оору кижини бут бажына тургузып койотон. Онын көп улуска алкыш-бийаны жеткен. Жуук жерлерде күчиле ого турар кам жок болгон. Келин одус беш жашту болгон. Ол он тогузынчы өбөгөнин жууп койгоны удабаган. Он тогус катап өлүмге де сүскен болзо, келиннин колон ошкош жоон тулундарынын учтарын буулаштырала, бажы ажыра чачып ийгенде, курлаазына једип туратан. Бир де чырыш жок ап-апагаш чырайында кызыл жаактары эки чечектий көрүнөтен. Он тогузынчы да өбөгөни кенете ле божогон до болзо, оны јиит уулдар эмдиге ле блаашканча болгон. “Каттын таманы кара кан” дегени чилеп, келиннин чырайы жарып, олорды тектерип, бой-бойына тукурып, согушты там көндүктиретен. Же уулдар, өгөөндөр, жааны-јажыла оны блаажып, согушкылап та турза, “оны аладым, журт төзөјдим” деп, сөстөгөдийи табылбай турган. А коо сынду келиннин базыды там ла јенгилжип, чырайы жаңы толгон айдый жылтырап турган. Оны оору кижиге кычырганда,

ол он беш көдөчилү, кол бажында баратан.

Бир катап байлагас сөөктү уул, Кара-Суудагы төрөгөндөрине айылдап келген. Ол, он беш жиит көдөчилү жаражай камды көргөн лө бойынча, көстөрүн оноң алып болбой барган. Ожыркак келин де байлагас уулды жарадып, бажынан ала будына жетире аыктап көргөн.

— Сенин жаражынды, көөркий. Сени көргөн лө бойынча, санаам жетти. Сен жогынан жүрүп болбойтон эмтирим. Той эдеек экү — деп, байлагас уул айда сокты.

— Сенин түргенинди! Мени көрдин бе, көрбөдин бе — канай аларга турун? — деп, келин, жараш көстөри соок кажас эдип, толу эриндери эптү чөрмөс эдип, каткырды.

— Бис, байлагастар, ондый улус. Бойдон жараш келиндерди көрөр күүнис жок улус. Жараш келинди чүрче ле сөстөй согуп, качырып, тойды эдип ийедис. Угы-төзим ондый.

— Же, көргөйс, кайткайнес — деп, тынзынчак жаражайдын чечек чырайы жуурас этти.

Байлагас уулды эне-адазы, төрөөн-тууганы, албаты-жон токтодып болуп албады. Уул келинди качырып, тойды эдип ийди. Жиит жирме жашту, келин одус беш жашту, экү жергелей тургулаза, жажыт ошкош. Келин, карын, жеңил де, жиит те көрүнөт. Ол уулды “менин жирмезинчи өгөөним” деп адаар болды.

— Онойдо адаба мени. Сенин он тогус өбөгөнниң божоп калган. Унды оморды. Жердин үстинде меге сок жаңгыс сен керек, сеге сок жаңгыс мен керек.

— Сеге сок жаңгыс мен керек. Мен десе жараш, мен ончозына керек. Жаңгыс ла меге кем де керек жок. Мен журт тутпаган уулдарга жирме катап баргам. Кемнин де экинчи үйи болбозым мен. Мыны билип жүр, экем. Меге удур эрмек айтпай жүр, менин жирмезинчи өгөөним — деп, кам келин айтты.

— Сен меге күүнин жок болзо, не барган? — деп, жиит кайкады.

— Сен меге санаанды салганын учун. А кемге барары — меге түнгей ле болгон. Сени ле карамдайла бардым — деп, келин каруузын жандырды.

— Бу сен кандый уйатту сөстөр айдып турун. Айдарда, сеге эш керек жок, айры ла бутту неме болзо, болор бо? — деп, байлагас кайкады.

— Сен мени жаман айттын. Мен кем болгонумды сен ундып койдын. Мен сени жийтем — деп, келин түнгүрин алып, камдап, бижейлей берди.

— Илтүрип болбозын мени — деп кыйгырала, уул жанында жаткан агашла кам үйинин мандайын жара согуп ийди. Кам келинниң мандайынан чоройлоп кан агат, уул чочыганына чыгара жүтүрип, адына минип, чаба берди.

Кам келинниң мандайы удабай жазылып калган. Эмди ол энгир ле кирзе камдаар болгон. Озо баштап ол байлагас өбөгөнниң жийтем деп камдаган. Же уул өлбөгөн. Искө кижини алала, ырада көчүп, эзен-амыр журтай берген.

— Байлагас сөөктү келиндерди бежен жаштан өткүрбезим, байлагас сөөктү эр улусты төртөн жаштан өткүрбезим — деп, келин экинчизинде камдап, Кара-Суудагы жолдын жанында көзнөктү таш тургускан.

— Жирме өбөгөнниң талдамазы, кайра бурыл меге. Меге сенен өскө кем де керек жок — деп, жаражай үчинчиде ыйлаган. Ыйлай-ыйлай келеле, ол камдап та албас боло берген. Журт та тутпаган. Учы-учында айылдар керип жүрүп божогон.

Байлагас сөөктү келиндер десе, бежен жаштан өткүрө жүрбес. Байлагас сөөктү эр киндиктү улус төртөн жаштан өткүрө жүрбес болуп калган.

БАЙЛАГАС УЛУС

Жараш чоокыр жалбадай учкан, кула-чоокыр кулады учкан Алтайда журтаган байлагастар темир чалулу темир ошкош кату улус. Ачынышкан, чуугышкан кижини темир чалузы, жаман көрмөзи жыга чабып, өлтүр койор. Олор бой-бойлорун көрүшпес, сынык-бертигин тудушпас.

Бир катап жолдо жүрген кижини байлагас кижинин айлына келген.

— Тышкартынан токым экелеле, жайып берейин, уйуктаараар, — деп, байлагас келин айткан.

Бойы бала эмчектеп жадала, уйуктай берген. Жолчы кижини бойы токымды кийдирип, жайала, төжөнүп, уйуктай берген. Ол кижини эртенгизинде жанып барала, кенейте ле жаан оорып, божой берген.

— Байлагастардын темир чалузы жыга согуп ийген. Оорый

ла берерде, байлагаска капшай ла, ойто барар керек болгон. Байлагастардын темир чалузы кејим-тоқымына, јөөжөзине коптолонкой, тутпас керек болгон, — деп, жарлык кижн, арчын көрөлө, айткан.

Бир катап туш кижн байлагастардын айлынын јаныла өдүп бараткан. Баланын ойынчыгы јолдо јаткан. Ол ойынчыкты туш кижн байлагастын чеденне кийдире чачып ийген. Онон ло оорый берген. Ол кижн байлагастардын ыраак јееи болгон эмтир. Аракы азып алып, таайларынын айлына аракылу кирип, јазылган.

КІСТІРИ ЧЫЛЫРАН БОЛГОН

Баргаа бажын экчелткен куйун-салкыны ийделү, кулузын бажын экчелткен күски салкыны ийделү Алтайда бу керек болгон. Кан јурттын улусы орчылангнын киндиги Алтын-Казык, телекейдин кеендиги Алтын-Көл деп айдыжат. Кан-Алтайдын киндиги дезе Алтын-Туу эмей дежет. Алтай улус качан да боочыны көндүре чапсас, онон бир болчок чечек үспес, бир чырбагал сындырбас.

Алдында Бокара деп атту уурчы кижн болгон. Ол арка сайын јаткан айылдардан кой уурдап, Алтын-Туунын куй тажына экелип, сойып, кайнадып јип туратан.

Бокара бир күн чанмак јүстү ирик уурдап алала, база ла куйга кирип, кайнадып отурган. Эттин быжарын сақып, отко изидинип, амырап отурганча, кийин јанында сүреен јараш этире шоор ойногон, онон алтындар шыңырашкан. Бокара чочыйла, кайа көрзө, кийинде алтын бүрлерлү мөш турган. Бокара капшай ла таштын кийнине јажынган. Араайынан карап турза, јаан кара таштан алтын шире чыгара јылып чыккан. Ондо ок сагалду, ак башту, чокторы курч сыкык көстөрлү, акар тере тонду, бычкак өдүктү, тогузон толголып јайылган чачакту түлкү бөрүктү карган отурган. Мөшти айландыра јиит, јараш бойлулар айлангылап, кожондоп, бијелеп турлаган. Кажы ла бойлунын бажында башка-башка өнгдү чечектер болгон. Кызыл кийимдү бойлунын бажында кызыл чыкайак чечек, көк кийимдүзинин бажында көктаман

чечек болгон. Кандык өнгдү кийимдү бойлунын бажында јаан кандык јайканган. Карганнын колында шоор ойнойт, онон комыс күркүрейт, топшуур јынкылдайт. Күүнин јаражына чыдабай, Бокара таштын кийнинен өрө содос эткен.

— Пуф! Пуф! Бу кандый јыду јыт јытанат? — деп, кубакай штан-чамчалу беленгир-бойлу кайкаган.

— Уурчы Бокара ла кой уурдап экелип, кайнадып-јип, јуттап отуры не? — деп, чанкыр кийимдү Јонјолой бойлу айтты.

— А ол бисти көрөлө, улуска айтса, не болорыс? — деп, сары-торко тонду Сары өдү чечек бойлу сурады.

— Јок, ол санаалу эмей. Бисле ойнойтоны түбек деп, ол аайлап јат, — деп, оошкы кептү Чейнелү бойлу айтты.

— Улуска бисти айтса, бис оны көстөн артадып койорыс, — деп, көк чинмеери кептү, татар чечектү бойлу Бокаранын јажынган тажы јаар сабарыла кезетти.

Онон ары Бокара укпай, капшай ла адына минип, айлы јаар шунуп ийди. Ол көргөн-укканын улуска айтпай, үч күн чыдажып јүрген. Калырууш Бокаранын оозы јабылып, санааркап калганын улус соныркап көргүлеген.

Је төртинчи күнде Карамайдын тойында чөчөй аракы ууртап ийеле, нени көргөнин ол улуска куучындап берген. Кажы ла бойлунын јаражын, кийимин јураган. Олорго өткөнип, шоорлогон, кожондогон, бијелеген. Кенете ле јарана берген: качан да шоор ойнобойтон, кожондоп, бијелеп билбейтен Бокараны ончо улус курчап, кайкап тургулаган.

— Э-эй, улустар, меге не де көрүнбей туру. Ак-јарык кайда баады? — деп, Бокара Алтайдын Ээзин ле онын јеендерин, баркаларын көргөни керегинде калганчы сөстөрин айдып ийеле, кыйгырды.

— Ак-јарык ол ло бойы туру. Сенин көстөринг оорый берген болбой, — деп, улус айдышты.

Онон ло бери Бокаранын көстөри артап калган. А байлагас сөөктү улус дезе көстөн чылбыран болуп калган.

МҮРКҮТ УКТУ УЛУС

Арка јеринде ан өскөн, меес јеринде элик өскөн агаш-ташту Алтайда Бырканнын ла Эрликтин өмөлөжип эткен улузы ас болгон эмтир. Улус агаштардан, өлөндөрдүн үрендеринен, куштардан, тегеринен, айдан туулып бүткени, салкынла кожо учуп келгени керегинде бир канча куучын бар.

Чоргодый арка-мойнынан ак армакчыла чармадап минген эрјинелер мантаган Алтайда кайада муркүттердин уйазы болгон. Каан Ада Муркүт карый берген, тергезин, јонын башкарып албай барган. Чөлдөн келген јошкын Муркүт, каан Муркүт карый бергенин көрүп, онын уйазын, тергезин блаажып, согушкан. Карган Муркүт канду согушта јыгылган. Јенүчил Муркүт Каан Муркүттин уйазында јарылбаган јымыртканы чыгара мергедеп ийген, каан јымыртка кайаны төмөн тоголонып түшкен.

Изөктө ыргай агаш јылу күнге јакшызынып, бүрлериле араай шылырап турган. Ирөртинен учуп келеткен јымыртканы көрүп, ол эрке бүрлерин ууй тудуп ийген. Јымыртка уйа ошкоч јымжак јалбрактарга кирип, токынап, күнге изип, јада берген. Күсти ээчий соок кыш келерде, јымыртка карын да соокко кызып каткан. Айланып келген јылда күннин изү чокторына јылып, јымыртка јарылып, онон баатыр уул чыга конгон. Карган ыргай јалакай көстөрлү, јымжак колдорлу карган кижии болуп кубулып, койон, элик тузактап алып, јангыс мыйгагын саап, баатыр уулды азырай берген.

Онон ло бери албаты ортодо муркүт адалу, ыргай энелү ирkit улус табылган. Јурт тудуп, көптөгөн. Ирkit кижии муркүт деп кушла берішпейтен, ыргай апашка тийбейтен. Ыраагынан ла алкап, чөктөп, бажырып јүрер.

ЫРГАЙДЫ КЕССЕ — БОЙЫ ІЛІР

Туруйна деп конгыр кужы, куркун төзи куначы, туруп келип кыйгырза, туу бажына јангыланатан Алтайга озодо керейлер тонокко келген. Олјого апараткан улус ортодо јаш балалу келин болгон. Келин балазын амыраган јерине ыргай агаш төзине салып койгон. Оозына тамып турзын деп куукта

сарјуны быдакка илип койгон. Уулактын терезине ороп койгон баланы улус табала, азырап алган. Онон ло бери ыргай-боргой агашты ирkitтер “төзибис” деп, кеспес јанду болуп калган.

Ыргай агашты ирkit кижии кессе, бойы өлөр. Ирkit келин бала тапшай, узак јүрзе, оны ыргайла сабайла, көк албанла кайнына койдондырар. Ирkitтер онойып јурт тудатан. Ирkitтердин бойлу улузы јалакай, эр улузы кара санаалу. Чак келзе, бойынын ла айылдажынын јангыс уйын сојоло, јип койор. Ирkitтердин агажын — ыргайды үссен, үзүп албазын, сындырзан — сындырып албазын.

МОНГОЛ КИБИКТИН ТАБЫЛГАНЫ

Јыраа бүри бириккен јыжында Айу абагай јүретен Алтайга озодо монгол, сојон тербезендер јалчылар болуп келип, байлардын айлында јалданып иштенгилеп јүргүлейтен. Алтай улус монгол јерине аннын мүүзин, алтын саткылаган.

Бир катап алтай којойымдар кошту төөнин келтей тере кыбына монгол јеринен көбөк сөбктү сүрекеј јараш уулчагаш экелген.

— Мени јери-јуртыгарга апарыгар. Түште јажырып јүригер, јол баштап јүрейин, — деп, уулчагаш айткан.

Кийинде јазап угар болзо, ол кижинин сок јангыс уулы болуптыр. Тайылгага баратан бала болгон эмтир.

— Кач ары мынан. Тирү артар болорын ба. Сен кем болгонынды качан да, кемге де айтпа. Кайра келзен, сени мында коркышту өлүм сакып јат, — деп, эне-адазы уулына айдышкан эмтир.

Мыны ончозын уул јаандайла куучындаган. Ол уулчагашты балдары јок улус азырайла, айылду-јуртту эткен. Уул чыдайла, кол чабынып камдайтан кам боло берген. Ол кижии јүс он јаштуда божогон. Онон ло бери Алтайда монгол көбөк улус таркаган.

ЈОКСЫРАЗА ДА — БАЙ АДЫ

Сууга кирзе, суу јорго, суудан чыкса, сыр јорго, канат төзи чылабас, кас деп конгыр куш учкан Алтайда азыйда көбөктөр крестке түшкен. Алтайлар кыйгастана берерде, олор Отогол деп јер јаар көчкүлеген. Оңдо жоон-жоон кызыл-кызыл тыттарды жыгала, мал, уй чедендеген. Ол тушта јердин үзи өрө чыгатын, эмди јерге кирер болуп калган. Көбөктөрдүн уй-малы изү өлөңди тымтып јиген, көптөп өскөн. Јер јараган. Ак көбөктөр байыйла, кызыл торко тондорлу, кызыл-јеерен аттарлу, киш бөрүктөрлү жүрер боло берген. Озодо јуртаган төрөлине эки айгыр мал айдап экелип айылдаган. “Сойып јигер” — деп, төрөгөн-төркинине, нөкөр-најызына сыйлаган.

«Айак тудунып, аш сурабазым. Үйгөн тудунып, ат сурабазым. Кийгеним киш, јигеним төш. Кийгеним торко, сооргоным куйрук. Камааны јок бай болдым — деп, ак көбөк төрөгөнине мактанган.

— Соолзо до — көл ады, јоксыраза да — бай ады». — Алдында сарбаанды сойып, “Малдын эди күүнге тийди” — деп, менин адамнын айлында семис ириктин эдине толуп јийтен эдин — деп, төрөгөнни айткан эмитир.

МҮҮСТҮ БОЙЛУ

Чибилеринин бүринде чалын суркураган, шуулаган арказынан топшуурдын үни угулган Алтайда озодо бу керек болгон. Орус каанга багар ой тушта Тоотойдын улузында котон кыпчак сөөктү мүүстү бала бар болгон. Калык-јоннын көстөри кыстын мүүзине тийбезин деп, энези ого торко таар көктөп берген. Бойлу мүүстерин таарга сугуп, бөктөп алган жүретен.

Бойлуны кайкал, көрүмјик эдип, орус каанга апарып, көргүзип жүргендер. Каанга апарып көргүзөр алдында онын кеп-кийимин төрт ус келин шидеп шыйдыган. Бойлу кайра јанып келеткен. Оны үйдежип келеткен кааннын көдөчилери бойлуны Јаш-Турага экелип салгандар. Чүмдү абразынан түжеле, бойлу онон ары ак-боро атту сыр јелишле јанып ийди. Кадыннын суузын бойлу адынын тискинин тиштенип алып кечире эжинип келген. Ады соокко көжий берерде мүүстү бойлу,

оны јаратта јаттыргызып койоло, бойы алтындаган ээр-үйгенин жүктенип, јойу јанып келген. Ады амырайла, эрийле эзинин кийнинен ары јанып ийген.

Ол өйдө Кексенин көлинин ары јанындагы чыдырманнан јаан өгүс айу чыгып келип, кижилерди тудуп, јип туратан. Онын келетен ойин, јолын албаты билетен. Јеектен аргаданар эп-арганы бедреп, бир катап эр улус онын јолына чакпы тургускан. Айу чакпыга түжеле, оны төнөжиле кожо кодорып, чыдырман дөөн алып жүре берген.

Чуй ичинен келген төлөстөрдө, ол өйдө санаазы јетпес Актөш деп атту бойдон бөкө бар болтон.

— Меге кижип алып берер. Мен оны сокпой-чачпай, чебер алып жүрерим, јакшы јуртаарым—деп, Актөш бир күн котон кыпчактардын јайзангына айдыштыр.

— Маргаан јарлап јадым. Эртең ого келип туруш. Кижип јийтен ач-коо айу бар. Оны јоголтсон, бистин өйдүн кайкалын — мүүстү бойлуны алып берерим, Актөш. Ырызын тартса ол баланы сен аларын — деп, котондордын јайзангы айтты.

Эртең тура танла, чыдырманнан чыгып, чичке јолло айу огырып келеткен. Маргаанда туружарга угузу эткен сегис эр кижип айунын огырыжын угала, коркыгандарына арка јаар жүгүриже бергендер. Онон олор уйалып, јангыс ла энгерде түшкүлеген.

Төлөс бөкө, чакпылу, төнөштү айуны өрө көдүреле, айу ондонорго до јеткелекте, оны јерге жыгып, өлтүрө тизелеп ийген. Онон айуны чапкызынан айрып, сойоло, агын сууга арутап јунала, кактайла, маргааннын јаргычыларынын алдына салып берген.

— Айунын мындый јаан терезин көргөлөгис — деп, каргандар айдышкан, јииттер соныркаган.

— Маргаанды төлөс баатыр алды. Күүнин бар болзо, оныла биригип јурта, күүнин јок болзо — албан јок — деп, јайзан бойлуга айтты.

— Јааза јайааннын табы, јакарза јайзаннын табы. Айасса тенгери күүни, айтса јамылу күүни. Салымга удурлажар арга јок, санаазынча салым болбойтон — деп, мүүстү бойлу күлүмзиринген.

Тенек бөкө лө мүүстү бойлу биригеле, очогынан казан айрылбас, чакызынан ат айрылбас, айлынын эжиги албатыга ачык, карын да тоомжылу журт болгон. Олор төрт бала азыраган. Төрт балазы чыдайла бойлоры айылду-журтту боло берген. Бир күн мүүстү келин оорыган.

— Божоп калзам үч, жети, төртөн күндеримде сөөгимниң жанына келип кон. Төртөн күнимниң кийнинде, таң атса, күнчыгыш жаар баштан, жерде сол мүүзим жатса, сен оны айлынга эжел, ак арчуулга оро, баш кайырчакка сук. Ол бала-баркабыска ырыс экелер. Он жанымдагы мүүзим жатса, сен оны тутпа, акаларымга айт. Олорго эржине болор, журтына ырыс экелер — деп, мүүстү келин эжине айдала, божой берген.

Актөш үйиниң jakылтазын бүдүргөн. Ол төртөн күнниң эртезинде көрзө, эжиниң сөөгиниң жанында он мүүзи жаткан. Актөш кайындарына жеделе, үйиниң jakылтазын жетирген. Мүүстү келинде эки баатыр ака болгон. Бут жок Мырза деп аказы жаантайын атту жортотон. Ол Шлык деп уулду болгон. Мырза элик адала, ичи-кардын аткан жеринде таштап ийер, эдин терелүге адына артып экелеле, айлына сойып алатан. Экинчи уулы Ирбизек. Күйүзиниң эрмегин угала, акалары жөптөжип, мүүсти албас деп, шүүлтеге келгендер.

— Жердин үстине не чыккан? Жеткер болуп чыккан ба? Ойто ары жур! — деп, күйүзиниң сөстөрүн аяруга албай, Мырза аказы мүүсти аткамчыла үлтүреде сабаган.

Онон ло котон кыпчактар журт жок болуп божогон. Карын жагыс сурас уулчагаш арткан. Ол бала чыдайла беш уулду болуп, котон кыпчактар ойто көптөп өзөт. Олордын кыс балдарынын чачы койу болуп өзөт. Келиндери тулун өрүп алза, онын жооны жаан кижиниң колынын карызы кире болотон, анчада ла житке тужы койузына кийистелип калатан. Ол кийисти котон кыпчактар байланып тарабайтан, кеспейтен, оныла беришпейтен.

Карган энезиниң житкезинде эки мүүс ошкош такталган эки кийисти бир бойлу кайчылаган. Онон тышкары чыгып, базып барадала, бүдүрилип жыгылала, будын сындырып алган.

КАЗАХ КЫПЧАК КАЙДАҢ ТАБЫЛГАН

Бороноттын борозы боочы жерде карарган Алтайда озодо бир кыпчак жайзан журтаган. Укту-төстү туйук бай да болзо, же бойы сүрекей анчы, аттар үредетен эмдикчил кижиге болгон. Сооктор баштала ла берзе, ол тайга жаар андап, бир-эки айга жүре беретен. Жаскыда алты-жети жашту жоон малды эдисөөгө каткалак деп керексинбейтен. Жүргөн жүрүми де jakшы, журтаган журты да jakшы болгон. Төнөзөктү деп кобыда улай-телей ак кемирчектий кийис айылдары туратан. Оndo онын бирүзи экинчизинен жараш, седеп, үчинчизиге төртинчизинен ус, бежинчизиге алтынчызынан ожыркак, эмезе көксинде ойлу, көзинде чокту он абакайы журтаган. Ол андап-андап келеле, карара сурлаган албааларды, ай jakкыны мызылдаган камдуларды, кызара жалбыраган түлкүлерди үйлерииниң буттарынын алдына «Эдинигер, кийигер, жараныгар» — деп таштап беретен. Үйлери де оны сүрекей сүүгилейтен. Кажызы ла ончозынан озо оны айлына кычырып аларга албаданатан. Бай кыпчак баскан буды темир казыктый, туткан колдор темир капкыдый болгон. Ол өскө улустан коп-коо сыныла, оморкок муркүт көрүжиле аңыланып турган. Сыны да өскө улуска көрө бийик болгон. Же кыпчак кажы ла түнде он үйин улай-телей койдонып та турза, айлынын ичи соок болгон, бала-барка жок болгон. Онын учун кыпчактын муркүттий соок көрүжиниң түбинде тонуп калган карыкчал, жылдыстый жараш абакайлары канайып та jakытса, качан да кайылбайтан. Той-жыргалда ол үйлериинен качып барала, жиит, жокту ойношторыла биригип, сүүштиң изү одына көмүле де бергенде, тош карыкчал көстөринде эрибейтен.

Бала-барка жок болгонына ол коркышту санааркап, жайгыда ла орой күсте айландыра жаткан албатыны жууп, мал сойып, ат жарышту, эрлер күрөштү, кожон-жыргалду байрам эдип, албаты-жоннон алкыш-бийан сурайтан. Он беш жылга

улай оны албатызы алкады, је учы-учында јайзан чөкөди. Ол, сукас бала таап эжелзин деп, үйлери карган јенгелери ажыра сөстөп туратан.

— Бис атту-чуулу илјирт байдын үйлери, Алтайда эн жараш, эн чыйрак, көрүмжилү эрдин абакайлары. Бала јок болзо, канайдар оны, је сүүген эристин төжөгин быјарзытпазыс, өскө эрдин алдына јатпазыс, јайзан абакайы адысты түжүрбезис — деп, абакайлары, өчөшкөн чилеп, чирей тебинип ийгилеген.

— Арга јокто эрик јок дегени чилеп, бир катап бай кыпчак айлында јүрген монгол кулды алдырды. Монгол кул база эдис-сөөги јаан кижии болгон.

— Мен керей-кыргын јерине бир жылга шыку андап барадырым. Кеп-кийимисти солыжып алалык — деп айдала, камду бөрүгин, мандык тонын уштып берди. Бойы кул кижинин кийимин кийип алды. Алган үйлери, азыраган энезиле јакшылажып, эзен јүрзем бир жылдаг айланарым — деп айдып, атанып, јүре берди.

— Јаан-јаан суулар кечедим, бийик-бийик туулар ажадым, өскө калыктын јадын-јүрүмин көрөдим — деп, кеде берген. Толып ийерим, сый эдерим, јолдо кандый улус јолыкпас, не болбос деп, ол он айгыр мал айдап алды. Айгыр малга айду керек јок, ээзине темигип, ол кайдаар ла барза, кийинен ары ээчип баратты. Јарым жылдын бажында ол керейлердин јеринде јокту кижинин айлына келип токтоды. Эски кийис айылду эмеген-өбөгөн керейлер коркышту күндүчи улус эмтир. Айлына толо от-тобырак балдарлу да болзо: «Үйге кижии келди, өрө төргө отураар» — дешти. Керейлердин бойго јеткен кызы јүк ле он сегистү эмтир, оны ээчиде бир, бүдүн жарым кардан балдар он алтыга једиптир. Ого үзеери үйи көчозин бу јуукта ичиптир. Јаан уулдары кыпчактын минип јүрген адын апарып улааргылап, кургак тезек одурып, өлгөн малдын сегинен ооктоп кайнаткылап ийди. Кыпчак кижии төрдө кийис сырмактын үстинде отурды.

— Мал киштежип таныжар, кижии куучындажып таныжар. Јери-јуртыгар кайда кижии эдигер, сөөк-тайагаар не кижии, ады-јолыгар кем эди? — деп, суракка кыпчак чике айтпай, бултаартып ийди:

— Јери-јуртым монгол јеринде, Кара-Суу деп јер эди. Сөөк-тайагым, угым монгол, адым Ровжун эди.

— Кайдаар ууланганыгар, бистин јерге не керектү јүргенигер? — деп, айыл ээзи сурады.

— Балтабай байдын кулы эдим, он айгыр мал таппай калган болгом, карын табып, јанып отурым, — деди. — Акыр, семизинен, субайынан талдап, ол малдын бир бежүзин айылдаштарыгарла кожо сойып јигер.

— Бис сойып јип койзобыс, ээгерге нени айдарыгар? Бисти де улус јок јерден мал сойып јиди дежер, ууры эткен атту болорыс — деп, керей мойношты.

— Менин ээм ак санаалу јакшы кижии, мал јолой арыла өлүп калды деп айдарым. Уурыга туттурзагар, теренин танмазын көргүзип беригер. Мындый танма бүткүл керей јеринде јок — деп, кыпчак айтты. Серенген керей, јокту кийимдү, баатыр бүдүмдү кижиге бүдүп, айылдаштарыла кожо семис-семис, јоон-јоон малдарды сойып, казандагы секти ийттерге таштап, казы-картаны чөйип ийди. Керейдин үйи јаш балазын кучактап јатса, бир јашту јангы базып јүрген уулчагажы коштонып, колы-будына оролып, чаптык эдет. Эки јашту бапылдууш уулчагажы айылчы кижини соныркап, айландыра базып, кийимин сыймап көрүп турала, кыпчактын койнына келип отурып алды. Кыпчактын көстөринин јажы ага берди.

— Калак ла де, не боло берди, күндүлү айылчым, баштак балам өжининнен тиштеп ийди бе, аайы јок не ыйладың? — деп, керей сурады.

— Јок, бу јуукта түбекке урнуккан болгом, бу јаш бала мени јакшы көрүп, койнымга келип отурды, айдарда, мен ырысту, јакшы јүретен эмтирим — деп, кыпчак көстөринин јажын арлады.

— Абаайымла кожо уйуктайтам — деп, уулчагаш кыпчактын койнында уйуктады. Уулчак јабынган јуурканын ача тепсе, јайзан оны ойто јаап, онын бажын, белин, болчок учазын, колдорын сыймап конды. Эртенгизинде, ажанган кийинде, кыпчак мал-ажымды ары-бери јортуп көрөтөм деп айтты.

— Абаайымла кожо баратам — деп, бала ээчиди. Јайзан баланын адазына суракту көрди.

— Баргай ла. Ичине јараган баурыңды өңөрип ал — деп, керей айтты. Јайзан баланы ат үстине тонынын ичине

кучактанып, жыгылбазын, соокко тонбозын деп, курчанып алды. Ары-бери жортоочы болуп турала, кыпчак Эрчиштин суузы дөөн калыдып ийди. Күски сооктордо Эрчиштин суузы тайызап калган болгон. Кыпчактын бөкө, жоон баатыр ады сууны эжинип кече берди. Кийинен сүрүшкен жокту керейдин боду ады, жаратта карайлап, сууга кирбей тыыдына берди.

— Кем де болзон, айт, карагымды кайдаар апарардын, оноң өскө түкүрип-каргап койорым — деп, керей кыйгырды.

— Мен балазы жок илжирт бай, уулыңды баш эдерге апарарым. Айла, Күнле, азыраган энемнин эмискен эмчегинин сүдиле чертенип турум, балаң жаман жүрбес, кийинде мениң ордыма отуруп, укту-төстү жайзан болор — деп, кыпчак кыйгырды.

— Тегин куучындашкан болзон, берер эдим, жери-журтын кайда? — деп, керей кыйгырды.

— Жок, бу уулчагаш бойын жокту кижинин балазы деп билбес учурлу. Жери-журтымды айтпазым, балада жаңыс ада болор учурлу. Он айгыр малды, арчымактагы эки түрбек торконы, эки калта алтынды балдарыңа сый эдип жадым — деп, кыпчак удур кыйгырала, кайра көрбөстөн жорто берди.

— Серенгем мен ого, серенгем, кул кийимдү де болзо отурган отурыжынан, көргөн көстөринен, айткан эрмегинен бий эмтир деп. Балам, барган жеринге ырысту жүр. Аллах сени атту-чуулу бай этсин. Көк теңеринин алдына омок жүр — деп, жокту керей, көстөринин жаштары мөлтүрежиң, колын жагып, балазын үйдешти.

Оноң ло бери Алтайда казах кыпчактар табылып таркаган.

СУРАС КЫПЧАКТАРДЫҢ СЫЙЫ

Чертки салып андайтан, череттү тогус тайгалу Алтайда журтаган адалу-уулду жаан байларды, сураc кыпчак сөөктү Чийне ле Калаш деп улусты орус губернатор алдырып, беш этаж тураның үстине чыгарып, кайралдаган. Төштөрине алтын медаль тагала, адазына көө-кольчуга тон кийдирген. Уулына боярлар кийетен мызылдаган, жалтыраган тон ло тизеге жетпес, кийинде эдеги тегериндеп турар кафтан кийдирген.

— Бир отоктон түп-түңгей ылгый күрен төртөн ат сыйла,

— деп, губернатор сураган.

— Төртөн ат бир ле кижиден чыгар, — деп, адалу-уулду жаан тамзык-таныштын кийинде айдышкан.

Олор жанып келеле, малын жууп, ылгый күрен жоон аттарды тоолоор болзо, одус тогус мал чыккан. Сураc кыпчактын кызы Кан-Карасу дөөн араларга келин болуп барган болгон. Төртинчи малды оноң айдап экелгилеген. Ол ат маңдайында төнөйлү болгон. Төртөн атты жууп алып, кыпчактар губернаторго жетирген. Же төнөйлү күрен ат көзнөктөн чыгара калыйла, Обтын суузын кечире эжинип, Кан олжан дөөн жанып келген.

Чичке күрен атка минген

Чийне, Калаш укту бис.

Кара-күрен атка минген

Калаш, Чийне укту бис —

деп, кыпчак байлардын баркалары оморкоп, кожондожып жүретен болгон.

СУРАС КЫПЧАК

Сураc кыпчак дегени ол сураc уулдан таркаган кыпчактар. Энези көс жок бойлу болгон деп кеп бар. Жугуй кыпчак деп айдар. Кижиле куучындашса, жарт жерден өдө берерге турар. Бир жакшы немени мекелеп, береечи бололо, онын ордына беш жакшы немени аларга турар. Кыпчактын кожонгы:

Конгыр айгыр малымды

Колдоп жиген тужың көп.

Котон кыпчак бойымды

Коптоп айткан тужың көп.

Суй айгырлу малымды

Туткундап туткан тужың көп.

Сураc кыпчак бойымды

Судка берген тужың көп.

Кыпчак улус шокчыл улус. Кыс бүткени эрзек, жугуй улус. Улустың журтын чачар. Эр улузы шотон, уурчы улус. Улусты керештирип койоло, бойы тууразында каткырып турар.

Модор сөс тө бар:

Кыпчак ычкырын сыймайт,
Иркит мылтыгын сыймайт.

КҮЛҮГИЛЕ, ИЙДЕЗИЛЕ АЛ СОККОН

Азу тиштү, алтын түктү кумдузак мантаган, кара жалбыш киштер мантаган Алтайда бир катап сураc кыпчактар Токпой деп уулына иркит сөөктү Бүдүки деп жайзангнын сыйнын кудалап барган.

Бүдүн мойнок тискинди
Үзе тарткан Бүдүки.
Бүктемел жок сулукты
Бүктей тарткан Бүдүки —

деп, албаты ортодо Бүдүки керегинде кожон жүретен. Бүдүкинин сыйны жаш тушта өскүс арткан бала, ага-жегезинин айлында өзүп чыдаган. Кеберкек те, иштенкей де бала болгон. Канча ла келген кудаларды Бүдүки, жөбин бербей, чөөчөйин тутпай, чыгара сүретен болгон. Кыпчактар да кудалап келерде, Бүдүки кайа көрүп, унчукпай отура берген. Кыпчактар жол-жорыгы бүтпезин билип ийеле, «Баатырлар куучындашса, байла, бой-бойлорын ондожор» — деп иженип, арга жокто Күчүк баатырын ийген.

Күчүк Бүдүки эшке кирип, эзен-амырды угужып, күндү-күреден амзап ийеле, сураган:

— Акыр, жееним, ок-саадагынды алып берзең, карый бертirim бе, жок по? — деп билерге, он эки текпезине чыгара тартып көрөйин.

— Колоордо чыдал арткан ба деп ченеп көрөөр лө, таай өгөөн — деп, Бүдүки жаазын алып берген.

Күчүк жааны он эки текпезине жетире тартала, оноң ары бир карыш кире чыгара тартарда, баатырдын согооны сына берген.

— Калак ла де, баатырдын согооны эмес, жаш сыраа туру не бу — деп, Күчүк чечеркеген — же, жееним, ады-чуузы чыккан ай малтангы алып берзең, көрөйин — деп, ол сурады.

— Эренер калганча, малтамды да бүктеп көргөйөөр — деп, Бүдүки аймалтазын кабынанг чупчып берди. Күчүк оны ары-бери аңдандырып көрүп турала, шаанчагын төрт өлү чыгара

тартала, үч бүктей толгоп ийди.

— Баатыр кижинин малтазы деп бодогом, жаш темир туру не бу — деп, Күчүк каткырды. — Акыр, жееним, темир-терсле уружыш жеткен. Бу чөөчөйди амза, ачу аштаң жаан неме бар эмес — дейле, чөгөдөп кожондоды:

Јети үйелү чакыга
Јееренис кожо буулайлык.
Јети үйеге чыгара
Төрөгөн кожо бололык.
Алты үйелү чакыга
Адыс кожо буулайлык.
Алты үйеге чыгара
Төрөгөн кожо бололык.
Төңдө турган жаш кайын
Төзинен өрө жаш корбо.
Төрдө отурган ол куда
Төртөн эки алкышту.

Калапту Бүдүки кайылып, кыпчактарга жөбин берип ийген. Кыпчактардын баатыры Күчүк бөкөзиле, күлүгиле, кокырчызыла иркиттердин баатырына жарап, Бүдүкиге жөбин айттыртып, онын эрке-торко сыйнын келин эдип алган.

КЫПЧАКТАРДЫҢ КЫС КУДАЛАГАНЫ

Кумактан өскөн куба талду, сайдан өскөн сары талду Алтайда бир катап сураc кыпчактардын уулы көбөк сөөктү бойлуны качырып экелген. Кыпчактар кожончы да, тили де ээлгир, куучын айдарга эптү Јакшылайды кудага ийген. Бу жуу-чактын кийинде ашка-туска кызык ой болгон. Бир кезек бойлулар, үүрези кача берерде, кудалаганын көрөр деп, ончо албатынан озо айылга киреле, иргеге отургылап алган. Оттын эпши јанында качкан бойлунын энези Кичееш эјебис ле онын үүрелери Кара ла Эртечи отурып алган.

— Кудалар једип келт. Тышкары чакыга адын буулап јадыры — деп, тышкары каруулдап турган Сөлөй деп уулчагаш кийдире жүгүрди.

— Калак, јакшы ла отурактар, кыс бала јуртка баратан јанду. Калак, Кичееш, јазап тудун, ый-сыгыдын бала-барканын

жолына буудак боло бергей — деп, Кара жеңебис, жаңгыс болчок кызы кача берерде, көкси бөктөлип отурган Кичеешти тоқынадып, колдорун сыймайт. Тышкары кижинин базыды кыярап, Якшылай кирип келди.

— Кыпчактардын уулы кызыл түлкү аткан, ол түлкүни журттын бастыра бойлуларына кемжиристе, бир де бойлуга келишпеген, жаңгыс ла слердин кызаарга жарады. Ууры-сук эткен улус эдис. Эки бала ээчижип алып, жана берди. Балам кайда барды деп, албаты-жонды түйметпезин, агаш-ташты аралабазын деп, үни-жарын айдып келген кижидим. Аш ас, баш тас, ас та болзо, көпкө бодоп, ачу да болзо, амтандуга бодоп, бала-барканын ырызы учун бу чөөчөйдү тудуп ийигер, кудагай. Кызыгарды апарып, тостын кыбындый, торканын жигиндий, жап-жараш журт төзөөргө турубус, кудагай, — деп, Якшылай өрөкөн ак сүдин отко чөктөп, арчынды отко салып ийеле, кудагайына сүт уруп, чөөчөйлү колын сунуп отурды. Кичееш чөөчөйдү тудайын ла дезде, жаңгыс кызын сананып, колы өрө көдүрилбей отурды.

Кудалашты жилбиркеп көрүп отурган бойлулардын жанында кокырчы Капшуун шымыранды:

Аш ас, баш тас,
Көс кызыл,
Кулак талпак,
Тумчук конжон,
Мандай как,

Тил келтир,
Бут талтак,
Идүк майчык,
Штан шалпык.

Мыны уккан бойлулар тыйтылдада каткырыжа берди. Жаан улус көзинче ол өйдө кыстар каткырбайтан. «Кыс кыннан жараш, кылдан чичке» — деп, тегиндү айдылбаган эмей.

— Уйт, учкандар! — деп, Эртечи эмеен оморды арбанып койды. Кичееш өрөкөн айдынып та албай, сунган аракыны кудаларынын колынан тудуп та албай, төмөн көрүп, отура берди.

Чөөчөй туткан колыбыс

Чылай берди, кудагай.
Чөгөдөп отурган тизебис
Көөжий берди, кудагай.
Тажуур туткан колыбыс
Тала берди, кудагай,
Такып айдар кожонгыс
Табылбай барды кудагай

— деп, Якшылай кожондоды.

— Жаңгы ла кирип келеле, кожонгын канай табылбай барды? — деп, иргеден Капшуун чечеркеди. Бойлулар, ойто ло «тыйт» этире каткырыжала, жаан улустан кемзинип, айылдан чыгара жүтүрледи.

— Байа ла бойынча мени балдарга кем чололоп отуры дезем, иргееге мактанчак, уурчы сойондор кирип алган туру ийне.

Сокор ады жүтүрүк,
Тойтык буды бијечи,
Айылга кирзе копчы,
Аркага чыкса кожончы,
Аракы ичсе шалбаа,
Атка минзе чабаган.

Чончойы иринтип, жарылган сойон, акыр, сакып ал, кийинде чечеркежерис. Бүгүн менде өскө керек — деп, Якшылай айдала, экинчи катап кожондоды:

Жаскы койон түгиндий
Жып-жымжагаш кудагай.
Жабанын жалындый,
Чип-чичкечек кудагай.
Күски койон түгиндий
Жып-жымжагаш кудагай.
Күрен тайдын жалындый,
Чип-чичкечек кудагай.
Койу жылтыс чыга берт,
Конор ойим једе берт,
Жака жылтыс чыга берт,
Жанар ойим једе берт.

— Уулыгар очоктогы одын өчүрбей, бала-барказын жалаң дөөн бастырбай, журтын тудуп болор бо? — деп, Кичееш өрөкөн

чөөчөйди амзап сурады.

— Кыпчактардын уулдары кылыкту да болзо, тескерлеп, журтын бусканы ас учурайтан эди, кудагай. Бала-баркам ырысту, жакшы журтаар деп, элкем-телкем сананаар, кудагай — деп, Жакшылай чөөчөйин катап ла сунды.

Чай кайнадым болбоды, кудалаш солун ла жараш өткөнине сүүнип, Жакшылай айдып берген эки-үч айылды кудалап ийерге жолын кечип баратты.

ЖЫЛАННЫҢ ИЧИНЕНГ ЧЫККАН КЫПЧАК

Жаш агаштын бажына жайа конгон кушту Алтайда, узун агаш бажына уйа эткен кушту Алтайда бу керек болгон. Алдында кыпчактар отогы жыландарла жуулашкан эмтир. Жуу-согуштын учы-учында бир жылан ла бир кыпчак арткан. Жылан десе кыпчакты тирүге ажырып ийди. Кыпчак-баатыр жыланның ичин бычакла жара кезип, онон чыкты. Онын учун “үч катап өлүп тирилген, сары корон жыланның ичиненг чыккан сары кыпчак” — деп айдышканы арткан.

ИЗҮ ООРУДАН КЫРЫЛГАН

Кош үйелү комыргай өлөңдү Алтайда бир өйдө кыпчактар ончозы изү оорудан улам кырылган. Жаңгыс Мамыт деген кижы сыйныла кожо артып калган. Эш-нөкөр бедреп, жердин үстиле алты жылга улай тенип баскан. Же ого барар эш-нөкөр бойлу табылбаста, арга жокто сыйнын алган. Онон улам улус көптөгөн, а кыпчактарда шоодылган арткан.

ТОДОШТОРДЫҢ ЛА БАЙЛАГАСТАРДЫҢ ЧОЛОЛОРЫ ТАБЫЛГАНЫ КЕРЕГИНДЕ

Тон быдакту карагайлу тобул бүткен Алтайда, как быдакту караналу кайран бүткен Алтайда бу керек болгон эмтир.

Ол ыраак-ыраак өйлөрдө Эрчиштин суузынын жарадында

Шаажынбаш деп байлагас сөөктү эш-бараанду Алачар деп тодош сөөктү кижы журтаптыр. Азыраган балдары да жок, айландыра айылдаштар да жок, эки ле бойлоры жаткан эмтир. Жиит те болзо, карган улустый чырышту болгон. Жаңгыс жеерен уйы, бука бар эмес, жылдын ла кызырап калар, сүттүзи де коркыш болгон. Шаажынбаш жаңгыс уйын саап, саржу-курудын эдип отуратан. Омок, чыйрак келин арка-тууны бир эдип керип, көжнө, балтырган жулуп, эш-нөкөрин азырап ла жүретен. Кызылгаттап келип, өрөмөгө булгап беретен. Кузуктарды түжүрип, эмилдеп беретен. Ибөгөни түниле уйуктаар, түште ойто ло кыйнынанг жадар. Жүк арайдан тышкары чыкса, эжик алдында тыттын жоон тазылына отурып алып, тууыраар. Ол орын алдында жаткан өдүгин көдүрерине жалкуурып, үйин алып бер деп айбыланып отурар.

— Кадышкын, сарана күүнимге тийди, жаңгыс уйысты сойоок — деп, бир күн Алачар жарбынган. — Күн жылуда сойып жиик, онон кайдан-куйдан бедренип, бир эбин табарыс — деп, ол үйин мекелеген.

Бийиркек обөгөнине удурас сөс айтпаган Шаажынбаш жаңгыс уйын, карамдап та турза, сойгон. Этсиреп калган улус этти тиштеп жигилеген. Онон Алачар үйине кыштунакты жин жок эдип көлгө жун деген. Үйи кыштуны жунала келерде, Алачар үйин айлына кийдирбеген, ичиненг бөктөнүп алган.

— Кыштуны түжине жунган, айылга кийдирбезим. Эки кижы этти түрген жип койорыс, жаңгыска узак жиirim, жүр мынанг ары, байлагас кадыт, балтыргандап, көжнөлөп жүр — деген.

— Кыйма бер, жүредим — деп, үйи айткан. Алачар төрт өлү кыйма таштап берген. Шаажынбаш келин эмчектин төрт умчызынын терезин сойып алган, төрт кобыга төрт башка таштаган.

— Төрт жылдан төрт кобыда төрт үүр уй өзүп калзын — деп, жанып барган. — Кежигимди келтейтпейин — деп алканып айткан.

Кускун учуп жүрерде, келин кыйгырды:

— Кускун кудам, кыштунактын кыбын берейин, кайда улус журтап жадыры айт меге — деп, бир кыбын таштап берди. Кускун кыштунакты жаңгыс тынышла ажырып ийди.

— Сен мени тирү малдын көстөрүн ойотон деп жаантайын айткылайтан, онын учун нени де айтпазым — деп, кайра көрбөстөн уча берди.

Тенгериде тейлеген киштеди.

— Тейлеген, тейлеген, кыштунактын кыбын берейин, улустын журтын кайда көрдин, айдып бер — деп, келин кыштунактын кыбын таштады.

— Сен мени жаңы төрөгөн малдын чөбин жийтен деп жаантайын арбанатан — дейле, тейлеген кыштуны жип ийди, кайа көрбөстөн уча берди.

— Сангыскан, сангыскан, кыштунактын кыбын берейин, кайда журт көрдин, айдып бер — деп, Шаажынбаш база ла бир кыбын сангысканга таштады.

— Малдын жоорун чокыйдын деп, агаш-ташту сүрүжетен Шаажынбаш эдин, эрин сүрүп ийерде, эригип, карыгып ол — деп, сангыскан айтты. Кыштуны жуда салып ийди, шайрап, шаркырап уча берди.

— Каргаан, каргаан, кыштунак ла күндүлейин, кайда албаты көрүнөт, айдып бер — деп, кыштунактын база ла бир кыбын таштап берди.

— Жайлуда аарчыны төгүп, чачып жиир деп жаантайын көмөлөйтөн, нени де айтпазым — дейле, каргаан кыштунакты жуда салып ийди, кайа көрбөстөн кеде берди.

Как агаштын будагында күүктеп отурган күүкке келин калганчызында баштанды.

— Как агаштын будагын бүрлендире күүктеген күүк сыйным, айдып бер, кайда кижинин журтын көрдин, кыштунак берейин сеге — деп, Шаажынбаш айтты.

— Кыштунакты отко бойын тиштеп жи, мен чымылга ла, чойлошконго ло тойып каладым. Тортынча менин комыдалым ук — деп, күүк айтты. — Мен алдында өскүс бала болгом. Же ондый да болзо, кийим-тудумым да седең, бойым да тынзынчак, оморкок, көдүринги бойлу болгом. Жайзан кижичи көзин салган, эжи болзын деп кудалар ийген. Коо сынду жиит жайзанга бойымнын да санаам жеткен, кудалардын сөстөжине мен сүүнип жөпсингем. Же өскүс кижини «ай, уй, токто» — деп айдар кижичи бар эмес, кудайдын байрамы деп билбей, ол күн чачымды

жунуп, тарап өргөм, онын учун журт тутпас эттирте кудайга каргадып, куш болуп кубулып, как агашты бүрлендирип, как жерди жажарта күүктеп жүредим. Сенин түбегинди билерим, сеге мен болужарым. Учар кебис берейин, кайдөөн лө колунгла уулазан, ол таладөөн учар. Күнчыгыштөөн учсан, ондо алтын төбөөлү Алтай деп атту кырлар болор, оноор барзан, ырызынды табарын — деп, күүк айдала, как агаштын көндөйинде учар кебисти көргүзүп берди. Шаажынбаш жерге жетире күүкке бажырды, алкыш-бийанын айдала, учар кебиске отуруп алды. Күүктин айдып берген талазын көстөп учуп ийди. Жаан удабай келин алтын төбөөлү Алтай деп кырларга жедип конды. Темдектү агаштын көндөйине учар кебизин сугуп койды, кайа бажына чыгып алды, өзөк ичин шиндей берди. Көрүп отурза, капчал жерде эки куу баш журтап жаткан эмтир. Ары өткөннин адын жиигилейт, бери өткөннин бойын жиигилейт. Олор ал-камык мал-ашту эмтир. Олор экүни чинмеери, алтын-мөңүн кийимдү, агаш башту майман баатыр корулап жүрөтөн болтыр. Баатырдын чинмеери, алтын-мөңүн кийими айга-күнге кылбырап жүрөтөн эмтир. Изү тал-түште Агашбаш курлаазына жетире уштынып, агаш төзинде күзүрүмге жадып уйуктай берди. Шаажынбаш күлөр күскүзин күнге удур тудуп, күннин жаркыныла Агашбаш баатырды күйдүрүп ийди. Үс чилеп жалбырай берген Агашбаштын багырыжын угар кижичи чыкпады, болужар кижичи табылбады. Уйку аразында күйүп калды. Шаажынбаш кырдын кырынан жыраалу жикле жажынып түшти, кажатту сууны төмөн жылды. Куу баштардын айлына кирип келди. Айылдын ичинде жөөжө жык толо эмтир, жагыс орын жок эмтир.

Эки күнге курсак жибеген де болзо, каймак, өрөмөгө тийбеди, жагыртыктын кийнине кирип алды. Айылда жаан от күйүп турды, сокынын жаанында одыш, эскиш жадыры.

Энгирде куу баштар кейде учуп туруп, эчкилерин, уйларын, андарын айдап экелгиледи. Куу баштар не-неменин жаанына жууктап ла келзе, жаанына ол неме бойы киймыктанып учуп, иш эдип берет Чеденнин эжиги бойы ачылып, камык мал-аш кирерде, бойы жабыла берди. Куу баштар чеденнин казыктарына илип койгон көнөктөргө жаба учкулап келерде,

олор учуп барып, эликтердин, мыйгактардын алдына јада бергиледи. Сүт көнөктөргө бойлоры ла шыкпарыла берди. Толтыра сүттү көнөктөр айылга жетире учуп келерде, эжик ачыла берди. Көнөктөр келтейип, казанга сүт урула берди. Казан учуп келип, очокко азылды. Сүт кайнаганда, казан ойто учуп барып, иргедеги очокторго отура берди. Суску учуп келип, сүтти собырала, аяктарга уруп ийди. Аяк өрө учуп, келтейип, куу баштардын оозына урула берет. Сүт житкезинен жердөөн төгүлип жадат.

— Пуф! Пуф! Кижинин жыды жытанат — деп, эпши куу баш айдат.

— Канайдат! Бис экүнен коркыбай, кижиге бого кайдан келет. Агашбаш баатырыстан ол канайып өтсин. Кижиге келсе де, өрөмө-саржуга кадалбай, эмдиге торо, кату ойдо — деп, эркек куу баш арбанды.

Кичинек куу баш унчукпай барды. Учуп барала, иргедеги сокыга кийдире калды, кийинен ары эркеги кирди. Сокынын ичи күчүлдей берди. Келинек жангыртыктын кийинен чыгып келди. Одышка толтыра изү күлден уруп алды, араайынан басып келип, бойлорынын табыжына нени де укпай турган куу баштардын үстине уруп ийди. Сокыбала сого берди. Жаан удабай куу баштардын тал-табыжы жоголып калды. Келин отгон одырып алып, таң атканча ла сокыны сокты. Эртеңгизинде сокыдагы күлди көрөр болзо, куу баштарды талкандай согуп койтыр. Эки кырдын ары жанына күлди салкынга жер сайын учурып ийди.

Камык мал-аш, ар-жөөжө артты. Аптраларды ачып, кеп-жакшызын талдап кийди, аяксалгышты ачып, курсактын тамзыгын талдап жиди. Үч ай жатты. Мал-ажын кабыр жүрет, курсак-тамагын белетеп отурат. Кижиге ийчи жеектерди жоголткон жалтанбас, иштеңкей, тапкыр келинге жиит улус көстөрүн салып, кожо журтайлы деп сөстөгилейт. Же келиннин санаазы кемге де жетпеди.

— Эки агаш ортозынан салкын өтпөс жангы жок, эр-каат ортодо кериге болбос жүрүм жок. Акыр, алдамыш та болзо, эжим, канайдар оны. Алачарды барып экелер, кеп-жакшызын кийдирер, аш-жакшызын жидирер — деп, агаш көндөйинен

учар кебизин келин чыгарып алды. Тере каптарга толтыра саржу, курут, быштак, эт салды, кебизине отурып учуп ийди. Жаан удабай эскидеги журтына жедип конды. Айлынын жанында кускун, тейлеген, сангыскан, каргаан, күүк учкулап жүргүледи. Олорды тойго азырап койды. Айлына жууктай басып, эжиктен кирбеди, өдүгүн уштыйла, айылды өрө табыш жок чыгып, түнүктен карап көрди. Көрзө, Алачар этти үзе жиген, сөөктөрдү үзе жиген, учында оды өчүп калган күлдөөн чүштейле, болчоктоп алган, «бүгүн жийтен чокчок, эртең жийтен чокчок» деп отуры. Шаадынбаш түнүктен сан төмөн курут, куукта саржу божотты. «Берген кудай бер ле турзын» — деп, өбөгөнү үч курутты, үч куук саржуну жуда салып ийди. Тойбоды. Сан өрө көрөрдө, түнүкте үйи отурды.

— Көөркий эжим, өлгөн бойымды тиргистин, өчкөн одымды камыстын. Түнүкте не отурын, кел бери — деп, өбөгөнү ыйлады.

Шаадынбаш кирип келди. Ибөгөнүн этле, жуула азырай берди. Кайда болгонун, не болгонун куучындап берди.

— Ээзи жок жөөжө бар, эрине сүрдүргөн эпшин бу отуры, бараак па кожо, айса, мында өлөтөн бө?

— Жок, жок, эжим. Ачынба меге. Кожо барарым.

Экү учар кебиске отургылап алды, алтын төбөөлү кырлар жаар учкулап ийгиледи. Айлына жедип келеле, Шаадынбаш эттү көчө кайнатты. Алачар тогус аяк көчө ичти. Шаадынбаш бир аяк көчө ичти, бир болчок эт жиди, тойып калды. Эңирде эчкилер, эликтер, мыйгактар саарга тышкары чыкты.

— Элик, мыйгак сааганын көрбөгөм, ол кандый неме — деп, Алачар ээчиди.

— Калак сен, аайы жок көчө ичтин, элик, мыйгак жыду жыт сүүбес. Ичин көпти, ырада отур — деп, оны ыраагында болчок таштын жанында жалбак ташка отургызып койды. Шаадынбаш бойы мыйгактарды саай берди. Ичи көпкөн Алачар турар, качар болбоды, жыду кейди божодып ийди. Элик, мыйгак селт этти, чеденди ажыра калып жүре калды. Ачынган Шаадынбаш олордын кийинен көнөктү сүдин чачты. Сүт эликтин, мыйгактын соорызына тийди, онойдо артып калды. Онон ло бери тодоштордын уйазына шоодылган артып калган.

Тодош, тодош торт эткен,
Тогус орого толтыра чычкан.
Болчок ташты оодо озырган,
Жалбак ташты жара озырган.
Тогус мыйгак селт эткен,
Тогус чеденди ажыра калыган,
Чадыр айлы көчө берген,
Жанында ийди өлө берген.
Торбок, мыйгак аза берген,
Сары эликтер кача берген.
Жанында айылдажын көчүрө озырган,
Жаман үйин жарбындыра озырган.

Эмди эликтердин ле мыйгактардын соорызы ак тегериктерлү. Канайдар да арга жок, Шаажынбаш ойто ло балтыргандап, көжнөлөп, Алачарды ла балдарын азырай берген. Байлагастар керегинде мындый чоло бар.

Бажы куртаганча,
Балтырган жууган байлагас.
Көчүги ырылганча,
Көжнө жууган байлагас.
Жалку эжинин
Жалкыбас жалчызы.
Баштан кату байлагас.

БООКОЛДЫҢ JURТЫ

Јети айры кара суузы күнбадыш јаар толголып аккан, јети түней кара тайга күннин көзин бөктөй алган Алтайда озодо Боокол деп өскүс јиит јуртаган. Кышкыда айа тургузып, анкуш адып, јайгыда чергий тургузып, өркө-момон өлтүрүп јип, јаштан ала курсак-тамактан да аштабаган, кийим-тудумнан да чучурабаган. Иштеңкей де, өңжүк те уул болгон.

Бир күн ого Мырза-бийдин сок јангыс кызы Күмүш јортуп келген. Иркө-момонэдинен соныркапјиген бойлу Бооколло күн талтүшти кыйганча куучындашкан. Бойлу эртенгизинде база ла келген. Санаа-күүни једишкен јииттер, јаан удабай «биригип

јуртаар» — деп јөптөшкөн. Айдын төрт јангызында Боокол Күмүшти качыра берди. Эки-јангыс койларынын сүдин саап, койу бүрлү арчыннан тудунып, тодоштор уйазынын јаан јаштулары Мырза бийге кудалап барган.

— Ийт јибес ажына умзанат деп, сендер керегинде айдыштыр. Јангыс кызымды сендерге бербезим. Эртен ле барып экелерим — деп, Мырза-бий тодошторды айлынан чыгара сүрген.

— Бойынын күүниле кача берген баланы канайдарга турун? Эртен төртөн бойлуны көргүзерим. Кызынды танып алзан — мөрин туру — деп, тодоштордын јааны айткан.

— Изөгинен чыккан балазын таныбайтан деген сости сендерден уктым. Јардына кийер кеби јок, тамагына салар курсагы јок, јокту-јойунын кыстарына менин баламды канай түңгейлеерге. Кара каргаалар ортодо туруйнадый көрүнер ол. Саңыскандар ортодо карачилендий көрүнер балам — деп, Мырза-бий јайканган. Тодоштор сөс блаашпай жүре берген.

Эртенгизинде Мырза-бий көдөчилериле кожо Бооколдын айлына једе конгон. Јииттин чобра айлынын јанында кара албаты јуулып калтыр.

— Чучурап жүрген өйдө Боокол бисти эликтин тату әдиле азыраган әди. Калбакчадан јууза кап болор — дејип, кара албаты канча јерге оду салган, базып болбос байым семисти, јылып болбос јылым семисти сойгылаган отурды. Јаланда ат јарыжы көндүккен, јараш кожон јынгыраган, арка-тууга торгылган, эрлер бөкөзи күреш салган, јаан јыргал көйлөй бертир.

Кара албаты Мырза-бийди көдөчилериле кожо аттан чебер түжүргилеп, ак ширдекке отургыскылады, тепшиде курсак-тамактан салгылады, ачу аштан чөөчөйлөди. Алтан келин комыстады, алтан јиит кожон чөйди. Ал-санаазы аскырылган Мырза-бий айдатан эмегин таппай барды. Тапту калай береле, «Балам кайда? Экелигер!» — деп кыйгырды. Эжик алдында тегерик аралдан јорго аттарга минген төртөн бойлу чыгара јортуп, ары-бери јелгилеп ийди. Ары көрзө — сыны түңгей, бери көрзө — чырайы түңгей јаражайларды көрөлө, Мырза-бий там манзаарды. Јергелејип јорткон бойлулардын көргөн көстөри

жылдыстар ошкош, чырайлары кызыл буланаттый, кабактары кара киш.

— Кандый ла өң-сүр жок баланы өңжүк кийиндиреле, эржине малга отургузып койзо бойлу танылбас этире кубула беретен турбай. Кажы ла бойлу седен абакай, кажы ла бойлу кеен агак болуп кубула түжетен турбай — деп, Мырза-бий сананып калды.

— Балам бу ла жүри — деп, Мырза-бийдин таныганы Капыш деп жокту кижинин балазы болуп калды.

— Эреенигер калганча база ла катап кызыгарды бедрегер, куда — деп, тодоштор айдышты.

— Темдек эдип ий, балам! — Мырза-бий кыйгырды.

— Ада! Ада! — деп кыйгырыжып, төртөн кыс Мырза-бийди чундап келгиледи.

— Балам бу ла эмтир — деп, бийдин көргүскени, Карачы деп койчы кижинин балазы болуп калды.

— Жаңгыс баламды тодоштор албанла апарды деп кийинде комыдабазын, үчинчи катап бедре, бий — деп, тодоштор айдышты.

Мырза-бий көдөчилериле тангы тартым кире шүүжип, ары-бери базып, үчинчи катап таныганы база ла өскө бала болуп калды. Мырза-бий арга жокто колтыкчыларыла кожо унчугушпай жана берди.

Күмүш жаңып келзин, эдегинде балалу да келзе, кызымды алтын-мөңүнле ороорым, бийлердин уулдарынын бирүзине талдап туруп берерим — деп, Мырза-бий тили саржу эмегендерди кызына тукурды.

— Иссөм дө Бооколло кожо өзөдим, өлзөм дө Бооколло кожо өлөдим — деп, Күмүш ада-энезине айттырып ийди.

— Куш эмчеги жок бололо, азатпайларын торолодып өлтүрбеен, эр кижж жокто бололо, бу өйгө жетире эжин торолодып өлтүрбеен, тодошло журтазын — деп, Мырза-бий кызынын кудазын ичти.

— Куштын балазы уйазында нени жиир, уйазын таптап барза оны жиир. Уйазында нени көрөр, азатпай чыдап келзе оны эдер. Кижинин балазы ада-энезинин айлында кандый курсак жиир, жааназа ого тартылар. Ада-энезинен нени көрөр,

бала жаандаза оны эдер. Бистинг бала торо, жокту, күч жүрүмге чыдашпас. Барлу-турлу жүрүмге үренип калган эрке-торко балабыс, удабас ла аштайла соокко тонголо жаңып келер. Акыр оныла мееркешпес, карын мекелеер. Ачындырза, арбанза, ол там ары тескери тебинер — деп, Мырза-бий эш-нөкөриле кожо шүүй сокты. Табыш-эш чыгарбай не болор эмеш — деп, сакыгылай берди.

Эки жиит токынап журтагылай берди. Күмүш калганчы өйлөрдө чала кунук жүрер болды. Эки жиит жаңгыс жеерен адына учкажып алып, өркөлөп, момондоп жүргүлөйт, жаңгыс жаргак тонын жабынып уйуктагылайт.

Жаңгыс жеерен адысты
Урукка канай буулаарыс?
Урукка буулап ийеле,
Учкажып нени минерис?
Жаңгыс жаргак тонысты
Жайыкка канай илерис?
Жайыкка илген сонгында
Жабынып нени уйуктарыс —

деп, бир күн Күмүш кожондоды. Ол ло күн Боокол жаргак тонын кургазын деп, тышкары илип койордо, жаан жоткон түжүп, оны учура берген. Тон элбендеп, кырды ажыра уча бергенин жаңгы алыпкандар көргүлөп калган.

Соок кыш жедип келди. Бор-ботколо оронуп алып, Боокол андап ла жүрди. Бир күн көк бөрүлөр келеле, Бооколдын жеерен адын жигилеп койды. Бу да учуралда Боокол тура калбады, адынын сегине тогус айа тургузып койды. Эртенгизинде келер болзо, тогус айага тогус бөрү жыга аттырып койтыр. Сууда тургускан тогус чергийине тогус камду түжүп калтыр.

Тодоштордын жааны тогус бөрүнин терелерин урукка апарып илди, тогус камдунын терезин жайыкка апарып илди.

— Ада-өбөкөнүн жаңгы аайынча, «кызыгардын баркызын беригер» — деп, тодоштордын жааны айтты.

Тогус бөрүнин терезин ийледип, тыштын Эженнен келген торколо кыптадып, Мырза-бий бойына жараш-жараш тондор эдинди.

— Кыс азыраганнын оозы үстү — деп, бийдин эмегени

сүүнип, тогус камдунын терезинен бойына сүрлү-сүрлү тондор көктөди.

— Жаңыс кызыбыстын күүни илжирт байлардын, ады жарлу бийлердин уулдарына жетпеди. Алтай-Кудай берген салым ондый туру. Күйүбис ан адар анчы да, эдер-тудар иштеңкей де, оноң артык не керек? Балдарым ла су-кадык жүрзе, жөөжө кайда барар ол — Мырза-бий айдынды.

Илетен илмегинен, отуратан кебис-ширдегинен, орын-төжөгинен, аяк-казанынан өрө, керек десе от одуратан очогынан өрө, кереге айлынан өрө коштоп, күйүзинин айлы жаар, Мырза-бийдин төрөгөн-төркиндери чөркөлиже берди. Уулдын айлына жетпей туруп, кереге айылды тургузып ийди, конгыт тойдо ыр-гагылай берди.

— Жаңыс балам тудунбаза, бу жөөжө меге не керек — деп, бий кыйгырды.

Бойы да иштеңкей Боокол оноң ло бери байып, токынап, журтай берген. Баркыга алган мал-ажы арка-мееске бадышпай, жайыла берген. Ол Тайа, Улаачы, Убайчы, Мақы, Шуур, Бербес, Мақыш, Капыш, Сыйап деп уулдарлу болгон.

Боокол өскүс артып каларда, оны алты ла жаштудан ала таайлары аңдаарга үреткен. Ол таайларын эзедип, мактап кожондоп жүретен:

Анга салган чергийим
Анга жараш көрүңгей.
Анга тарткан таайларым
Аймакка жакшы көрүңгей.
Камдуга салган чергийим
Камдуга жараш көрүңгей.
Аңдаарга үреткен таайларым
Жонго тоомжылу көрүңгей.

МАНЖЫ ТОДОШТЫН ТАБЫЛГАНЫ

Көк суучакту көк кайалу, ак суулу ак кайалу, изү суулу кызыл кайалу, изү өзөктү, кут кайалу, содон башту согоон кайалу Алтайда, озодо кара тодош сөөктү кижини Кадыннын жарадында

журтаган. Ол жорыкчы улусты кемезиле ары-бери кечирип, курсагын азыранган.

Бир катап Кадыннын жарадына маңы укту улус деп бир кезек албаты келип токтогон. «Каанына удур жуулашкан кал маңы. Каанынын очинен качып, ырбап бараткан албаты» — деп оларды айдышкан. Маңылар Кадыннын жарадына токтоп кыштаарга шүүп ийген.

Олордын каанынын кал черүзи учкан куштан түргендеп, истеп келип жат деп угала, олар желип-жүгүрүп туруп тееркенип, бала-барказын ыйладып, кужы-куртын калактадып, Кадыннын ол жанына сыр шакпыртла кечкилеген.

Эмеш те болзо мантаган
Эштек малдын жоргозы,
Эмеш те болзо ойногон
Эмди бистин жүрүмис,
Араай кезек мантаган
Аргымактын жоргозы,
Ас та болзо соотогон
Алки бойыстын ырызыс —

деп, олардын кожонгы арка-тууларга торгылып барган.

Олорды ончозын кечирип койоло, амыраарга куу жадыкка кара тодош отура түшкөн. Бу ла тушта онын жанында жаш бала багырган. Тууырай берген кара тодош тура жүгүрүп, баланын ыйы уузыла басып келзе, кайын агаштын төзинде койноок шыркалу жаткан. Эски тос кемени тодош аңтара салып ийерде, ондо кичинек жаш бала жаткан. Жаан ыраак жокто бозулу уйлар ла кулунду беелер отоп жүрди. Сандырап, мендеп, тынын алып барган маңылар «кижи ле жакшы жүрзе мал-аш өзүп келбей ол кайбарар» — дежип, чачып ийген мал-ажы эмтир.

Кадын суузын жакалай
Кыштап калзын малыбыс.
Кадын ичи бай Алтай,
Шокшоп калзын балабыс.
Эрчиш суузын жакалай
Кыштап калзын малыбыс,
Эрчиш ичи кин Алтай,
Журтап калзын балдарыс —

деген карыкчалду кожон ыраакта жангыланган. Кара тодош уулчакты кучактанып, мал-ашты айдап жанып ийген. Шыркалу койонды сойып, уулчакты азыраган, кайыннын будактарын бүктеп кабай эткен. Кара албатыга уулду болдым деп, жар эткен, жыргал эткен.

— Балазы жок өскүс бойым балалу болдым, малы жок жокту бойым малду болдым — деп, кара тодош сүүнип, от-жаларын ак сүтле үрүстеп алкаган:

Изү очок курчуулу,
Изү күнде жадынду
Ар-жалбыш чөйилген,
Ак кубалла ойногон,
Жажыл ыжы жайылган,
Жаан тайгага темденген
От-энеге баш болзын!
Айыл-журтыбыска ырыс кирди,
Алкыш-бийан беригер,
От-эне, баш болзын!

Айылдаштары, төрөгөн-туугандары тодош балазын алкагылап ийген.

Кайын агаш кабайга
Жайканып өс!
Ада-эненнин колында
Экчелип өс!
Эргиш агаш кабайда
Керилип жат.
Эне-аданын колында
Эркеде чыда.

Онон ло бери Алтайда маңы тодош таркаган.

Каанына удур жуулашкан
Кал маңынын калдыгы,
Бийине удур укааркаган
Билеркек маңынын балазы.
Маңы тодош ас улус,
Ас ла бис дейле астыгышпас,
Аткан огы жерге түшпес,
Айткан сөстөн тура калбас.
Тутса тудар да маңы тодош,

Этсе эдер де күлүк тодош.
Кептин өңжүгин кийер,
Тамактын тамзыгын амзаар
Тотоолу маңы тодош,
Кайын агаш байы,
Ак койон байаназы —

деген сөстөрдү маңы тодош керегинде албаты айдат.

БУРКАННЫН КЫЗЫ

Жайга-кышка агаштарынын бүри түшпес, чанкыр кеен Алтайда озодо бир катап көлдө үч кыс эжинип жүргөн. Жиит кижилер оморды кетежип туруп, бирүзүн тудуп алган. Оны айлына экелип, той эдип журтаган. Эрген тура күн чыкса, үйи айлына кирер, күн ажарга жетсе, жоголып калар болды.

— Акыр, эш-бараанымды канайып үйге шокшодып алар — деп, көлдин жаказында журтаган жиит санааркап жүрди. Ол бир күн базып жүреле, көлдин жаказында койу кызылгаттын ортозында ак кебис ле алтын тайак жатканын көрүп ийди.

Жиит кебиске отуруп, алтын тайакла согул ийерде, кебис учуп чыкты. Кебис там ла там өрөлөп, тенгериде Үч Бырканнын жерине келип, бар түшкөн. Суузап калган жиит улустап жакшы сураза, куучындашса, укпас. Курсак сураза, оны көргүлебей турар. Уул аштайла, арга жокто сүттөн бойы ичкен. Сүт куулыш, ачий берген. Курсактан жип ле ийзе, онызы үрелип калат. Улуска тийип ле ийзе, улус оорып калат. Кыш болбойтон, тун болбойтон, жагыс ла түш турар жер эмтир. Учунда ондогы улус бойлорынын жарлыгын алдырган.

— Журтыбыска Ортогы жердин боро көрүнбези келтир. Ортон Бырканнын кызыла журтап турган эмтир. Эмди оны некежип келтир — деп, жарлыкчы айтты.

— Ада-эненнин жөби жогынан Ортогы жердин көрүнбезине бардын. Жери-журтыбыска оору-жобол, жеткер-түбек экелдин. Эмди сеге тенгери дөөн жол жок, — деп, Ортон Быркан кызын арбанды. Кызын жиитле кожо жер дөөн кагып ийди. Жиит бир ле көрзө, эш-нөкөриле кожо айлынын жанында турды.

— Јерде жүрер жангым жок. Канайдар, аралдын боро койоногы болотон эмитирим — деп, Бырканнын кызы боро койонок болуп кубула берди, арал кууп мангтай берди. Онон ло бери тодош улус боро койонокты атпас болуп калган.

КУСКУННЫНГ КАРГЫЖЫ

Јал куйругы салкынга жайылып, жараш түги күнге мызылдап, эржинелер мантаган Алтайда журтаган кара тодош сөөктү кижинин арык ады жаскыда саска түшкен. Онын көстөрүн кускун ойып ийген.

— Чүрчеле болбос, көрөр-угар жетпес, тирү малдын көстөрүн ойор, кандый куш болды бу — деп, кара тодош арбанып, тытта кускуннын уйазына чыгала, онын балдарынын көстөрүн ойып, жер дөөн чачып ийген, бойын адарга саадакту, согоонду тоскон.

Кускун учуп келеле, балдарын тиштенип, уйазына чыгарган, бойы тегери дөөн шунуп, көрүнбей калган. Јаан удабай кускун тегериде ийне көзинче болуп көрүнип, табынча јаанап, ойто келген. Тегериден эм экелип, ол эки балазын көстөп алган. Кускун кышкыда жымырткалап, балдарын жарып алатан куш. Онон балдарын кара тодоштон качырып, уча берген.

— Тирү неменин көстөрүн ойзын деп, мени Быркан жайаган. Эткен кинчегин бойына жетсин, кара тодош — деп, Кускун кижини үниле тегериде айдынып барган. Онын ла кийинде кара тодоштын көстөри соолгон.

— Јангы ак тонду, кара килин чегедектү келин келип, койдын чеденине адынан түшти. Чакыга түшпей канайып турган кижини. Айла, ийттер де үрбес — деп, бир күн кара тодош айтты. Ыйи чыгып көрөр болзо, койдын чеденинде сангыскан шартылдап отурган.

Онон ло бери кара тодош улус көстөринең каралга болуп

* Òàèèèé — ñāīø òàæóóð.

** Èīèòó — æāīēō.

*** Ñùðāāèjù — íāāāñòà.

калган. Кускун јаман эт јибес, мал-аш кебелип калза, көстөрүн ойып јиир. Шыркалу ан-куштын көстөрүн, эдин, ичи-кардын, тилин јиир.

Сангыскан ла каргаан болгон ло эт јиир.

Чагандык кижини мөштин кузугынын эмилинен туулган дежет. Туруйна ол тушта барынтычы куш болгон эмитир. Мөштин јанындагы саста уја туткан туруйна кузуктын сайын таап алала, тамзыктанар деп, уйазына экелтир. Је кузуктын сайын оодо чокып ла ийерде, онон чагандык кижини чыга жүтүрген. Онын учун чагандык улус мөш ошкош бекем, түбекте сыныкпас, эш-нөкөрине туруйна ошкош чындык болуп калган. Ого үзеери, ол барынтычы кылыгын таштап ийген.

Майман кижини айдын чогынан күүктин уйазына урулып түшкен дежет. Онын учун майман улус ай ошкош жараш чырайлу, бийик көдүрингилү күүндү болуп калтыр. Ыркийле, уйазынан уча берген күүк онон ло бери уја тартпас, жымыртказын өскө куштардын уйазына салар болуп калган.

Төлөс кижини ангырлардын уйазына салкынла кожо келип түжерде, онызы чочыйла, тынзынчагын төлөстин үстине чачып ийген. Онын учун төлөс кижини ала-коно терелкеер болуп калган. Олордын журты жараш, корболонып өзөр болуп јайалган.

Көбөк кижини көлдин түбинен чыккан томду ак көбүктен ле ак куунаң туулып бүткен. Онын учун олордын чырайы өңжүк, кылыгы јалакай, санаазы көөрөм, кеен дежет. Көбөк кижини јарашка, јакшыга тартылчан, бала-барказына кару болот. Көбөк улустын эш-нөкөрлөри јажына эринең кату сөс укпай, алаканла тажытпай, эркетенде-торкотондо сайрап жүрет.

Меркит деп сөөктү кижини эрте танда Тан-Чолмонноң учуп түшкен. Озо ло баштап тан эртенги чалын болуп, чейнебаш деген чечекке түшкен. Онон ло бери меркит сөөктү улус эртечил, олор тан жарып ла келзе, тышкары чыгып, Тан-Чолмонды ајыктайт. Чейне деп чечекти үспес јанду. Каа-јаада ла, оорыза тазылын ичер, өскө сөөктү кижиге кастыртып алар.

Кайыннын урынан кыпчак кижини бүткен. Кыпчак кижини јобогондо, кайын агашка барып јөлөнөт. Ол агашты кеспес, одырбас болуп калган. Кайыннын шандазын чай эдерге турган болзо, ак сүт чачып, кыйра буулап алат.

Бу улус озо баштап агаш-таштын тилин билер, ан-

кушла кожо куучындажып, агаш ортозында јаткан. Ады јарлу кожончылар болгон. Кыпчак кижии кожондозо, күүк оног айрылбай, эки јандап учуп туратан. Саал кижини Бырканнын кайчызы болгон дежет.

Ол туштагы улус кату-кезем сөс айтпас, јатса — бажы күнчыгыш јаар јадар болгон. Кандый ла кыймыкты күн эбирте эдер, балыр тилденбес, калју керек этпес, ан-кушла кожо нак јадатан болгон. Туркаары олор Эрлик-бийдин он беш башка санаа берген алама эренелү, јылан өзөктү үй улузыла биригип, олордын балдары база ла ол кылыкту үй улусла јурт тудуп, керижип, согужып үренген. Эпчил, уурчы, копчы, күйүнчек болорго үренип алган. Је олордын ортозынан мандайында јылдысту улус туулып келгилейт. Ол улус Эрлик-бийдин абыдузына кирбей, албатыга јакшы эдип, олордын кал јүрегин јымжадып, јарашка, јалакайга баштайт. Кара санаалу улусты јакшылыкка баштандырып, ак-јарыкка олор он эки катап келет. Ілүп калганысла јүрүм түгенбей јат. Јердин алдында ла тегериде јүрүм бар. Сүнебис бистин мөнгүлик. Бу јердин үстине бис јокту болуп келген болзобыс, алдында јүрүмисте нени де јастыра эткен эмтирис. Је иштен, кара терин акканча иштен, курсагынгды, кийиминди таап јүр деп кудај бисти үредет. Мандайында јылдысту улус өскө улустан незиле де анғыланбай јат, јаңыс ла бойы учун туружып албазыла анғыланат деердег башка. Онын јылдызы көрүнер ле кижиге көрүнер. Бисти айландыра шилтилер, шилемирлер, көрмөстөр: «Оозынгнан јылан-бакадый јаман сөс чыксын, улуска јаман эт, чыдалы јоктын канын агыс, өскүстин колында өкпөни блаап ал», — деп тектерип јүрет. Бис уурдап алган койысты сойып, јажырып јип јатсабыс, коркымчылу, јаман чырайлу, јаан арсак тиштерлү кара немелер канайда сүүнижип, бијелеп, бисле кожо ажанып турганын көргөн болзогор, качан да оной кылынбас эдигер. Ачу ашты балыр тилденип, јаман сананып ичип турала, ол кара немелер слерди там ла көкидип, сүүнип турат. Тилинг јаман, быјар болзын, санаанг кара-боро болзын, јүрүминг калју-казыр болзын деген олордын абыдузына кирип, бойлорыс шилемир, шилти боло бергенисти билбей де каладыс.

* Ḫiãœã — ññãðíèòà.

Ондый улустынг колына јан, јөөжө, аракы, танкы, акча суудый агып кирет. Је бу неме ончозы үп, суу чылап чыгара ага берер, кубал чылап куугарып калар. Куурмактап тапкан јөөжө качан да јөөжө болбос, уурданып тапкан акча учы-учында кубал болуп калар. Је бу ак-јарыкта эткен кара керегис качан да изи јок артпас. Бис омок болзобыс, балдарыс бистенг омок, бис курч болзобыс, балдарыс бистенг курч, бис уурчы, эпчил, өдүрим болзобыс, балдарыс бистенг уурчы, эпчил, өдүрим болор. Алтай улустынг угы-төзи өскүс-јабыстан, сурастан көптөгөн, өскөн, онынг учун өскүс-јабысты кара албаты јуулыжып алып, айылду эдип койгылайт. «Јердин јакшызы — сас, кижининг јакшызы — сураc» деген сөстөр улу учурлу. Искүс-јабыс, сураc улус кижизек, јалакай, јурты чынык, билезине кару болот. Јүрүмнинг јүзи јүс башка, јүрүм биске јүс башка чырайыла көрүнер. Каргандар оны араайынан јазып, кажы ла учуралда төс учурын таап ийгилейт. Олор кажы ла учуралда кижии күүндү, јалакай деген сөстөрлө башкарынат. Онынг учун алтай кижининг эн јаан ырызы, байлыгы — ол јурты, эжи, балдары, эн барлу-турлу, аргалу-чакту айыл — ол албаты кирип, аш ичип чыгатан айыл.

Мандайында јылдысту улус бойлоры учун туружып албас, јүреги ачык болуп, јаантайын каткыга калып, ачу тилдерге илинип, калју, казыр, күйүнчек улуска тирүге јидиртип јүрет. Јердеги албатыга кудај бойынынг элчизин ийет. Ол бистинг көстөриске кенек-бычык, санаазы јетпес, оору-јоболду болуп көрүнөт. Кезикте олор улуска кижии туура чарчагадый јескимчилү бүдүмдү көрүнөт. Је оны јалакай, бурузы јок көстөриненг таныыраар. Јазап ајыктап отурзаар, мындый кижининг өзөгги ак чечектий агарат, ак јылдыстыг мызылдайт. Ондый улусты јаман көрзөбис, кудајды јаман көргөнисле түнгей болор.

Тамыдагы Эрлик-бийдинг элчилери бистинг ортобыста. Олор ак-чек улуска сөс айттырбай, туй чабар тилгерек, барлу-турлу, блаап алар, уурдап алар, эптеп ийер, југуйланып јиир, јылбындап јиир, коркыдып алар өдүрим, кара санаалу болот. Кийими болзо өңжүк, курсагы болзо тамзык, ончозын јаа айткылаган, үреткен, айткан јүргүлейт. Бу јүрүмде ак санаалу улус олордонг камаанду јүргүлейт. Је кара албатыга олордын

алкыш-быйаны качан да жетпейт.

ТАШКЕН УЛУС

Сур айгырлу малыбыс изү өлөн отогон Алтайыска, озодо ташкен улус келгилеп, кара, көк, кызыл, сары өңдү булгайрылар, сүрүк терелер, шири экелип, тереге, этке, алтынга толыжатар.

Бир күн шуурган-калапта база ла толыжу өткүрип турала, ташкен кыпчак кижининг уулчагажын уурдай берген. Онон ло бери карган уурчы ташкеннинг изи Алтайда согон.

Канча жылдар өткөн кийинде садыжу, толыжу өткүрип, Алтайга бир иит ташкен келген. Искө ташкендерге көрө бу уул чала-була тилмеш болгон. Балазын жылыткан каргандардын кийис айлында ол уул энгирде чамчазын уштып, жардын изидип жаткан. Айылдын ээлери, эмеген-өбөгөн, уулдын сыртында кара менди жастыра көрбөдилер.

— Бистинг табылбай калган уулыбыстын сыртында база кара мен бар болгон. Эмди уулыбыс бу иитке кураа да, кеберлеш те болор эди, — деп, эки карган ыйлашкан.

— Мен Алтайда чыккан кижиде. Яш тужымда мени балазы жок ташкен кижиде апарып, бала эдип азырап алган. Же кажы туштап апарган, чат ондобой турум. Кичинек тушта мен жилик жарып жадала, болгобос жанынан, эжемнинг эргегин кезе чаап ийген эдим — деп, ташкен уул өрө туруп айткан.

— Эйе, эйе, сенде эргеги жок эже бар, ол күндүк жерге кижиге барган. Эртең таңла элчи ийип, оны экелерис — деп, каргандар сүүнишкен.

Онойып ташкен уул жери-журтын танып, эне-адазын, эжесин табып, Алтайына бурылган. Албаты-жонды булгайры, сүрүк, шири эдерге үреткен. Онын ады Ташкен ле бойы артып калган.

ТЕЛЕНГИТКЕ ЖУУ КИРБЕЙТЕН

Алты айры башту чейнебашту, кош айры башту комыргайлу Алтайда озодо бу керек болгон эмтир. Теленгиттерде Тыйу деп атту телимзек бойлу журтаган. Бөкөзи жарлу баланын

кеберкеги сүреен болгон. Бойлу ойноп-каткырып турала, кей-кебизин жүрүмге көчө бергенин бойы да билбей калды.

— Андап барактар тайга дөбөн — деп, байлардын уулдары жуулыгып алып, Тыйуга келетен.

— Адынды көргүс. Жүдек атту тайгаа барбазым, — деп, Тыйу айдатан.

Байлардын уулдары көдөчилериле кожо сегис-тогус жашту эмдикти тудала, кулактарын толгоп-толгоп ийгенде, калжу эмдиктин колтыктары тыркырай беретен. Онойдо Тыйу үретпеген эмдикке отуруп, каткырып-каткырып, чаба беретен. Түндө Тыйу жети-сегис уулла койдоныгып, жыргап жадатан. Мынайда андап ла турала, Тыйунын колы-буды уурлап калган.

— Чачы жарылбаган бойлу кижиде кабайлу болуп калды. Балагнын адазы кем? — деп, казыр жайзан Тыйуны алдырган.

— Ойноштырым көп лө болгон, кайдан көрөйин. Көбөк лө уулдарла ойноштогон эдим, — деп, Тыйу каруузын жандырган.

Казыр жайзан темчилериле, шүленгилериле кожо Тыйуны эмдиктердин куйругына жаба буулап, жара тартсын деп, жөп чыгарган. Тыйу кайыш күлүлөрдү үзе тартып, жүгүрип барала, көдөчилерди, үзегичилерди антара тееп, жайзангнын сур жоргозына калып, качып, чаба берген. Көбү жегеске жуучылдар Тыйунын изин таппай калгандар.

Ол жаш уулыла кожо Алтын-Көлдүн жарадына келип токтогон. Андап, балыктап азырана берген.

Тыйунын уулын “Күскиде табылган уул Күзинек деп атту болзын,” — дешкен.

Күзинектен көбөктөрдүн жаан баатыры Жарынак чыккан. Онын аткан согооны жерге түшпейтен. Жарынак тирүде теленгиттин жерине жуу кирбейтен. Жарынактан жетен түмөн албаты бүткен.

КЫПЧАК-ТОДОШТЫН ОДЫ ЖАҢЫС

Жалбыштый кандык чечеги жайканган Алтайыстын тууларынын эдегине озодо күс сайын чөлдөн жеерендер от өлөн отоп аларга келгилейтен.

Бир катап тодош каан уул жеерендер сүрүжип, чөлдө

айга шыку андай бергенин сеспей калган. Ол туркаары жалчыларынан ырап, учында табылбай калган.

Бир күн ады јескинеге, јиитти ээрден чачып ийген. Јыгылган јиит буды сынып, кыймыктанар да аргазы јок, түнде соокко калтырап, түште изү күнге кургада изиттирип, суузап, такпазынан шыралап, өлүп јаткан.

Бу өйдө кыпчак кааннын јаражай кызы үрелериле, јелелериле кожо чөл дөөн соотоп јорткон. Кожон-коотло, сыр-каткыла јарыжып бараткан бойлулардын ийттери шыркалу јиитти табып, торсыктай берген. Ілүп јаткан јиитке бойлулар јаба јорткон. Каан бойлу бойы адынан түжүп, тере тектиде* сууны јииттин оозына уруп, јүзин, төжин чыктыткан. Јалчылар јиитти каан өргөозине јетирген. Бир айдан јиит өрө туруп келген.

— Кара аркада јуртаган кара тодош кааннын уулы болгонунды чокту көстөринген таныдыс. Угы-төзин озогыдан бери оштүбис эди, кара каныс төгүшкенис, канча чакка јуулашканыс. Јазылзан ла бистин көзибиске көрүнбей, кара аркан дөөн јан — деп, казыр кыпчак каан јакарды.

Удабай ла тодош јиит јоголып калган, је бойыла кожо кыпчак кааннын күмүжин, айдары јок баалу оморкодузын, кызын, кожо апарган. Кааннын јуучылдары кийнинен сүрүжеле, Алтайдын толголышкан кырларында, өрүлишкен чыдырманьында сүүшкендерди таппай калгылаган.

— Јанып келзин — деп, каан кызын арга јокто тербезендер ажыра туйказынан айттырган. Је јиит каан абакај јаза мойногон.

— Сөзимди тодошко бергем, сөөгимди тодошло кожо саларым — деген.

Ашкан ажуларынын алкыжы једип, кечкен кечүлеринин ийдези кожулып, эки јиит карыкчалга алдырбай, кара-борого бастырбай, койондый кажайганча, кой чылап амтыйганча јуртагылаган. Балдарынын тазылданганын, баркаштарынын корболонгонын көргүлеген.

Онон ло бери кыпчак ла тодош улус јурт тутса, бой-бойын јөмөй јурты јаранып, өңжип јада беретен. Кыпчак колтуга** сенин одын тодош сыргалдыла*** кожо чагылган деп, јаштан

ла ала айдып салатан.

КАЙ, КОМЫС

ЧИНГБЕС СУУ БОЙЛУ

эмезе

КОМЫСТЫН ТАБЫЛГАНЫ

Казыр, кату кылыкту, кызыл кан курсакту, табыжы јок базытту, капшуун, жылгыр кылышту бөрүлер јемзеген Алтайда бу керек болгон эмтир. Ол ыраак-ыраак өйлөрдө Чарас суунын тайыс јери атту кижиле тен болгон. Эки јараттай јуртаган албаты орой күсте, суу тартылып калза, жалбак кечүден јүк арайдан кечип јолыгыжатан. Ол өйдө Кан-Чараста Төгне деп атту эмеген јуртаган. Ончо балдары чыдап, айылду-јуртту боло берген. Эң кичинек уулдын да јурт тудар өйи јууктап келген. Јылдыс ошкош чокту, јаан көстөрлү, коо кырлак тумчукту, ак чырайлу, коо сынду уулдын ады Аргымак болгон. Бойлулар эмдигештен ле Аргымакка көстөрин салгылап турган. Анчада ла јука кызыл чырайлу, сыкык јөдро көстөрлү Ыркене деп бойлу торко чамчаларды көктөп-көктөп, Аргымактын энезине кийдирип беретен. Ыркенин сабарлары, эмик чилеп, үйе-сөөк јоктый, ээлип туратан. Көктөңзө, јигинин јуугына јажы јаандай берген улустын көстөри јетпейтен. Төгне эмеген сүрекеј сүүнип, Ыркени суй ла «келдим» деп айдатан. Ол бир күн кызыл торко чамча кийип, экинчи күн сары торко чамча кийип, үчинчи күн өскөзин кийип, бойына кураа эмегендерге мактанып базып јүретен. Эмеген јүк ле «эдек-кирдин кактанчызы», «эмчекте сүттин соонтызы» дейтен калганчы уулын көрүп, кижиден башка сан башка уулду болдым деп эмештен санааркап, оны кайкап јүретен. Аргымак јаантайын та неге де тындаланып, та нени де сананып јүретен. Улус эрмек айтканда, селт эдип чочып, удур чек келишпес сөстөр айдатан. «Санаазы бу јерде эмес», — деп, эмеген үшкүретен. Анайда ок Аргымак јаантайын ла кожондоп јүрерин сүүйтен јиит болгон. Ол эртен тура чыкса ла суунын јаады јаар јүре берер, онон јангыс энгирде јанар.

— Сен ондо кере түжиле нени эдип турун? — деп, энези сурайтан.

— Суу кааннын балдарыла ойноп турум. Олордын суунын түбинде журты жаңыс ла меге көрүнөт. Балдары жаратка чыгып ойнозо, олор база ла жаңыс меге көрүнөт, мениле куучындажат. Искө кемге де көрүнбейт, — деп, уулы айдатан.

— Суу улус база башка аңылу жүрүмдү. Бис сууда жүрүп болбозыс, олор жерде жүрүп болбос. Бис олорло качан да түнгей болбозыс. Суу дөөн барба, — деп, энези уулын чат токтодып болбоды.

Уул жаратта отурып алала, суунын түбинде суу улустын журтын, мал-ажын, иштенижин көрүп, тал-табыжын угуп, кумакту жаратка чыгып келген суу балдарыла ойнойтон. Оныла кожо өскө улус келеле, нени де көрбөйтөн. Инөтийин жарым түш кетежиپ отурала, не де көрүнбесте, чөкөп, жүргүлөй беретен. Суу улусты Аргымактан өскө кем де көрбөгөн, же олор бар деп ончо улус билетен. Жер улус суунын балыгын жириден болгой, тутпас, таш-кумакка тийбес, жараттай жыраа, чечек сындырбас, сууны киртитпес болгон. Керектү сууны түште ле келип алгылайтан.

Жаантайын жаңыскан куучынданып жүрер дежиб, улус Аргымакты «алгас» деп чололоп алган. Уул бойы да, төрөгөндөри де озо баштап бу сөсти эби жок угуп, ачыныжып турала, туркаары шайып, керектебей баргылаган. Алгас Аргымак жаанап, эр кемине једип келеле, энгир сайын суу јаар жүре берер боло берди. Јашөскүрим јуулган ойында Ёркене деп бойлу кунукчылду кожондоп-кожондоп, алгас Аргымакты кожонгыла кычырып-кычырып чөкөйлө, көстөринде јашту јана беретен. «Алгас Аргымак суунын јарадында жаңыскан нени эдип турганын көрөөктөр» — деп, бир күн ол үүрелерин тектерип, койу боронот ажыра јажынып, өңөлөп баргылады. Көрөр болзо, алгас Аргымак кургак өлөндө байдас отурган, а коштойында каңыл мөштө суу бойлу отурып алган экү куучындажат. Ёркене күнешкезин* кайкап ајыктады. Суу бойлу балык ошкош оосту, көстөрин качан да чинбейтен эмтир. Көстөринин каразы кыймыктанбас, бажыла, көксиле кожо јаба кыймыктанар эмтир. Буттарында балыктын канаттары ошкош терелү эмтир. Узун јажыл өңдү чачы бастыра эренезин бүркеп койтыр. Оны Ёркене бойына түнгейлеп, бойы онон чик јок јараш

болгонына сүүнип отурды.

— Мен сени јаштан ала јараткам, меге сеннен өскө кем де керек јок. Сен јоктон мен канайып жүрерим, — деп, суу бойлуга алгас Аргымактын айткан сөстөрин Ёркене кайкап укты. Бойлулар канайда келген, онойдо ло билдирбезинен жүре берди. Ёркене нени көргөнин, укканын алгас Аргымактын энезине эртенгизинде ле үзе куучындап берди. Бу сөстөрдү угала, Төгне эмегеннин тамагынан курсак та ашпады, ол көс јумуп уйуктабады. Эртенгизинде эмеген јаан балдарын, эл-төрөгөнин јууп алып, олорго не болгонын куучындап берди.

— Алгас Аргымакты арбанып-шилтеп, албан-күчле айылду эдер. Суу улус көскө көрүнди — журтыбыска түбек түжерден айабас, — деп, учында каргандар јөп чыгарлады.

Ол ло күн уулдын јенелери Ёркенени качырып әкелди. Ёч күннен той-јыргалды әткилеп ијди. Той күн алгас Аргымак чек өскө, туура кижи чилеп, нени де керексинбей, төмөн лө көрүп алган отурды. Ол эртенгизинде ле суу јаар жүре берди.

— Алдырбас, келдим. Чыдаш ла, балам. Алгас Аргымак базып-базып, базыды једе берзе, јанып келер ол. Мынын тенеги, байла, удабас чыгар. Ого ајару әтпей, түк сабаак, кийис базаак. Алдыбыста соок кыш, соотоор ой јок, тон-өдүк көктөөр керек, — деп, Ёркененин јараш көстөринин јажын кайын энези арчыды.

— Алгас Аргымакты мен он до јыл сакыырым, — деп, Ёркене айдала, өбөгөнинин айлында иштенип база берди.

Келиннин иштенкейине кайын энези сүүнип ле божобойт. Алдында Ёркененин сыкык үлүш јөдро көстөри торт ло мызылдажып, каткырыжып туратан болгон. Калганчы өйдө олор до кунук жүрер болды. Той болгон күннен бери бир јылды ажыра ой өткөн дө болзо, өбөгөни Ёркенеле куучындажардан болгой, ол јаар јазап көрбөгөн дө. Сойгон мал-аштын ичи-кардын Ёркене апарып, Чарас сууга јунар болды. Јин, өтөк сууга чөйилип агат. Суу улуска тынарга да, жүрерге де күч боло берди. Ал-камык балык, курт-конгыс, суунын өлөң-чечеги, балары кунурайт, јоголот, оорыйт. Каргандар көрбөй турза, Ёркенени өткөнип, өскө јиит келиндер, кыстар сууда ичи-карын јунгулап, керек дезе, кийим чайбагылап турар неме тапты.

— Јер улусла бой-бойысты тоожып, үргүлјиге нак јатканыс. Олорго ло олордын јүс түмен малына јажына сугат болгоныс.

Кири-торын сууга чачып, бисти тумалап, јер улус не болды? — деп, Суу каан коркышту өөркөп чугулданды.

Ол бир айга шыку үзүги јоктон ургун, аламык јааштарды ээчий-деечий агыдып ийди. Үзүги јок јаашка бастыра суучактар көпчиди. Чарас јаадынан ажынып, улустын айылдарына јетти. Кара албаты бала-барказыла, мал-ажыла јаан бийик тууларга чыгып аргаданды. Алгас Аргымак улусла кожо тууга чыгып та алза, суу дөөн лө көрүп алган отурат.

— Суу каанды мен ачындырдым, кара албатыга түбекти мен экелдим, — деп санааркап, бир күн Үркене сууны кыйкап базып жүрди. Үстиндеги быјыраш толкулардын алдынан јаан боро казыр толку көдүрилип, Үркенени, кичинек чырбагалды чылап, јалмап апарды.

Суу-кааннын алдына келеле, Үркене ненин учун сууны быјарзытканын куучындап берди. Эрке-торко, эн кару кызынын јердеги кижиге санаазын салганын, Үркененин эш-нөкөриле куучындажып турганын угуп, Суу-каан онон тын калжуурды. Үркененин сөөгин јаратка чыгара толкузына мергедептирип ийди. Суу кичинерип, озогы коолына кире берди.

— Эрке-торко кызымды эмик кайырчакка суксын, — деп, ол јакару берди.

Суу-кааннын јакарузыла суудагы јеезелү јаан јурт кыймыктап, јаан-јаан балыктарды, камдуларды, күжүлдерди чанактарга јегип алала, агынды төмөн суу албаты көчүп баратканын алгас Аргымак көстөринде јашту көрүп отурды. Калганчыда суу бойлу алгас Аргымакка колдорыла јангып, та нени де таштап берди. Јаратта тегерийе шабыланган немени алгас Аргымак озо баштап алтын балык деп бодогон. Јазап көрзө, ол неме јийттин суу бойлула элижип-селижип ойнойтон алтын оос ойнокты эмтир. Јийт оны капшай ла калтазына сугуп, ээрлү адына минип, көчкүндердин кийнинен ары болды. Јаан удабай ла суу бойлунын эмик кайырчагы ырап, толкуларда көрүнбей барды. Олордын кийнинен түни-түжиле чапкан ады арып, јыгыла берерде, онон ары јийт јойу жүгүрди. Је ол суу улусты јетпей калды. Суу јараттай јыгынду чыдырманга учурап, Аргымак өдүп болбой урушты, колосколу саска арай чөнүре тарттырбады. Онон жүк арайдан айрылып, канча күннин бажында айлына јарым тынду бурылган. Ол нени де айтпай, отура берди.

— Алдырбас, өй эмдеп койор. Јийт кижии ойто тирилип, су-кадыгы орныга берер. Кара албатыга чаксыраш, чучураш, ый-сыгыт јетти. Эмди болор, ойто токынаар керек, — деп, каргандар айдышты.

Чындап та, јарым айдан алгас Аргымак ойгонып, ондолып, суу бойлунын отураарга сүүйтен јоон олбыкту кангыл кара мөштин алдына келип, алтын ойноккызыла ойной берди. Ол ойноккыны сүүгенинин — суу бойлунын адыла «комыс» деп адап алган. Јийт комыска тилин тийгизип ле ийерде, онон Чарас суунын чайпалыжын, јараттай агаштын шуултын, суу улустын үндерин угуп ийди. Суу бойлунын айткан сөстөрүн бажынан ала учына јетире катап-катап угуп отурды. Комыстын ойынынан јаскы тамчынын тамчылаганы, тай мал суунан ичип алала, шыгырада киштеп, болот туйгактарыла сай ташка шанкылдада база бергенин, сугатка келген ан-куштын сүүнчилү, тойу табыштангандары угула берди.

Онон ло бери алгас Аргымак айры колына иш тутпас, түни-түжи эткени — јангыс ла комыс ойнош болды. Ол кара албатынын ортозында жүрүп, той-јыргалдарда, ойындарда комыс ойноп беретен. Бойдон келиндер, кыстар онын ойынынын экпинине алдыртып, ого санаазын салып, јурт төзөйтөн. Је айыл ижинде бир де камааны јок учун алгас Аргымактын јурты такпаазынан бузулып калатан.

— Кудын, өзөгин комыска берип койгон кижии. Јарымдай жүрүми бойында, көп сабазы комыста, — деп, улус алгас Аргымак керегинде айдыжатан.

Онон ло бери Алтайда комыс деп ойнокты табылган.

Эмди де албаты ортодо алгас Аргымактын «калдыктары» жүрет. Албаты олорды тургуза ла танып ийет. Јердеги кату жүрүмге јарабас улус олор. Тура тударын ондобос, өлөн чаап билбес, одын эдерин күчсинер, мал-ажын күзеттеп барбас. Ойногону, кичеегени, билетени — јангыс ла комыс, күү.

СОКОР СОЛТОННЫН СЫЙЫ

Јалбактап карлап турала, ойто көрзөн јангмырлай берер кубулчан јаскы айларлу Алтайда бу керек болгон эмтир. Ол ыраак-ыраак, јебрен өйлөрдө Алтайда ак-чек ле

төп каан журтаган. Онын жаңгыс уулы да ак-чек санаалу, чыйрак, кожончы уул болгон. Көргөн лө улус ого карузый беретен. Солтон тал-түшке жетире үлдүлө чабарга, ок-жаала адарга тазыктырынатан, онын ары ойди ол кожончыларла, комысчыларла кожо өткүретен. Солтон анчада ла төрөлин, албатызын корыган баатырлар керегинде омок кожондорды кайкап ла жилбиркеп угатан.

Бир катап жиит солтоннын төрөлине кускундый ач өштүлөр табарып, жайым, жараш ла иштегкей албатыны олжолоп аларга ченешкен. Кааннын уулы черүзинин алдына туруп, оморды баштап, жалтанбазыла, чечениле жуучылдарына омок күн жайып, жозок көргүскен.

Бир катап кызу жуу-согушта солтоннын бажы шыркалана берген. Шырка көстөрине түжүп, жиит ак-жарыкты көрбөй барган. Оны эки жуучылы чеберлеп, жуунун жалаңынан чыгарып эжелген. Жиит солтонын карамдаган жуучылдар «Солтоныс учун өч!» деп кыйгырыжып, өштүни ондо ло оодо согуп койгон. Же солтонды жер үстинде бир де эмчи жазып болбоды. Каанла, онын уулыла кожо тергеде бастыра албатызы ачу-коронго алдыртты. Солтоннын үнгүр, шынгырууш каткызы өргөдө жаңыланбас, коо, жараш үни кырларда коолобос боло берди. Тергеде албаты да ал-санаага түшкен. Албатыны токынадып, ойто амырзыдып аларга каан уулына кезек албаты бөлип, көдөчилериле кожо жеңестү кара мөштү карамтык төөн ийип ийди. Каан адын түжүрбей, албатызына ачу-коронун көргүспей тудунып та турза, омок ло чыйрак жииттин кенете ле ак-жарыктан астыгып калганы неден де күч болгон. Бу өйлөрдө оны кожончы жалчызы Топшуур кезек те өйгө болзо, токынадып, бир эмеш уур санааларынан айрыттан. Солтон жажына улустын бажына жүрген. Эң чыйрак, эң жалтанбас, эң бөкө, эң күчтү, эң кожончы, эң санаалу, эң сүмелү, эң тапкыр болгон бойы он жети ле жаштуда жедекир жогынан бир де алтам эдип албас болуп калган. Бойына кол салынып койор деген санаа солтоннын бажын күнүн ле өрүмдеген.

Жиит бир түнде уйуктап жаткан. Ол жүрегинин оорузына араайынан онтоп жаткан. Түш жеринде ого ак кийимдү карганак жууктап келген.

— Солтон, салым сеге ченелте эткен. Жакшыны көдүрип

билген, эмди катуны көдүрип болорун ба? Сенин бойыга кол салынарга турган кылыгын жүдек, кул кижинин кылыгы.

— Абаайым, арыдым мен, чөкөдим. Менде күч жок. Жободым.

— Солтон, сен жиит, сен билбезин. Кижинин күүннен күчтү жердин үстинде не де жок. Кандый да жаманды, түбекти ол өдөр. Бу менин сеге сыйым, — деп айдала, колына та нени де салып берди. Бойы жоголо берди.

Уул ойгонып келерде, колында текпе жатты. Уул оны кайкап, кулагына экетет, сыймап турат. «Ойнокты жаза», — деп, будакта тоорчык кожондоды. Жалчылар чүрчеде ле кургак мөштөн ойнокты жазагылап, оны аргымактын жалыла кылдап, Алтайдын Ээзи сыйлаган текпени тургускылап ийди. Ойноктызын ол кожончы жалчызынын адыла Топшуур деп адап алган. Солтон төрөлин корыган ада-өбөкөзинин жүрүмин жети күнге чыгара кайлады. Онын бийик ле оморкок, көдүрингилү чөрчөктөрүн канча күнге кайлап айтканын албаты кай деп адап алган.

Онон ло бери албаты ортодо көнү кай табылган. Көнү кай соот эмес. Тенериге сүрекей жуук тайгалардын учалгандарында, кеен мөштөрдин куйнында, одуда толу айдын чокторынан, мөлтүрешкен жылдыстардын соок чокторынан туулган кай бастыра күүлөрдүн кааны боло берген. Солтон көнү кайды канча күнге токыналу кайлап, бажынан ала учына жетиретен. Оны жаңгыс ла албаты эмес, айландыра ар-бүткөн шуултын арайладып ийеле, угатан. Тенериден жылдыс улус түжүп келип, Алтайдын Ээзиле коштой отургылап, кайды уккулайтан. Агарулар бажып та жүрзе, отурза да, жерге тийбейтен эмтир. Көстөри чинбес, бойлоры кирленбес, терлебес, ажанбас жаңду эмтир. Солтоннын кайы оору улусты эмдеп койотон. Жаан ээлү кайчы тенериле тудуш, Алтайдын Ээзиле колбулу деп айдыжатан.

Каркыра, көмөй, сыбыскы кайды кей-кебизин, куулгазынду кай деп айдыжат. Ол кайларды угуп, жер алдынын шулмустары сүүнет.

КАН-КАПЧЫКАЙДЫН СЫЙЫ

Эки жанында аржанду, эргиш, кайың агашту, алты жанында тонмок суулу, карагай, мөш агашту Кан-Алтайга амыр, кеен, күрөң күс ойто ло айланып келди. Кай чөрчөктөрдү жаңы ла айдып, көндүгүн жүргөн Айылдаш деп атту кайчы нөкөриле кожо «жердин кулагы уйуктагалакта, сары бүр түшкелекте, Алтайды кар бүркегелекте» деп, Бајыктын тайгазына чыгып, кузуктап барган. Төзинен өрө кузукту кара мөш бу жерди Айылдаш алдынан бери көрүп, темдектеп жүргөн. Кичинек изү айда ол көжнөлөп жүрөрдө, койу тозырайышкан тобоголорынын эмили жаңы ла жылан көс болгон. Жаан изү айдын учында жүрөрдө, эмил аксайга једип калган болгон. Эмди эмил кер сай болуп, амтаны кирип калтыр. Нөкөри мөшкө чыгып билбес болгон. Јиит кайчы Бајыктын тайгазынын мөштөрин тоолой чыгып, будакка тееп ле ийзе, чаганалу, күнле јытанган, јылу, күрөңзимек тобоголор јер сайын, јыраалардын төзин дөөн тоголоныжат. Јууп койгон тобоголорды эжүлеп оодып, тирү-тирү сайларды кургада ла куурып, булгајыры каптарга ургулайт. Эзин кургада согуп турзын деп, каптарды мөштөрдүн будактарына илгилейт. Кургак, тату, тамзык сай күнге торт ло ару алтын чылап, кызарып, саргарып јадат.

Је «јеткер јен алдында» дегени чилеп, бир јашканду күнде јиит кайчы мөштин үлүш будагынан тайкылып, јерге келип түжеле, јалмажын сындырып алды. Базар да арга јок, атка да минер арга јок, эмеш ле кыймыктанып ийзе, өңзүрези өкпө-јүрегине өдө беретен.

— Нөкөр, эки атка кузукту каптарды артынып, өзөк түш, оноң эки ијнимди айдып алып, мени келип апар — деп, Айылдаш нөкөрине айтты. Кажы ла келтегейинен шүүжер болзо, өскө арга јок болды. Јиит кайчыга нөкөри тонмок суунын јарадында турган агаш айлына толтыра одыннан јууп берди. — «Курсак азып ичип отур» — деп, суудан тажып береле, ол кузукту каптарды артынып, јанып ијди.

Кайчы келтей јалмажыла јылып туруп, одын одырып, курсак-тамагын азып ичет. Күндерди ээчий күндер өдөт. Ары-бери базарга арга бар эмес, Айылдаш эдер неме јок, бир куучындажар кижиле јок — жаңыскан эрикти. Бајыктын тайгазы теңгериге јуук, бийик јер. Ол жаңы чыккан толун айдын жаанын, јаражын кайкап јадатан.

Бир энгирде јиит кайчы колдорына топшуурын алып, «Кан-Капчыкай» деп байлу чөрчөкти кайлай берди. Ол оны алдында жаңыс катап адазынан уккан. Кайчынын адазы, јаан, улу кайчы алтан јылга кожо јуртаган эш-нөкөри божоордо, эжин јоксынып, карыгып, «Кан-Капчыкай» деп байлу чөрчөкти кайлаган болгон.

Кай көндүгип ле жүрөрдө, теңгеринен айылдын эжиги дөөн солонгы текпиш сайыла берди. Оныла теңгеринен озогы алтай кептү атту-чуулу баатырлар, каан абакајлар, јаражай-бойлулар, ойгор көгүстү аксагалдар, јуучылдар түжүп, айылга кирип, күнчыгыш жагына отургылап, кайды уккулай берди. Кайчы соныркап, бу улусла куучындажарга да турза, је кайды үзерге јарабас. Айылдын күнбадыш жагы ойылып, оноң јердин алдындагы тамынын көрмөс-шилтилері Эрлик-бийге баштадып, чубажып чыгала, отура түшкүлеп, кайды уккулай берди. Айылдаш кай өткүре ару актан түшкөн јылдыс-улусты ла тамынан чыккан јеектерди ајыктап, адазынын, улу кайчынын, айткан чөрчөктөри аайынча тыш бүдүминен олор кем болгонын танып отурды.

Канча чактарга улай өштүлерге тоноткон, ајдаткан, базындырган, олјолоткон алтай «албатызынын адаанын алып, өлөр-барарын ол билбей өштүлерле соғужып, јенү алган, эмди теңгериде «јети-каан» деп адалган јылдыстар — атту-чуулу јети баатыр ээчий-деечий түшкүлеп келгиледи. Јараш ла јалтанбас баатырлар карындаштардый бу турлары: кош аркадый кирбиктү, коо кырлан тумчукту, јылдыс ошкош көстөрлү, јылым кайа чырайлу, јер-теңгериле киндиги тудуш, Шуну-баатыр мында отурат. Көстөрин кодороло, ијттин көстөрин кондырган, јарындарын кезеле, ијттин јарындарын кондырган сорбузы иле көрүнөт.

Көргөн көстөри ол чинбес, эки кабагы канаттый учкан, коркок белдү тумчугы чокуштый, базыды, кыймыгы мүркүт ошкош, кийис кебисле учкан Искус-Уул оморкок отурат.

Эптү, јараш куучынду, ээлгир, јымжак базытту, көргөн көзи каткылу, кожондозо, турган кижиле тура угар, шоорлозо, отурганы отура угар, је капкыдый кату колдорлу, өктөм, јендиртпес күүндү, өңзүре јүректү Көзүйке баатыр јаштан ала

кожо чыдаган сыргалжызын өскө жерге бедреп барала, өштүлерле согужарда, оны аргадаган үлдүзиле кейде кайкалаган кылбыран арчуулды тозуп, бажын ла учын бириктире бүктеп, онын курчын, ээлгирин, катузын ченеп отурат.

Ай кеберлү ак чырайы жалбыш кептү жалбыраган, солонгый качары күн чогына кызарган, көргөн көзи көрнөө ошкош, туткан колы темир какпы, баскан буды темир тайак бойлу баатыр. Алтын-Тууы алтын учук шабылу калтазынан мөнгүн күскү чыгарып, улустын кийнине жажынып көрүнөт.

Көө куйак кийимдү, үч булунду темир бөркин, кабак бойго жемире кийген, ай карагай саадакту, алмас болот үлдүлү, айткан сөстөн айабас, аткан октон жалтанбас, Күмүжек-Ару абакайынын тойына Тастаракай болуп кубулала келип кожондогон Алып-Манаш мында отурат.

Жыда болзо, өзөгин өтпөс, жылан болзо, жолын кечпес, кара кумдус бөрүктү, илжирмелү кайыш курын, эки орой курчанган, ак болот үлдүзин ач белине тагынган Алтай-Буучай улу баатыр уулыла кожо мында отурат. Чөпкө тайкылып жыгылганы билдирет, эки жоон эргегин кестирген темдектү эмтир.

Жети карындажыла өмөлөжип, жолында буудактарды өдө берген Көгүдей-Мерген алып баатыр көө куйак тонду, ушпа кара жыдазын сол колына тайанган, кайды жилбиркеп угуп отурды.

Ары көрзө, ай кеберлү, бери көрзө, күн жаркынду, эрмек-куучыны ол болзо, ээлип соккон комыстый, тогус айры кежегези ач белине согулган, алтан айры алтын шаңкызы шаңкыраган, учкур-кабагы солонгый, оошкы жаактары тандактый, тиштери ак сөнгүскен, эриндери жайылган чейнебаш, көстөри бышкан боронот, эки кулагына кийгени кееркемелдү көстү сыргалар, айдын чогынан түүп эткен ак-чангыр кылбыран кийимдү, эки будына кийгени кулжалаган шалду булгайры өдүк, Күмүш-Чейне жаражай мында база отурат. Оны көргөн тегериде ай жангыс жерге туруп калды, оны көргөн албаты оосторы ачык тура калды.

Эки тийин терезинен элбек жакшы бөрүк эдинген, жалбрактан жабыс сынду, жүзи теп-тегерик, көстөри жылдыстый, качан да ыйлабайтан Ырысту «бып», «тап-тажлан» деп,

шымыранып мында отурат.

Кежегези чычандап, кежири кырландап, тос бөрүги толырт эдип, жаргак тоны шылырт эдип, алын эрди калпыйган, терибуры бурлаган, бийди-курты чачылган Тастаракай келип жадат, тал камчызы шыйтылдайт, тал ээри чыкырайт, азу тижи куулайып, чарбак карды колтылдап, таакылу жабагазы үрпендейт. «Атту-чуулу камык баатырлар, менин кеберим алынып, өштүлерин жетген» — деп, тожине согунып мактанат.

Ады-чуузы Алтай ашкан, албаты учун тартышкан, алтай баатырлардын кин-энези, чачы куудый кажайган, тиштери куулыдый саргарган, жердин, суунын ээзи, агаш-таштын жаңылгазы, телекейдин салкыныла куучындашкан, тегеринин жылдызыла эрмектешкен, жети кулаш мүүстү, жеерен-сары теке минген Серел-Текей эмеген, кин уулдарыма сыйлайтан баркы деп, баатыр эржиненин бажына сугатан алтын үйген, бойы учар кийис кебис, тамыны жарыдар күлер жебее, жайа тудуп ийзе, алама-шикир курсак жайылар ак-торко арчуул, кандый ла эжикти ачып ийер куулы түлкүүр, жердин үстин тартырып көрөтөн мөнгүн күскү тудунып алган төрдө, энг ле төзөөндү жерде отурат.

Күни жоктын жеек-шилтилери, жылым кара чырайлу, желбер семтек атрайган чачту, тудуш кара кабакту, туйук кара сагалду, колосколу, сас көстөрлү, айры тазыл колдорлу, кижжи бажы аяакту, кижжи каны суузынду, кижжи сөөги тайакту, жер алдынын шилтизи, күни жоктын каан-бийи, Эрлик-бийге баштаткан отургылайт. Илгөн секле тынарда, тыныжыла чымыл күркүрөп, чыга конот, ойто кире конот.

Баатыр туштаза кижендеер, темир кыңыла кыңылайла, куу тулупка сугар деп, жети башту Желбеген байпандап једип келген мында отурды. Жети башту көк буканы темир чанакка јегип алтыр. Желбегеннин јети бажы јайканыжат, ородый оосторы ачылат. Бир бажыла сыгырарда, кара курттар төгүле берди, экинчи бажыла кууктарда, кара кускундар учуп чыгат, үчинчи бажыла маараарда, боро эчкилер мантажа берет, төртинчи бажыла огырарда, айулар айпандажа берет, бежинчи бажыла кыйгырарда, кал черү көрүнип келди, алтынчы бажыла сыктаарда, куу таары төгүлип куйди, јетинчи бажыла күүлеерде, болот көгөөндөр уча берди.

Эрлик-бийдин јанында эрке-байбак јажу кызы кара сур терелү, кылак, кажак көстөрлү Кара-Таајы отурат.

Јылан чачтары јылыжат, кайзырыкту эренези јылтырайт, куу чөйгөн тумчукту эмтир, күлер алгый сыргалу эмтир, белегинде јылан мыйрындайт, белинде бака бапылдайт. «Күндү Алтайдын баатырларынын кажызы меге эш болгой не» — деп, араайынан ајыктап отурат, көө куйак кийимдү Көгүдей-Мергеннен көс албайт, Јөргөмөштин буузы кармагын белетеп отурат.

Туунын, суунын, өрттин ээлери, үйези јок Үч Шулмус, үч карындаш мында отурат, баатырлардын јолдорын буудактаар дежиш шүүшкилейт. Ирттин ээзи јаан Шулмус канча јерге от чагат, коңкырт эткен јес тумчугын көрнөө отко сугала, кызарганча кызыдат, јер-јенгеске кийдире кадап, ойто катап соодып јадат. Кайыкту кеме кайылала чөнө берер, кайзырыкту балык өлө берер, сары-корон өлү талайдын, чайыктын ээзи ортон Шулмустын баскан јеринен суу чыгат, коңжоорынан суу чоройлойт. Сооктын ээзи кичинек, Шулмус ама-томо сыгырарда, казыр јоткон күркүреп келет, јердин үсти ак кар куйунга тура берди, ойто катап кожондоордо, соок кыш јоголо берди, казыр јоткон токтой берди.

Сары эчки, сары элик, сары ийт болуп кубулып, көргөн лө кижинин кеберин алынып, Алмыс мында отурат. Бастыра бойы кубулып та турза, јангыс јес тырмактары, тиштери ол ло бойынча артып калат, онын учун сабарларын јенгинин уштугына јажырып алган ол јүрет.

Јалан јерден јалбас эдип, ээн јерден элбес эдип, јүс тарманын ээзин туткан, јүс илбинин бажын билген, тайылга адына минип алган, чырайы куукайа тартылган, кыйгас көстөри онкойгон, үзейе, карара кадып калган јес тумчукту Јебелек эмеген үлбүрөндү јес түнүринин јес күзүнгилери коңырап камдайт. Албаты адына јүрүмин јүргөн, баатырларга ичи күйүп, јаманы, короны јайрап, јайылып отурат. Тудунып алган ичегени төгөшкө ороордо, онызы күйе берет, ол сол колындагы јумурын јалбак ташка согордо, таш кайыла берет. Онојдо улусты кайкадып ийеле, Јебелек кам чөрчөкти угуп отура берди.

Тан адып, јер јарып келгенде, јер алдынын шилтилер

тогус кат кара торко көжөгөни јабынып алгылайт, кайды онон ары угуп отургылайт.

Айылдаш түнге-түшке јети күнге байлу кайды кайлап божотты. Ол ло солонгы тепкиш тенгеринен јерге сайыла берди. Айылда толтыра отурган калык ойто тенгери дөөн чыккылай берди. От айагы ойыла берди, јер алдынын шилтилер

тамызына түже берди. Бастыра албаты јүре берерде, айылдын ичинде кара кумдус бөрүктү, алтын камзал тонду, тогус кат темир ылтанду чой сопокту, күмүш чололу торко курлу, алмас болот үлдүлү ай карагай саадакту, канду кастак согоондорын каптыргага сугуп алган сок јангыс баатыр артып калды.

— Кан-Капчыкай деп баатыр мен болорым. Јакшы, јакшы, уулым. Менин јүрүмимде болгон учуралды јерин де сольштырбай, бир кичинек көпчитпей, бир чакырым астатпай сүрекей чын кайлады. Јангыс ла јастырганын мен Эрлик-бийге јолыгарга јердин алдына түжүп, тамыла барадарымда ат камчым он колымда эмес, сол колымда болгон. Је ол јаан јастыра эмес, алдырбас. Эртең эжигинин алдына бир ан келип тура берер. Мен сеге оны јакшы кайлаганын учун сыйлап турум — деп айдала, солонгы тепкишле тенгери дөөн жылдыстардын каандыгына чыга берди.

Чындап та эртенгизинде бир ан келеле, эжикке тал-тууралай туруп берди. Айылдаш оны адала, эдин кайнадып јиди. Алдындагызынан алты катап артык, эскидизинен эки катап артык болуп јазылала, туруп база берди. Сүүнгенине тышкары чыгып, ары-бери керилип базат, ајыктанат. Күски соок эзинге сары бүр түжеле, јерди калынжыда бүркеп койтыр. Кара тонмок суунын јангыс ла агыны ару јатты, акпас, тымык јери бүрле шуурмактып калтыр. Айылдаш јолой јийтен азык-түлүгин белетеп алып, јойу јанып ийди.

Јолой ого нөкөри улус айдып алган «Айылдашты салып алатан» — деп, бир атка эптү байкан јазап алган келип јатты.

— Бу сен јалмажын сынык ээн тайгада јангыскан артып калдын не? Качан ортозына јазыла бердин? — деп, најызы кыйгырды. Айылдаш эки катап отура түжүп, бијелеп ийеле, Кан-Капчыкай улу баатырдын быјанду сыйы керегинде куучындап, аннын эдинин арткан-калганыла нөкөрлөр

күндүледи.

МҮҮЗИ СЫНЫК БУКАНДЫ СЫЙЛА

Ак тайганын салкыны агаш баштай шуулаган, коо тайганын салкыны кобы сайын шуулаган Алтайда бу керек болгон эмтир.

Бир катап көсмөкчи ле кайчы нөкөрлөр агдап баргылаган. Кайчы нөкөрин көсмөкчи деп билбес болтыр. Айга жуук андагылаарда, адынын болзо туйгагы уладаган, бойлорынын азык-түлүгү түгенген, же оорго не де туштабаган.

— Албаа-түлкүзи бойсын, ого жүк бир чырбык туштабас кайтты — деп, олордын санаа-күүндери өчүп, агдаар экпини жоголо берди.

Эгирде кайчы топшуурын алып, «Көзүйке ле Байан-Ару» керегинде кайды баштап ла ийерде, олордын одузынын алтыгы жанында турган экче көк таш ачылып, таштын ээзи жараш келин чыгара басып келди. Келиннин көстөринде ак жер жок, бастыра кара эмтир. Жоон кара жерге сүүртелген тулундарындагы айтаналары, жинжилери шынгыраган, ай-сыргалары жалтыраган, көк чегедегинин куйкалары, топчылары бастыра алтыннан, баалу таштардан эдилген эмтир. Чөйбөк албаа бөрүгү баалу таштарла тизилген, мун өң тандакту жинчи тудунып алтыр. Ол одуга чөйбө, жараш басып келеле, эпши жанына чөмчөйбө отурып, кайды соныркап уга берди.

Одунын жанында аккан тонмок суунын ээзи балыктар журалган баларсу өлөңдөрлү, чанкыр торко тоны суркурап, араай шылырада басып келип, кайды угуп, отура түшти.

Ак тонында ак кыйралары элбирендешкен көдүрингилү басытту, токыналу куучындугу Алтайдын агару ээзи бир ле алтап, учуп једип келди, кайды сүүнип тындай берди. Онын мойнында Алтай үстинде кандый андар бар, олордын кеберлеринен тизилген сары тандакту, жаркындугу эрекен-жинчи бар эмтир. Чанкыр тандакту, жаркындугу экинчи жинчи Алтайда канча жүзүн куштар бар, олордын кеберинен тизилген эмтир. Ногон өңдү жаркыны чачылган жинчи Алтайдын бар-жок агаш-жырааларынын үрендеринен — чочогойлорынан, чырбаалдарынан эдилген

эмтир. Је эн ле жараш чокту солонгыланган жинчи Алтайдын тогузон жүзүн чечектеринен тизилген эмтир.

Јүзи, колдоры, буттары жылым кайадый кезер, кийген тон-өдүгү таштан эдилген, туунын ээзи «күрс-күрс» этире басып једип келди. Мөштөрдүн ээзи чаганазы јаарзыган, тату эмили јытанган, кийими мөштин бүриндий бырчыт көк күлүк база једе конуп, кай угаачыларга кожула берди.

Узун јажыл жалбрак чачтарлу, ак торко кеби айдын чогына кажайа суркураган коп-коо сындугу кайын јаражай ичкери эрикчелдү ајыктап, көк ынаардый көстөрине јаш айланып калган отурат.

Јерсү јадыктын, төнөштөрдүн ээзи, јенгестелип калган колы-буттары айры будақтардый сырайган, мында база отурат.

Јердин каразы, ай эски түннин үч каразы деп, салбыр-шулбыр јиргилјин каралар түрген-түкеј учулап келгиледи.

Ончолоры кайды јакшызынып, соныркап отурганча, «Мен солун кайды база угарга турум» — деп кыйгырганча, колоско сары көстөрлү јилјиндеген балкаш колду-буттарлу састын ээзи сары эчкизин минип алган, мендеген, терлеген, бурлаган једе конды. Кай угарга үстүккен бойынча ол сары эчкизин де туура буулаарга ундып койды. Аштап-суузап калган сары эчки анчылардын курсак-тамагын јалап, талканын төгүп туруп јип ијди.

Бу ла тушта кайчы кайлап отурала, көрүп ијзе, талыр-тулур салкын келеле, талкандугу баштыкты антарала, талканын төгүп, јер сайын учуртып ијди. Кайчы кайын токтодып, казан-айагын јууп, азык-түлүгүн јууй-маай тудуп ијди.

— Кайран тындугу кай, алтан јылдын бажында јангыс катап кай угарга келген эдим. Бу эби-куды табылбас көлчин, шокчыл эчкизинин бажына чыкпас кандый танма болгон? — деп, Алтай ээзи арбанды, ары болуп уча берди.

— Јангыс катап илбизиндү кайлашты угайын дезем, ач-торо ичи-буурына кирип калган, тойор-толорын билбес эчкилү сас ээзи кайкамчылу кайды үзүп, буудактап койды — деп, мөш ээзи чөйбө шуулап ыйлады.

— Күүлеген, каркыраган, сыгырган, сыбыскылаган эм-

* А̇а̇а̇е—а̇а̇а̇.

томду кай үзүлди, эмди ойто качан кай угарыс?.. — деп, жаражай кайын ээзи эрке шуулады, кайындарына ойто жүре берди.

— Кайды мен алган жыл кайра уккам, ол тушта сыным коркышту сергип, санаам жарыган эди. Бистин кырларга кайчы келип кайлаганы — бу жаан ырыс. Кайчыны ойто мекелеектер. Айла, бу көөркийлер нени де адып албаган эмтир, эртен жанадыс дежет. Быларды мекелеп, арттырып алаактар. Састын ээзи, сенин эчкин куулгазын кайды үскен. Айдарда, сен аңчыларды ойто мекеле. Келтей мүүзи сынык көк букалды олорго сыйла — деп, туунын ээзи некеди.

— Бойым да онойып сананып турум. Кайран кай, жүс жылдын ичинде жаңыс катап жараш, кеен, тирүү күү угарга санангам. Эртен таңда быларды жанбазын деп, мүүзи сынык көк букамды эмди ле багыртып ийерим — деп айдала, састын ээзи алаканын жайып, экинчи колынын ус сабарыла айландырып ийди.

Бу ла тушта аркада булан чөйө бустап ийди. Кайчы буланнын бустажын сүүнип укты.

Бастыразын көрүп, угуп отуратан көсмөкчи, билбей калала, араай каткырып ийди.

— Сен мени шоодып, каткырып турун — деп, кайчы ачынды.

— Макалу ла керипкилеп жат. Жакшы ла урушкылаза кайдар, согушкылаза кайдар, тон-өдүги жыртылза, үзүгин алар эдис, курсак-тамагын төгө согушса кайдат, ажанып алар эдис — деп, чугаан, уруш сүүчи каралар, көрмөстөр, үзүттер тургулап чыкты. Ак санаалу, агару ээлер жүргүлей берген, оморды токтодор неме бар эмес. Омор кайчыга коштоныжып, керип-урушты көйлөдөргө нени кылынбай туру деер. Кайчынын колы-будынан тарткылап, согушсын деп некегилейт. «Сок, нөкөринди, ол көрмөс» — деп, каралар колына агаш экелип туттургылайт, арт-учында: «Нөкөринди жыга ат, ол шилти» — дежи, мылтыкты экелип, кайчынын колына суккулайт, оозы-мурдынан ары-бери чөйө тарткылайт, эдин изидип кычыкайлайт. Нени де укпай, нени де көрбөй турган кайчы там ла калаптанып, көзи-бажы кызарып, ачынып айткыланат: «Агашла жыга согорым» — дейт, «Мылтыкла өлтүрө адарым»

— дейт. Каралардын, көрмөстөрдүн бир бөлүгү көсмөкчиге эки жандап: «Кайчы сени айткылап туру, онын алдына түшпө, суранып турган болзо, бажын жара сок» — деп тектиргилейт. Көсмөкчи омордын абызына арай ла кирбей калала, же санаа алынып, тере тонго бажын ороноло, жада берди. Кайчы жаңыскан арбанды ла арбанды.

— Токто, болор, арбанба, — деп, таштын ээзи келин онын жүзине серүүн жыбарла үрүп ийерде, ол болгоонып келеле, жадып уйуктай берди.

Кайчыны ла көсмөкчини бой-бойына тукуруштырып, неме болбосто, кай чөрчөкти бир укпаган, экинчи жаанын керип-согушты көрбөгөн каралар, көрмөстөр, үзүттер санаазына жетпегенине кородоп, туш-башка тарап-таркай бердилер.

Эртенгизинде кайчы ойгонып келеле, түнде аайы жок атыланганын сананып, эпжоксынып: «Бу мен кайттым не, мениле кече та не болгон, ачинба, калак, нөкөрим» — деп, бурулу айдынарда, көсмөкчи мында не болгонын, кандый куучын өткөнин үзезин куучындап берди.

— Бүтпей турган болзон, бүгүн келтей мүүзи сынык булан адып аларын — деди.

Чындап та, күн тал-түштеп кыйып ла жүрерде, кайчы бир жоон булан адып алды. Онын ла кийинде кайчы күнүн ле энгирде таң атканча, койу жылдыс өчкөнчө, кайлаар болды. Алтайдын, кырдын, таштын, агаштардын ээлери оморго эмди кай учун албаа, түлкү, элик, бөрү, шүлүзин эмезе өскө нени-нени сыйлагылап бергилейтен.

— Канча жылдарга улай кай укпаганыс, катууркаган, түлейзиген кулагыс жаңы эриди, калзыган, калжуурган, таштый каткан жүрегис жаңы жылыды, — дежи, ээлер сүүнгилейт.

— Бүткүл Алтайдын ичинен агару тындый кай угулбас болуп, кара албаты канайып быртыды, санаа-күүни жоксырады, — деп, Алтайдын ээзи буурыл кежегезин сыйманып, комыдады. — Карын, илбизиндү жиит кай угуп, мокоргон көстөрүм курчыды, түлейген кулагым жарыды, тунгак тумчугым ачылды, өлүмжиреген өзөгүм тынданды, арыган сыным женилди, уурлаган буттарым чыйрады. Айдарда, Алтайда көкси канду,

көкси ойлу, эдер-тудар, айдар-чүмдеер эрлер ойто туулып, ойгонып келеткен эмес пе? — деп, агарудан агару оморкоп айдынды.

«КИЖИГЕ БАРАР ЈАНҢЫМ ЈОК» (шоордын табылганы)

Јаңыс канадын јайылтып, Јайыкты кечкен кастарлу, эки канадын јайылтып, Эдилди кечкен кууларлу Алтайда бу керек болгон эмтир. Бир ирkit кижиде сары атту Кыймаштай деп атту уул бала болгон. Адалу-уулдуда јаңыс кырлу мылтык бар болгон. Адазы темирди бойы кайылтып, мылтыкты бойы эдетен. Бойы бордомолдон калыпка ок уратан. Бир катап Кыймаштай туска отурганча алтын мүүстерлү сыгын келген. Чыгып келеткен күнге удур мүүстер јалбырап турган. Кыймаштай кайкаганына отура калган. Оңдоньп келзе, сыгын тусты јалайла, јүре бертир.

— Мындый сан башка неме көрдим, ол анды кетежип туруп адып аладым. Кандый андый јалбыштанган, күйген мүүс — деп, айлына келеле, Кыймаштай куучындады.

— Јок, уулым, Алтайда кандый ла ан-куш бар. Сен Алтайдын ээзи сыгынды көргөн эмтирин. Јерлү ан јеринде јүрер учурлу. Алтайлу ан Алтайында јүрер јаңду. Кеминге јеткелегин, кемирчегин каткалак. Көрөр күүнүн келип турган болзо, мылтык јоктон, кујурга барып көрүп тур — деп, адазы јакыды. Канаттый тартылган кабактарлу, кадалгак көстөрлү Кыймаштай эмди јаантайын кујурга келип, манакайга чыгып алып, алтын мүүстү сыгынды јүк ле көрүп аларга отуратан. Тегин де элик, сыгын келет, алтын да мүүстүзи келет. Алтын мүүстү сыгынды көргөн сайын уулга оны јуугынан тудуп көрөр, эне-адазына, эл албатыга көргүзер күүни келип турды. Сыгын једип келзе, кайкап ла отурала, ойдинг өткөнин де билбей калатан, сыгын јүре берген кийнинде јаңыс оңдонотон.

Бир катап Кыймаштай алтын мүүстерлү сыгынды база

ла катап көрөтөм деген. Энези ого азык эдип, борбыйга чала ачыган сүт уруп, ириктин будын баштыкка сугуп, каңјалап берген. Уул сары адын ээртеген, атанып јүре берди. Алыс јерге адын армакчылады. Кујурга келеле көрзө, күн јаан. Борбыйдагы сүттен бир аяк ичти. «Јарым курсак јатыргыспас» дегени чилеп, тойбоды. Экинчи аякты ичти. «Орто курсак отургыспас» дегени чилеп, база да ичкедий. Көк сүттен ичеле, кујурга канай отурар деп, уул токтодынды. Удабай өзөктө солун јаан табыш угулды. Кујур дөөн бајырап, кајырап, та кем де чыгып келетти. Кыймаштай сакып отурганча, көк торбок минген јараш бойлу келди. Чийилген кара кабактарлу, чийне кызыл чырайлу, чичке коо сынду јаражай колдорында качан да Кыймаштай көрбөгөн неме тудуныптыр.

— Адын кем? — деп, Кыймаштай сурады.

— Адым Байару.

— Кайда барадын? Бу колында нени тудунып алган? — деп, уул сурады.

— Јети јолдын белтиринде јети быркан кожондожып маргыжар. Тирү Быркан мен эдим, ол маргаанга туружарга барадым. Колымдагы неме — алты үйелү алтын шоор — деп, бойлу айдала, шоорын ойноп, төмөн јортты.

— Торбоктын базыдын көрүп, јелижин не сураар? Алтын мүүстү сыгынды сакып та алала, бойлуны јаба једип албай, ылгым сары ат удатсын ба база — деп, уул јайымжып отура берди. Күн ашкалакта алтын мүүстү сыгын једип келди. Уулдын кулагына алтын шоордын үни јангыланып турды, өзөгги сарју чылап кайылып турганын оңдоды. Кенейте тенгериде тандак та солун көрүнди, алтын мүүстү сыгынды јиит араайынан үркүдип ийди.

— Мындый јараш сыгынды не адатан? Албаты-јон көрүп јүргей. Атпазам да, көрүп алганым јакшы. Јараш бойлунын кийнинен барар, кожо јуртаак деп сөстөөр — деп, уул бойында бек сананды.

Сары јоргозын минеле, торбок минген бойлуны сүрүшти.

Чийилген кара кабактарлу бойлу көк торбогын саска улаарып койгон, бойы карган байбак кайыннын төзине оду салып алган отурды. Ирkit јиит адын састан улаарды, арчымагын тудунып, одуга келди. Бойлуга ачыбаган чегеннен

уруп берди, јес казанды азып, ириктин будын куурып ийди. Бойдула кожо кууртактан агаш аяктарына салып, ажангылай бергиледи.

Онон јаражай алтын комызыла алтан башка ойын ойноды. Кыймаштай бойлуга сөс тө айдарын ундып койгон, көстөрин бойлунан албай отурала, уйуктаганын билбей калды. Ойганып келзе, көк торбок то јок, чичке коо сынду јаражай да јок. Јангыс сары јоргозы саста туру. Темир «канк», «канк» деп шынгырады, өрө кайада ак башту јаан кара куш отурды, чокужыла шан чылап «канк», «канк» эдип табыштанып отурды.

— Кыймаштай, мени быркан бойлу арттырган. «Кыймаштай мени сүрүжип тегин јерге јобобозын. Тирү Быркан эдим, кижиге барар јангым јок. Куулгазынду Быркан эдим, јурт тудар јангым јок. Кыймаштай бойына јараган бойлуны алып јурт тутсын, јурты айрыланып, корболонып өссин. Јуртайтан јери сас болзын, карындажы тас болзын. Бу шоорды ойноп јүрзин, албаты-јонды сүүндирип јүрзин. Анчада ла јажыл бүр јайылып келзе, Алтайда күүктин үни угула берзе, Алтайдын сынына чыгып, бу байбак кайыгнын төзине јылдын ла шоор ойноп турзын. Ол тушта менин арыган сыным сергиир, тумантыган көстөрим курчыыр, уурлаган буттарым чыйраар» деп, бойлу јакыган.

— Кайран бойлу, кайран бойлу. Сергек ле кижиге эдим, та кандый калын уйкуга бастырдым. Тенгериде күн опкош јараш бойлу. Јылыйттым, ырызымды ычкындым. Кем де меге керек јок — деп, ол ачузына чыдашпай, састы өртөди, сас күйбеди, куш карындаш керек јок деп, тасты атты. Тас аттыртпай уча берди. Уул колдорыла бажын туй тудунып, јерге келип түшти. Ыраактан, ыраактан, бийик тенгериден, шоордын үни угулып түшти. Уул тыңдаланып јадала, буурынын сызы сенгип баратканын сести. Удабай ол өрө туруп, алты үйелү алтын шоорды алып, тенгериден угулган күүни өткөнип ойной берди. Учар куштар балдарын азыраарын ундып, онын ойынын тындады. Андар отоорын ундып, тындады. Айландыра агаштар шуулашпай токтой берди, чечектер ле өлөңдөр күүнин толкузы аайынча энгилип, јайканыжа берди.

Онон ло бери Кыймаштай ак-сары адын минип, Алтайын керип јорто берди. Ат үстинде шоорлоп јүрер болды. Тойлу,

јыргалду јерлерде күндүү-күрееде јүрер болды. Айры колына иш тутпас, айылдар керип база берди. Јангыс ла шоор ойноорын јакшызынар. Шоорло тогузон тогус башка ойын ойноор. Кара албаты онын ойынына болуп оны айлы-јуртына кычырып, кийиндирип, ажандырып јүргүлейтен.

— Бу Кыймаштай айылдар керип база берди, тербезен, баскын боло берди, кара албатыдан уятту — дејип, ага-карындажы арбаныжып, оны тудуп-каап, айлы-јуртына эжелгилейтен. Кижиге алзын деп, јараш бойлулардан, бойдон келин-кечкиндерден сөстөп экелип берзе: — Изөгимде јангыс Байару деп тирү Быркан бойлунын кебери. Онон өскө кем дөөн дө көрөр аргам јок — деп, Кыймаштай ыйлайтан. Карындаштары оны канча күнге каруулдап тудуп болбойгон. Јангыс сары адын тудуп алып, Кыймаштайдын көстөринин јаштары өмүрине төгүлип, агаш-таш төөн чыга беретен. Онон түжине ле алтын шоордын куулгазынду күүзи јайылатан.

Онойдо Кыймаштайдын јангыс сары ады да карыды, кийген кеби де јардына јаба катты. Алган эжи бир јок, азыраган малы јок, ордына отурар балазы јок, кайран Кыймаштай карыды. Јангыс ла алты үйелү алтын шоорынын куулгазынду үни Алтай үстинде илбизиндү күүзин јайып јүрет. Онын күүзи сокордын көстөрин ачып койот, түлейдин кулактарын јарыдат, аксакты су эдип, јүгүртип ийет. Түбекке алдырган кижиге куулгазынду күүни угала, түбегин ундып, сыны сергий түжет, карыкчалы јоголо берет.

— Сүнезин шоор ээлеп койгон, јүрүмин шоор блаап алган кижиге — деп, албаты Кыймаштай керегинде айдыжатан.

Онон ло бери Алтайда шоор деп ойноткы табылып, алтай албаты шоор ойноор боло берген.

ЭН СҮРЛҮ АГАК (чатканнын табылганы)

Арба, сула талканысты актап, мырчак, буудай талканысты куурып јиген, аштап јүрген тужыста тынысты алган Алтайда озодо кылыгы чичке каан јуртаган. Ол ончо јараш ла чындыгы бийик немени сүүйтен. Каан улустын угы-төзин керексибейтен, а

кажы ла кижининг неге жарулузын, жайталузын көрөтөн. Онын үч жүс бир абакайы — кажызы ла та неге де жарулу болгон. Жараш кеп көктөөр, шабылаар, чололоор устары да бар. Сөстөрдин үйезин билер, уйгаштырып айдар тамырчылары (үлгерчилери) да бар. Ташкен жеринен баалап-чуулап садып алып, бийечи бойлуларды кааннын койжымдары экелетен.

Же Чичке-кааннын эн ле жаан оморкодузы Карлагач деп атту абакайы болгон. Чичке-каан жылдын ла сары бүрде, күүчилердин, кожончылардын жаан соодом, маргаанын эдетен. Бу соодом, маргаанга жер үстинин топшуурчылары, икиличилери, комысчылары, шоорчылары жуулыжып, мөрөйлөжөтөн. Топшуур согуп кожондозо — жуулган күүчилерде, кожончыларда, кааннын сүүген абакайы Карлагачка турары, оны артыктаары жок болгон. Үни жылдын ла жаранып, кажы ла маргаанда Карлагач өскө, солун тилле кожондойтон. Керейдин кожонгын керейден артык, узбектин кожонгын узбектен артык кожондойтон. Кара муркүттин кожонгын кожондогондо, кара муркүт алаканын көксине салып, «Мен бойымнын төрөл кожонгымды Слер кире кожондоп болбозым — деп айдатан.

Бир катап Чичке-кааннын үүр койлорына бөрүлөр табарып, камык койлорды тудуп койгон. Кааннын колтыкчылары келеле, койчынын мал-ажын саапичер ийнек арттырбай, сойып жиир ирик арттырбай — ончозын айдай берген. Карган койчыны уулдарыла кожо сын-терезин сыйра чыбыктазын деп жакылта болгон.

Олло күн Чичке-каан көдөчилериле, жууқтарыла кожо агдап барган. Койчынын жаңыс кызы кызыл түлкү болуп кубулала, кааннын жолын кечире мантаган. Тудаган ийттер тудуп болбогон түлкүни, анчылардын согоондоры көскө көрүнбес мыс будакка тийгендий түлкүнин жанына мыйрылып жада берген. Жалбыш түлкү кайра көрөлө, койчынын эрке-торко кызы болуп, бюджет бойы тура түжүп, Чичке-каанга бажырала, айткан.

— Күн ошкош жалакай Чичке-каан, ай жаңыра берзе, кожончылардын, күүчилердин маргааны башталар. Меге ондо туружар арга беригер. Мен ол соодом — маргаанда ады-чуузы Жер-жынгыс өткөн Карлагачты женип алзам адамнын мал-ажын кайра бурыгар, адамды ла агаларымды сын терезин сыйра сабабай божодыгар.

— Карлагачты бежен жылдын туркунына

Жер-жынгыстын кожончылары, күүчилери жендеп албаган. Жалтанбазын, тапкырын учун маргаанга туружар арга берип жадым. Жендеп алзан мал-ажынды жандыраарым. Аданды ла агаларынды божодорым — деп, Чичке-каан айтты.

Койчынын турлузында маргаанга белетениш баштала берген. Бойлу мөш агаштын үнгүринен экче кайырчак эттирткен, онын алагырын жука тереле жаптырткан. Малдын эткир жалдарынан кылдарды катап, кере тарткан. Кылдарды алагырга тийбес эдип, кураандардын кажыктарын суккан. Бойлу агаш аразына кирип, колдорын жайып ийерде тоорчыктар учуп келип, бойлунын колдорына отурып, жүзүн кожондоп берерде, ойноткынын кылдары тоорчыктарды өткөнүп, бойлоры ойной берген. Агаш-таш, өлөңчечек, агын суулар шуулажып, табыштанып, ойноткынын үнин база жарандырышкан.

Соодом-маргаанга келеле, бойлунын, куштардын канаттарындый учкан сабарлары ойноткынын кылдарына тийип ле ийерде, айдары жок жараш, илбизиндү, солун күү өргөө ичине жайылып, жүректерди жылыткан.

Ойноткынын кылдарынан арканын тогузон тогус башка үндери угулган, бойлу илбизиндү үниле тогузон тогус башка кожон кожондогон.

— Мен маргаанда турушпазым. Тергеенин баштапкы кожончызы деген бийик адымды, кожончы бойлуга берип жадым — деп, бойлунын кожонгын унчукпай уга-уга келеле, Карлагач айткан. Каан абакайдын сөстөрүн соодомго келген ончо жон жарадып укты. Тергеенин баштапкы кожончызы деген адына үзеери Чичке каан бойлуга тергеенин «Эн сүрлү агагы» — деп, ат адады. Анайда ок каан кожончы бойлуга эн сүрлү агакка* турар энчи сыйлаган. Агактын адазын, агаларын жайымга божодып, мал-ажын бурыган.

Кожончынын тапкан ойноткызын агактын адыла «Чаткан» деп албаты адаган. Онон ло бери Алтайда чаткан деп ойноткы табылган.

БҮТПЕ, СЫГЫН, МЕКЕ ОЛ

(амыргынын табылганы)

Балтырган бажы жайылза көрөргө жараш, бокчыйдын жыды жайылза, тынарга жеңил Алтайыста озодо Тойбос бийде Санат деп атту кой кабыратан жалчызы бар болгон. Жаштаг ала агаш ортозында койчы жаньскан тангаркап, жерликшип калган, агаш-ташты ла керип жүретен. Койчы ан-куштын үнин сүрекей жылбиркеп угатан, анчада ла сыгын магтаар ойинде сыылада амыргылап, мыйгакты кычырып турза, онын үнин соныркап угатан. Ол күскиде койлорын тебееледип койоло, бир күн кырдын текезинин мүүзиненг ойноткы жазап алган. Санат солун ойноткызын амыргы деп адаган. Бир күн койчы сыгынла андыжып, сыгын бустаган сайын, удур а ойноткызыла амыргылап турган. Сыгын удур а амыргылап турарда, ол жылбиркегенине жангыс ла кулак болуп, нени де көрбөй-сеспей турган. Жапыр-мапыр табыш угуларда, уул жангыс ла ондонып көрзө, жаньнда жараш мыйгак турган, база бир жаньн дөөн көрзө, көзи-бажы чагылышкан, казырланып калган сыгын турган. Койчы уул ойноткызын арттырып, коштойинда чиби дөөн чыга бергенин сеспей де калган. Сыгын казырланып, базып келеле, амыргыны тепсеп жүре берген.

Жангыскан эригип жүретен жиит эмди соот таап алды. Түште койлоры тойып, тебеелей ле берзе, ол мөшкө чыгып алып, колбудагына отурып, амыргылап туратан. Онын амыргызынын кычырузына жоон-жоон сыгьндар да, эрке жараш мыйгактар да келип туратан. Жерлик андарды Санат жууктадып алып, олардын кылыгын, согужып, сүзүшкенин жуугынанг көрүп отуратан.

— Кажы, уул, амыргынды берет, көрөйин. Мен кече коштой арканан сенин амыргылажынды уктым. Сыгьндардын согужын көрдим — деп, бир күн, койчынын турлузына келип, Тойбос-бий айтты. Санат амыргызын алып берерде, Тойбос-бий жакшызынып амыргылап турды. «Кандый жараш үн»—деп, койчы уул жангы ойноткы таап ийгенине сүүнип турды. Тойбос-бий агашка чыгып алала, амыргылаарда, сыгьндар удур а амыргылап жеткилеп келди. Бу ла тушта кейде согоондор казыр

* 0iëië — èè÷èiâè çèè.

сыгырыжып, сыгьндарды өлтүре ада берди.

— Токто, Тойбос-бий! Сыгьннын ойыны, мангы ойинде оны төгүндеп, кычырып, өлтүрери кудайдын алдында жаан кинчек! — деп, Санат кыйгырды, Тойбос-бийдин колына кадалды.

— Тенек, курсагын да азыранып билбес тенек! Бу амыргыла сен жаска жетире түгенбес үүче эдип аларын. Курсагын тойу, кийиминг бүдүн жүреринг — деп, Тойбос-бий айтты.

— Жок, жок, Алтайдын ангын мекелеп өлтүрбейдим. Курсак-тамагым толтыра чеденимде туру. Саржу-курудымга чакыларым ээлип калды — деп, койчы кыйгырды. Же Тойбос-бийди токтодор арга жок болгон.

С о о д о м э д и п э т к е н а м ы р г ы з ы
А л т а й д ы н г а н ы - к у ж ы н а к а н д ы й
жаан түбек боло бергенин койчы уул жангы ондоды. Ол ачу-коронго чыдашпай, жерге келип түжеле, сары өңдү сапсарык деп куш болуп уча берди.

— Алтайымнын андарына канайып болужарым. Илүмненг канайып аргадайын — деп кыйгырып, сапсарык Алтайыла учуп жүрет. Ол эмди сыгьндардын, мыйгактардын мангы, ойыны баштала берзе, оларды айландыра учуп, бийиктенг манакайда амыргылап отурган анчыны көрүп, «Анчы сени тозуп алган амыргылап отуры, бүтпе ого, бүтпе, меке ол, меке» деп сүреен тын чуркурап учат. Сыгьндар сапсарыктын сөзин угуп, өлүмдү жерден качат. Онын учун амыргылап отурган анчынын мууканыжы калас болуп калат.

Мыйгактарды, сыгьндарды ойыны ойинде амыргылап атканы кудайдын алдына жаан кинчектү неме деп, албаты айдат. Ол кинчек бурулталу болотон эмтир. А тегин онойдо соодомдордо, байрамдарда ойнозо амыргынын үнинен коо, кеен үндү ойноткы жок.

КАМДЫ ЖЫЛАН ЧАККАН (икилинин табылганы)

Күрлемелү күр кечү, күрен тайдын кечүзи, күн жөлөнгөн

* làçà — ñôië.

** Aëàààðù — ³³òèèèí.

Алтын-Көл көбөктөрдүн турлузы болгон. Алтайда жебрен чактарда төп лө күчтү кам журтаган. Онын быйанынын шылтузында албаты беш жүс жылга улай токыналу журтаган. Же өйлөр өткөн, кам карыган.

— Сен, жыланга чактырып божойтон эмтиринг — деп, ого белгечи белгелеген.

— Ондый болор — деп, кам бойы да билип турган. Калганчы жүс жылдыкка ол камдабай, арутанып, чектенип, Алтайдын сынына чыгып, мүргүп, алкыш-быйан сурап жүрөтөн. Карыган сайын онын өлөр күүни келбей турган. Эмди ол эзен жүргөн кажы ла элести жакшызынатын. Кам жыланнан аргаданарга койлордын кату кылгалу түгинен калын, жаан ла жалбак кийис бастырткан. Ол агаш капчык эттиреле, оны көлдин үстине селескелей тургузып, онын үстине кийисти жайып, отурып алган.

Кам кургак чибини ойып, онон ойноткы эдип, оны «икили» деп адаган. Эмди ол түни-түжиле «икилиле» ойноп, жыланды бойына жууктатпай турган. Бойы ары бергенде, икилиле карган жалчызы ойноп отуратан. Карган кам ойгонып ла келеле, күннинг жылузына изидинип, кийис ширдегин сыймап, тегериде булуттарды, айландыра ар-бүткенди аяктап кайкайтан. Кушкаштардын кожондорун, толкулардын чайпалыжын тындап отуратан.

— О, Кудай! Кайракон баш! Жүрүм кандый жараш! Ар-бүткеннин табыжы мун толбулу, өңи мун будукту! Икилинин үнинен жараш күү бар эмеш пе? Мыны ончозын канайып арттыргызар? База ла эмеш жүрөтөн болзом кайдат. Беш жүс жыл — ол арай ас. Аяктанарга да жетпедим. Мен — эн жараш көрүм алтыннын мызылты, мөңүннин күйүжи деп бодогом. Эн бийик жыргал — жараш ла жиит келиндерле быкчышканы деп сананып жүрөтөм. Эн бийик једим — жүс түмен албатыны башкарганы деп айдатам. Эн жаан соот — бијелеген изү јорголорго мингени деп сананатам. Эмди көрүп турар болзо, бу койрыйып аккан сууны жараттай быјырайган тал аралын көрүп отурганы, түби јок тегериде табышкак айды көрүп отурганы — эн жаан кайкамчык ла ырыс эмтир деп кам шымыранып отуратан.

Је бир катап кам шык-мак уйуктап калган. Карган

* Êú+ààéó ñ¿¿ø — jaàí ñ¿¿ø.

јалчызы арыганына база уйкуга жыга соктырып ийген. Бу ла элесте суунын жыланы камды чагып ийген. Камнын көстөрине калганчыда көрүнгени күнди бөктөй туруп алган, жаан барынкый икили болгон. Ол калганчыда «икили» — деп айдала, божой берген. Онойдо албаты ортодо икили деп ойноткы табылган.

Икилини үй кижии ойнобос дежер. Јүрүми комыдалду болор. Эр де кижии икилини көп ойнобос дежер. Кудын икили алар. Икилини ойнозо, онын күүзи озо ло баштап јер алдындагы албатыга угулар.

— Балдарыс ойноп-јыргап турганда, јакшы јаткылаган туру — деп, олар сүүнгилейтен эмтир.

Икилиле ойноп үренерге турган кижии, суунын јарадында аттын куу бажына отурып алала ойнозо, түргөн үренер. Ат кебинде кижиге канат берген. Куу башка отурып, икилини ойнозо, такпаазынан канаттанып, ойноп көндүгер. Суу тегериде де, орто до јерде, тамы да улуска ончозына керектү. Икилинин үнин суунын табыжыла, агыныла эленчек-куурак угатан, ойынына көнү күү беретен эмтир.

КАРАЧКЫДА ТҮНГҮР ТҮПҮЛДЕЙТ

МОЛОНЫН БАЖЫН АЙЛАНДЫРГАН

Тон агашты чокыган томырткалу, кызыл агаш чокыган кучыйакту Кан-Алтайда озодо бу керек болгон. Бир катап кам келин камдап божойло, камдаган айылга аракынан ичеле, эзирик уйуктап калган. Экинчи кам үй кижии тепсенде мал кујурладып жүреле, баштапкы кам камдаган айылга кирип келген. Ірө отурып, айылдын ээзиле кожо чайлаган. Экинчи кам турала, уйуктап јаткан камнын јанына келип, онын молозынын бажын айландырып койоло, чыгып жүре берген.

Баштапкы кам туруп келеле, жаан оору, тил јок, куучындап болбой турган.

— Айылдын эжигин күн барыжыла ачпа, күнбадыштан күнчыгыш јаар ач, эжиктин эркинин кодор, — деп, айылдын ээзине кам имдеп көргүскен.

Камнын сураганыла айылдын ээзи оны айлынын эжигинен тескери ачып чыгарган. Адына миндирип, камды айлына экелди.

— Чобраны ачала, мени айлымнын төринен, орыннын кийнинен кийдир, — деп, кам имдеди.

Кам айлына тескери жанына келеле, бала эмчектеп отурган сыйнынын «Сүдинген аякка саайла, меге бер», — деп имдеди.

Сыйны сүдинен саап берди. Кам сүтти ичип, кайра көрүп, жада берди. Жаан удабай туруп келеле, сыйнына айтты:

— Сыйным, арай божоп калбадым. Искө кам келеле, менин моломды айландырып, мойнымды кес койгон. Бойымнын ордыма Эрлик бийге эки уулынды берип ийдим. Санааркаба, сыйным. Алтай-Кудайдаг эки түнгей уулды сеге сурап берерим. Эзенде ле эки уулду отураарың.

Жаан удабай ла сыйнынын бир уулы, ат тебип, экинчизи көчөгө түжүп, божой бергилеген.

Же бир жылдан кам келиннин сыйны эки игис уулчагаш чыгарып алган, сүүнип, сандырап отурган.

КАМ ТЫТТЫҢ БЕЛГЕЗИ

Көк ыйыктарынан көжнө өскөн, сай кумақта тайгазынан сарана өскөн Алтайда озодо бу керек болгон эмтир.

Бир катап одус беш жашту, майман сөөктү кижиге жолго бараткан. Түн кире берерде, ол кам тыттын төзине уйуктай берген. Түженип жатса, «Айлыбыска айылчы келди», — дежи, айландыра агаш-таш сүүнип турган. Табыштангылабай, жергелей тургулап ийген. Ыжык, жылу боло берген.

— Мынан ары барып жатсаң, тодоштордун айлына учураарың. Жаңгы бала чыккан дежи, сүүнип, жырап турган калык болор. Ол жаш бала чыдаза, сен оныла журтап, бала-баркалу болотон эмтирин, — деп, кам тыт айтты.

Майман эртен тура ойгонып, оноң ары жүрүп ийди. Жаан удабай ол чындап та жыргалду айылга учурады. Майманды тодоштор колтыктап, төргө отургызып, күндүледи:

— Кыс бала чыккан, ыраак жерден келген кижиге ат адагар, — дешти.

Түженген түжи майманнын бажына килт кире конуп: «Бу түш канайып келижи барат», — деп кайкады.

— И-та-гай! Мындый кызыл, чырчык неме качан чыдаар, бу неме меге эш болотон бо? — деп ачынып сананды.

Кабайда жаткан жаш баланы жескинип, кыртыштанып аяктыкты.

— Ады Чычкакчы болзын — деп айтты.

Карын да барлу-турлу кижиге болор, чыдаза, — дежи, айландыра улус жаш баланы алкагылай берди.

— Меге эш болгончо, ары өлүп калзын, — деп, майман кижиге шүүйле, эртенгизинде, айылда кижиге жок болордо, жаш баланын кардын жара кезеле, жүре берген.

Майман көп катап кижиге алган, же журты торт ло келишпей турган. Учү-учында бежен эки жажы толордо, жийт бойлуны алган. Калганчы үйине ол бастыра санаазын салып, алдыкыйниле жүгүрөтөн. Кату иш этиртпей, жалчыларыла кожо бойы эдетен. Жаш, жараш үйинин эби жок адын ол өскөртүп Алтын деп адап алган.

Бир катап үйи кардын отко жылыдып отураарда, ичинде сорбыны майман көрүп ийди.

— Бу сенин ичинде кандый сорбы? — деп, майман сурады.

— Менин «койу көчөмди» байрамдагылап жадарда, ыраак жолдон бир кижиге келген, ол меге Чычкакчы деп ат адайла, эртенгизинде ичимди жара кезеле, жүре берген. Карын ада-энем ойто көктөгилеп, мен өлбөй артып калгам, — деп, жаражай айтты.

Бу ла тушта майманнын санаазына жолы, түжи, «койу көчөгө» учураганы — ончозы кире конды.

— Э-э, калак! Салым деп немени өдөр арга жок туру не! — деп, майман айдынды.

Эш-нөкөрлөр эптү-жоптү журтап, он бала азырагылаган.

СОЛТОН ЛО АЛДАЧЫ

Эки качары оошкы таңдак, эки көстөри таң чолмон көбөк жаражайлар сур жорголорлу желген Алтайда озо Табынар деп аттуу жараш солтон журтаган. Аттардын жоргозын минетен, кептинг өңжүгин кийетен, тамзыгын амзайтан, улустын талдамазыла куучындажатаран солтон келиндердин сүрлүзин, седенгин сүүйтөн. Ондо ончо ло неме бар болгон. Колло жаңгыырга болбос,

* Аёо÷àñ — ³çìíè° àäú.

** Àðàø — àõñàè.

жалчылар жүгүришип келген: «Кандый жакару болор, солтоным», — деп, онын оозы жаар көргүлөп алган беленде тургулайтан. Одус ла жашту солтоннын бу ак-жарыкта жетпеген ле једими јок болгон. Кайдан ла бери јорыктаза, ого сөс уккур улус јолыгатан. Кайда ла ол күндүде, төрдө отуратан.

Калганчы өйлөрдө ол эригип турар неме тапты: «О! Кудай! Бу ак жарыкта жүрерге кандый эрикчелдү», — деп, солтоннын үшкүрери көптөй берди.

Бир катап ол эригип, эдер-тудар немезин таппай, татаалып турала, тургакту учук төөн барды.

— Нени эдер? — деп, ол јаш өлөнгинин үстинде кунугып, энирги оошкы тагдактын ойынын ајыктап јатты.

— Алдачы, кел, менин тынымды ал, — деп, ол солтон туујыраш өткүре айтты.

Айдарга да јетпеген, јанында кара көө көлөткө тура бергени солтонго кирбиктери өткүре көрүне берди.

— Сенин тынынгды аларга мен белен, Табынар, — деп үн јер алдынан угулды.

Чочыган солтон ойгоно чарчап, тура жүгүрди.

— Бу канайып турун, Алдачы, мен сени эдер неме јокто шоктоп кычырдым, — деп, солтон чачы өрө туруп келеткенин сезип, үни тыркырап айтты.

Чүрчеде ле эренези кара терле бүркелди, жүреги торт ло буудагы куш.

— Јок, солтон, сен јастырып турун. Мен шоктойтон, коқырлажатан неме эмезим! Ол јер дөөн барарга белетен, — деп, Алдачы он колун өрө көдүрип ийерде, Табынардын тыны — мызылдаган оогош жылдызак онын алаканында кортык тырлажа берди.

— Алдачы, менгебе менин тынымды аларга, оны бу боро баштыгынын түби жаар божодып ийерге сего качан да орой эмес. Менин сөстөрүмди угуп көр. Менин тергеемде сен апаргадый карган-тижендер, оору-јоболдулар, кемге де кереги јок таштанчылар, сурастар толтыра. Адамнын ордына каан болуп отуратан кижии јангыс мен. Тергеени мен кире кем де

* x³ðe³i³e — i+äðääü.

башкарып болбос, башкараарга мен жүк ле базарга үренип алала, темигип баштагам. Мен каандыкта энг санаалу, энг шыранкай, энг керектү кижии. Кем де мени солып болбос.

— Тегине ле бойынгды көөрөтпө, солтон. Солынтазы јок кижии јок деп бойынг билеринг. Йди калас өткүрбей, өлөргө белетен, бараксан.

— Сааттазан, Алдачы. Көр бисти, бис ондый јараш, јиит. Биске жүк ле одус јаш. Биске эне-адабыс карузыйт, бисти абакайларыс сүүгилейт. Колтыкчыларыс, нөкөрлөрис, јууктарыс јаантайын: «Бис слер учун жүрүмисти де берерис, солтон!» — деп кыйгырыжат. Је, бодозон, олор бис јокко бу ак-жарыкта не болор, канайып жүрер?

Алдачы нени де керектебей, алаканында тыркыраган тынды ачынагып, сүүнип, ајыктап турды. Бу тушта ачыган Табынар Алдачынын мойнын кезе чапты. Онын кыл мойны үзүлгени де билдирбеди, кылып кейди өткөндий кыл мойынды өдүп жүре берди. Алдачынын бажы ийиндеринде ле отурды. Мыны көргөн Алдачынын солып калган көстөри кайкаганду багырайыжып, ол, бир кезекке сөстөр дө айдып болбой, тура калды. Онон ло ол каткызына јерге антарылып, тепкилене берди.

— Ой-ой-ой! Мыны куучындазам, кем де бүтпес. Алдачынан јер-телекей ајаган, коркыган. А сен өлгөндөрдиг Алдачызын өлтүрерге умзанган. Јок немени, көлөткөни јоголторго ченешкен. Мындый өктөм лө тенек кижини баштапкы катап көр јадым. Мени коркышту кайкатканын ла сүүндиргенин учун мен сени божодып јадым. Је бир айдан бу ла өйдө мында сени сакып јадым. Сен учун жүрүмин албан јоктон берер кижии табылза, ол тушта сени божодорым, — деп, Алдачы айтты.

Солтон сүүнгенине тургакту учуктан тынып алып болбой, капшай ла адына минип чапты. Келген ле бойынча не болгонын эне-адазына куучындады.

— Јок, солтон, бис Слер учун жүрүмисти берип болбозыс, — деп, Улу Каан абакай айтты. — Бис бойыс Алтай-Кудай берген салымду, үлүүлү, конокту. Салымысла өлөдис, онон өскө ол јерде биске јаан кинчек болор.

Андый ла ок сөстөрдиг тергеенин Улу Кааны — адазы айтты.

— Слер јаан жастыра эткен эмтиреер. Слер учун албаны жогынан жүрүмин берер кижини бу каандыкта таппазыгар, — деп, санаалу жаан абакайы Мөңүнай айтты.

Ол келиннин керсүзи бастыра каандыкта жарлу болгон. Ончо ло немени кемжиген, ондогон, башкарган, жартаган жүретен. Жаандардын, бийлердин ортодо ол бийик кеминде тудунып ла куучындажып билетен учун Табынар оныла оморкоп жүретен. Айла ончо ло жайзаңдар, бийлер, байлар ла олордын эвшилери Мөңүнайла келип куучындажатан.

— Кем солтон учун албанла эмес, акту күүнинен жүрүмин берер? — деп, Табынар жар этти.

— Слер учун, укту-төстү солтоныс, жүрүмис те карам эмес! — деп ыйлажып туруп, төштөрине жарамзып согунган бийлери, жамылулары нени де аайлабай тургандый, көрбөөчи-укпаачы боло бергиледи.

— Төрөлис учун канду жууда болзо, база болор... Ол тушта балдарысты каандык чыдадар, оноң өскө ала-көнө кем жүрүмин берер?.. — деген кимирттер угулды.

Солтоннын көстөри жаңы ла ачылып, айландыра жүрүмди жарандырганы жогынан көрүп турды. Телекейди жастыра көргүскен оошкы туман көстөринен түже берди.

Эмди Табынар жаантайыңгы жыргалынан ойгонып, алдындагы өйлөрдө тергеенин Улу Кааны адазынын көргүзип берген жажытту «көстөриле», «кулактарыла» тузаланып ийеле, эки абакайынын, колтыкчыларынын, нөкөрлөринин кылык-жандарынан бастыра жүрүмдеринде сеспеген, билбеген чийүлерин ондоп алды.

— А слер бастыра жүрүмди жыргал-соот деп бодогон бедигер? — деп, Мөңүнай оны көрөр күүни жок болгонын жажырбай турды.

Же оны эне-адазына кайра жандыраар арга жок болгон. Табынар ла солтоной Мөңүнай бириккениле өштөжип турган эки каандык биригип, төрөөнзиже берген. Керсү абакайы эр улусла тоомжылу куучындажып турганын солтон көрүп: «Ончо ло эр улустаң мени ангылабайтан турбай. Түнтер, же кей абакайым айры ла буттуга «жок» деп айтпайтан турбай,» — деген ачылта этти. Мыны ол алдында да серенип, сезип туратан. Же Мөңүнайдын бурузы жок көстөри ле тоомжылу эрмеги ончо

серемјини јымжадып койотон. Абакайдын балазы да солтонго бүдүштеш эмес, Табынар ого буурзабайтанын кайкап жүретен. Солтон өлө берзе, ол бир де күн санааркабас, жанду ла жылдыкты өткүрген атту бололо, талдап туруп, укту-төстүзине, аргалу-күчтүзине барып алар, — деп, Табынар жаңы ла ачурканып ондоды.

— Мен слер учун жүрүмимди берерим, — деп, бир күн токол* айтты.

Оны өргөөдө сүүбейтен. «Алдаман келин» дежетен. Улустын ортозында бойын тудунып билбезинен улам каткыга калар, уйатка кирер аай-маай жок келин болгон. Жайзаңдарла, темичилерле ондоп-баштап куучындажып та билбейтен. Солтоннын жаан абакайынан эр улус санаа жок болзо, Алтынай дөөн, ол айдары жок жараш та болзо, ажару эткилебейтен, шоодып көргүлейтен.

— Слер ненин учун бис учун жүрүмигерди берерге турыгар? — деп, кайкаган солтон сурады.

— Слердин өлөр күнеерге јетире жарым ла ай артты. Бу өйгө мен онду уйуктабадым да, курсак та тамагымнан ашпайт. Слер јокто бу ак-жарык меге не керек? Мен узак санангам, ончозын шүүп, кемјип көргөм, менин сөстөримде арылык-берилик жок, быжу, — деп, Алтынай кемзинип, солтонго удурла көрди.

Солтон абакайы јаар кайкап ла сүүнип калган көрүп турды. «Төп, тоомжылу жаан абакайдын түнтерде кылык, кебизин бар» дегени чилеп, ойношторы көп болзо, «алдаман» дежетен токолдын эжи сок жаңыс мен турум не. Сүмеленип билбес, эпчилденип ондобос эжим өскөлөрине не деп көрүнзе, ол деп көрүңгей. Мен учун жүрүмин де берер кару иженчимди таптым», — деп, солтон токолды буурына жапшыра тутты.

— Ачык жүректү, ару эжим, бастыра јаманы-јакшызы тыштыңда, өңзүре өзөктү көөркий, — деп, кожончы-каткычы Алтынай керегинде Табынар араайынан бойында шымыранып, күлүмзиренип жүрер болды.

Мөңүнай араайынан кылынып ийеле, серемји боло берзе, Алтынайдын бүдүнкейин, бойы учун туружып билбезин тузаланып, ончо немени ого жарбып, оныла бөктөнип ийетен.

Алтынай керегинде кандый балыр ла јут коптор өргөдө таркап турганын токол сеспей де турган. Казыр ла сүмелү Мөңүнай токолды коп-сап ажыра туку ла качан базып койор эди, ол жаңгыс ла кайын энезинен — Улу каан Абакайдан айап турган.

Бир катап солтон жажытту көстөрлү кыптан көрүп отурза, Мөңүнай бойынын уйуктайтан кыбына кирип келди. Ол мазанын* жанында күлер күскүнин алдына отурып ийди. Мөңүнайдын жаантайынгы чырайы тоомжылу, төп, жалакай болгон. Ол эки сабарыла мандайынан тудала, төп чырайын уштып ийди. Табынар кайкагына араай кыйгырып ийди. Мөңүнай бөрү чырайлу отурды. Бөрү чырайын уштыйла, мазага салып койордо, түлкү чырайы көрүнди. Онын кийнинен жекеен чырайы, онын ээчиде чочко чырайы, оноң борсык чырайы көрүнди. Мыны көргөн Табынар кайкаганына, коркыганына араайынан отура түшти. Эң учында Мөңүнайдын Быркан берген ару, ак-чек чырайы көрүне берди. Он төрт жылга кожо журтайла, ол абакайынын чырайлары керегинде сеспеген де. Эмди Табынар жаантайын та нени де сананып базып жүрер болды.

— Ого-бого батпай оптонып, эдер-тударын таппай, Алдачыны не кычырган эдис. Эйе, соотойтон, ойнотон немени тапкан турубыс. Анайтканысла бис көп немени ондодыс, көптин баазын, кирезин билдис, көстөрис ачылды. Јок, он беш күннен Алдачыга бойыс барарыс. Кижиге, ого үзеери каан укту кижиге, айткан сөзине турар учурлу. Бис Алдачыны бойыс албаары** кычыргангыс, турултазына эмди бойыс турарыс. Јүрүм — ол кажы ла кижинин, бий бол, кул бол, эң баалу энчизи. Ненин учун солтон учун өскө кижиге бурылбастын јери дөбөн баратан? — деп, Табынар бойында шүүнди. Је ол абакайына нени де айтпады.

— Канча да кире карган, болужы јок болзон, ак-жарыктан айрылып баратканынан күч неме јок эмтир деп тогузон јашту карган адам Улу Кайракан Кааннын айдып отуратан сөстөринин учурын жаңы ондодым, — деп, Табынар токолына айтты.

Эмди ол токолдон бир де алтам ырабайт. Экү изү јорголорго минип, кайдан ла бери мантаткылайт. Солтон јайзаңдарды, бийлерди ондоп, алдындагы југуйы, јарамзыгы

учун оларды бир де бурулабай, озогы ла чылап куучындажып, кокырлажып жүрди. Онын кылыгы чек өскө јаны јаар кубулып, кыдырмагы јоголып, токыналу боло бергенин айландыра колтыкчылары сезип ийгиледи. Солтоннын ла Алтынайдын ортодо жаңы јайылган јаан экпиндү кычаалу* сүүшке јаан абакай да, өскөлөри де атаркажып баштады. Алтынай јокту кижинин балазы болгон. Салым оны каандардын өргөозине экелип, солтоннын токолы эдип койды. Көсмөкчи кижиге көрүп отурза, токолды туку ла качан ол јер дөбөн атана берген эленчик-өбөкөлөри, көлөткөлөр айланыжып жүргүлейт. Алтынай анчада ла тамзыктынып отурза, ач-торо эленчиктери кожо ажангылайтан. Айлу-күндү Алтайда эзен жүрерде, тамзык курсак јибеген эленчик-колончоктор курсак-тамакты бой-бойларынан блаажып јиигилейтен. Коштой тамзыктынып отурган бийлердин абакайларына не де көрүнбеген. Олор Алтынайдын опозын ла тойбозын кайкагылап, ол учун эпјоксынып, кемзингилейтен. Алтынай жаантайын ла аштап калган жүретен, ол ло арык, богоно бойынча бир ле отурза, он кижинин курсагын јийитен. Је мазанан туруп келзе, ойто ло чымалы ошкош мыкынду болотон. Солтоннын јарлыкчызы токолдын эленчик-өбөкөлөринин көлөткөлөрин сүрүп баштаган. Удабай ла Алтынай күннен күнге јаранып баштаган.

Бастыра ајару, сүүш, тоомжы Мөңүнайга болгонына темигип калган абакай Табынардын ла Алтынайдын сүүжин көрүп, ичи-бууры анданыжа берди.

— Көкигер ле, туней ле слер экүге жүрерге узак артпаган. Солтоннын өлүминин кийнинде јаан удатпазым, тенең Алтынайды ондый ујатка түжүрерим, ол оноң өлөрдин өлгөнчө арчынып албас. Кайындарым оны јаш уулыла кожо шыйдамдатырып туруп өргөөнөн сүрер, — деп, Мөңүнай өчтин сайламазын эң јуук деген нөкөриле кожо шүүже берди.

Солтон ло токол олардын кажы ла сөзин жажытту «кулактар» ажыра угуп, көрүп тургандарын кайдан билгилезин.

— Божоор алдында сурагым, — деп, бичикке Табынар ончозын бичип, Улу Каанга табыштырып берди.

* Ө³ñòè òààèí èèèèè ÿòìãñ, ááèéó, ÿàðèùè ÿáàð ÿà³òó.

Калганчы өйлөрдө Мөнүнайдын өргөөдө тоомҗызы жемирилип, бузулып баштаган.

— Абакай мен учун жүрүмин де карамдабаган. База кемди кем бу ак-жарыкта анайда сүүген? Мен эң ырысту кижини, — деп, солтон айдатан.

Же өлөтөн күн једип келди. Солтон билдирбезинен токолды өргөөгө бөктөп койоло, тургакту учукка јенгил санаалу једип келди. Же токол мында турды.

— Мен билгем, көөркийим, сенин санаанды. Калганчы ла элестерде мен бойыма бүдүштеш јалчы бойлуны бойымнын кийнектеримле кийиндиреле, өргөөлө божодып ийеримде, оны менин ордыма бөктөгилеп койгондор, — деп, токол каткырды. Солтон айдар сөстөрүн де таппады.

— Абакайым, мен учун сен жүрүминди берзен де, мен түнгей ле бу ак-жарыкта жүрбезим. Сен артып, уулчагысты чеберле, — деп, солтон ойто ло катап чөкөмдикке эжин сурады.

Солтон ло токол бир ле көрзө, олардын алдында Алдачы ончозын угуп турган эмтир. Же эш-нөкөрлөр токыналу болгон.

— Мунҗылдыктын туркунына мен жүрүмин акту күүнинен өскө кижини учун берер кижини көрбөгөм. Јангы ла көрдим. Коркышту сүүндим. Мен бойымнын ойинде јиит, тенек кижини болгом. Јастыра керек эткенем учун Адай Эрлик мени Алдачы эдип тургускан. Бой-бойлоры учун жүрүмин карамдабай сүүшкен улуска туштабаганчан, бу ишти бүдүрерин деп, Эрлик-бий айткан. Мени бу казыр олјодон јайымдаганаар учун экилеерге жүрүмди сыйлап јадым, — деп, Алдачы айдала, јоголо берди.

Солтон ло токол нени де айдышпастан јединижип алып, јангылап ийди.

ЖЫЛТООЛОШ

ЖЫЛТООЛОШТЫҢ АМЫЙТАНДАРЫНЫҢ ЭЭЧИЙ-ДЕЕЧИЗИ

Каандарда чымалызы уйазында кыймырап јадар, кадарлаарга турза, чымалызы уйазынан ырабай, кире-чыга

иштенип жүрер Алтайдын амыйтандары ла Кижилик јебренде он эки тындуны талдап, јөптөйлө, аттарын јылтоолошко кийдирип койгон. Бу табыш тенгериге једерде, ырысту амыйтандарды көрөргө Быркан-Јайаачы јерге түжүп келеле, барбак мөштинг төзине отурып алды.

Бийик тенгериде тарбалҗы араайынан кайыйт. Эрлик аркада эки-үч оос багырып ийди. Быркан өрөкөннинг күүнин јандырбаска јылтоолошко кирген амыйтандар, јаранып, јазанып, арутангандар.

Күнди озо уткыйла, јенү алган; узун куйрукту, талпак кулактарлу, ичеген сайын күлтөлү боро чычканап эң озо келип, Бырканнын алдына ары-бери базып, көөркөдинип ийеле, јалбрактын алдына отурып алды.

Чычканды ээчиде јарынду да болзо анданбас, мүүстери айрууштый, куйругы јалмууштый уйлар мантажып, сүзүжип, јайаачынын алдына келеле, токынап, јергелей тургулап ийди. Јангы чыккан кара тумчукту бозучак кейди јыткарып, ээлјингдешкен чичкечек буттарыла таралҗып туруп, энезинин умчыларын эмерге ченежет.

Тоштый соок тынышту, чакпынду суузы табышту, кайыр туйук аркада јуртту, кызыл чий эт курсақту, табыжы јок ээлгир базытту, чыйрак, түрген элес калышту, калју, казыр Бар элбес эдип шунгуп келди, јайаачынын алдына чичкерип, сыңзылып отурып алды.

Барды ээчиде мангырлу, јонјолойлу меестен јайгыда боро тонду, кышкыда ак тонду, кожонгы тотылдак, бойы коркынчак, соп-содон, солјыраш Койонок изин уймап, ары-бери секирип келди.

Кубулгазын Койонокты ээчиде он эки айры мүүстү, күннин чогына јалтыраган, жүзүн өңлө урулган, элбиреген кайзырыкту, арказынан ала куйругына јетире солоңыланган канатту, кату өйдө калапту, јымжак өйдө јалакай, ачык јүректү, өңзүре өзөктү Улуу келди.

Улуркаган Улуунын кийнинен койрын даган, мыйрын даган јылан араайынан јылып келди. Соок көстөрининг түбинде кан ойнойт, эки айры тили анкандаган оозынан чыга

* 2āṅ ÷ ÷ ÷ ÷ — eò yāāāí ÷ ÷ ÷.

конуп, ойто жажына берет.

Жут-жулакай алдында шогын тартынып, бийик таскылдан түжер, жаакту да болзо, кепшенбейтен айгырлу мал жүзүн өңдү торкодый чөйилип, жыланды ээчий келди. Беенин жанында соныркак кара көстөрлү, чолтык кыска куйрукту, узун сескир кулактарыла ойноп, кулунак текшилейт. Күлер чакынын жанында туратан бийик шайрак эржиненин темир туйгактарынан от чагылат, торко жалы, куйругы кылбырайт, эки көстөри таң чолмондый мызылдайт.

Жайаачы оноң ары көрүп отурза, арка-тууны өрөлөй керип, ойто кырландарды эдектеп, өлөн-чечектин жүк ле баштарын үзүп жип, меести кырлап, Койлор једип келди. Кураандар энелеринен айрылала, јуулыжып, суунын јараттарыла жарыжып текшилейт.

Аркага торгылта маараган Койлордын кийнинен агаштан агашка калып, будактардан селбектенип, айучастан* тартынып, агаштын кузугыла, јыраанын јиилектериле тамзыктанып, Мечин кутустанып келди. Андарга көөркөдинип мактанала, јобожып отура берди.

Токтомыр јок Мечинди ээчиде ал-камык азатпайлары сыйтылдажып, болчондожып, эне-такаалары куртулдажып, јаан билезин јуунадып алган Пөтүк сандыраган, мендеген једип келди. Тобракты, өтөкти казып, јаан билезин азырап, балдарын чуктап, Пөтүк кере ле түжине иштенет. Такаалары бойлорын ла кичееп, јаранып, арутангылайт. Пөтүк јаар озо келген ару тындулар шоодып, электеп көргүледи. Јанына кемзинип јууктаган Пөтүктин јакшылашканын амыйтандар укпаачан болгылады. Кирлү Пөтүк, терин арчып, уйалала, такааларынын кийнине кире берди.

— Иштенкей Пөтүк, бери бас. Чылбагынгнан бир де уйалба. Менин сыйымды кийип жүр, — деп айдала, Быркан јайап ийерде, Пөтүк сүрекеј јараш тонду боло берди. Кан-кызыл јалалу, сагалду, жүзүн өңдөри мызылдап, солонгыланган тонду Пөтүктен јараш куш Алтайда јок боло берди. Пөтүк сол канадын јайып ајыктанып, ойто он канадын јайып ајыктанат. Бажын ары-бери јантыйтып, кайкап, өрө-төмөн база берди, түүнти суунан бойын карайт. Ол кере ле түжине јангы тонын ајыктап, учында: «Көрзөгөр дө! Кайказаар!» — деп кожондой

берди. Пөтүк балдарын, абакайларын кичеерин, азыраарын ундып койгон, тобракта казынып, эжинип арутанат. Кызыл жука тамашту, јойбон-јуйбан базытту, кыйгас, кыјыран кылыкту, јалбак тиштенкеј тумчукту Атеш** Пөтүктин ычкынып ийген балазагын ла иштенкејин кап ла тутты. Эмди кастардын Атешинин балазагы сүреен. Эне такаалар азатпайларын бойлоры чыдадар болуп калган. Пөтүк кебинин јаражын эмдиге ле кайкаганча.

Элбек јуртту такааларды ээчий «сула берзе, јибес, сөөк берзе, челдеер», — деп табышкакка кирген куйругы белинде тегерийген Ийт келди. Көскир, уккур, јытчыл Ийт ээзине чындык болуп, айлы-јуртын корыйт. Онын эки көзи эки башка јерди көрөтөн эмтир. Мал-ажын каруулдап, кыжыла андап, ээзине болужатан эмтир.

Көстүк ийттин кийнинен јайы-кыжы төрт өлү семис јуулу жүрер, јердин кыртыжын түртүп, тазыл-тамырла тамзыктанып жүрер кортылдууш какај једип келди. Чөркөмөлдин* эн учына туруп алды.

— Канајда келгенигер, онойдо ло јылтоолошко ээчий-деечий киригер, — деп, чөркөмөлди јарадып көрөлө, Быркан-јайаачы алкап, ойто тегнери дөөн уча берди, көк айаста көрүнбей калды. Онон ло бери ондый болуп калган.

МЕНЕН КОРКЫБА, УУЛЫМ (Улуунун жылтоолошко киргени)

Толун ай өксөөрдө, сүттий жаркыны меестерге урулган, јангы ай өксөөрдө жаркынду чогы тууларга төгүлген. Алтайда јуртаган албаты јебренде тойу-ток, јакшы јаткан. Ол өйдө олордын јиген төс курсагы балык болгон. Је бир катап Алтайга ачана өй келип, күйгек тура берди. Кажы ла кобы-јиктерде, агып јаткан кичинек кара суучактар, коолдор соолып, балыктар кунураган.

Бир катап алтайлар айлынан ырада балыктап барды.

— Јуртты бис келгенче сакып отур — деп, колы-буды уур келинди оло артырып койгондор. Андап баргандар узак келбей

* $\delta\iota\epsilon\sigma\iota\alpha\iota\acute{\iota}$ — $\acute{\upsilon}\delta\acute{\upsilon}\eta\ \delta\alpha\delta\acute{\omicron}\acute{\upsilon}\epsilon\acute{\upsilon}\acute{\iota}$, $\delta\iota\epsilon\acute{\upsilon}\acute{\iota}\alpha\acute{\iota}$ $\acute{\rho}\acute{\omicron}\delta\delta\alpha\epsilon$ $\acute{\alpha}\acute{\alpha}\delta\alpha\acute{\alpha}\acute{\epsilon}$.

турган. Аштаган келин чыдашпай, текши албаты јийтен эки балыкты јангыскан јип салган.

— Кара албатыла кожо јийтен курсакты јангыскан јип, мен кайттым не? Эмди озор нени јиир? — деп, келин санааркап, кыйналып турала, бойынын оорозыла оорый берген. Удабай ол көзи-бажы јенгил жарып, уул баланы таап алды. Уулчагажын чуулап койоло, келин бойы јоголо берген.

Албаты једип келзе, чууда јаш бала јадар, келин бойы јок. Канча күнге улай бедрейле, таппай, чөкөп, уулчагашты азырап алгандар. Уулчагаш чыдап, айылдын јанында ойноп јүрер боло берген. Јурттын јаныла агып јаткан јаан суу дөөн ол јаантайын ла тартылар болды. Кезикте уулчагаш тын аштай бергенде, энг ле амтамду балыгаштарды ого та кем де суунан јарат төөн таштап тургандый, озор чарчап келетен. Уулчак ойто ажанып алала, арткан балыктарды каламазына јууп, сүйнчилү јанып, айлындагы улусты азырайтан.

Бир катап ол база ла јараттай балыктап, ойноп јүреле, баларлу үлүш ташка тайкылып, сууга келип түшкен. Сууга чөнгүп, бажы ойто суунан чыга конуп, уулчагаш коркыганына тын багырып ийген. Је ого сууга чөнгөргө бербей, та кем де оны чебер кучактанып, јаратка чыгарып ийген. Уулчагаш ондонуп, кайа көрөлө чочый берген. Онын үстинде мүүстерлү, канаттарлу, јундарлу кайзырыктарлу, ан дезе ан эмес, куш дезе куш эмес, сан башка амыйтан бөкөйип алган турды. Је онын кызыл көстөринин јалакайын көрүп, озо баштап качып јүгүрерге сананган уулчагаш тура калган.

— Мененг коркыба, уулым. Мен сенин энен. Кызалангду јылда мен јуртта јарабас керек эделе, буруум аайынча, Улуу деп тынду болуп кубулгам. Бу јылдарга улай мен сени ле кара албатыны ыраагынан түнгей ле чеберлеп, корулап јүргем. Билип јүр сен Улуунын уулы болорын. Ак-чек ле јалтанбас болуп өс. Кара албатыга јаман керек этпе. Ууры, тонок этпе. Кара керек качан да ойто бурулталу болор. Бар-јогынла кара албатыла үлежип јүр. Јангыс ла ол тушта сего ырыс, токынал, албатынын тоомјызы келер — деп, амыйтан айтты. Онон ло бери уулчагаш энезиле кожо туйкайын куучындажар болды. Эмди ол энезинин болужыла, үредүзиле балыкты тудуп,

айландыра улусты азырап јүрет. Ол чыдап, он үч ле јаштан ары јаан улусла кожо балыктап, албатызын азырашкан.

Јииттин тоомјызы јылдан јылга там ла бийиктеп, он алты јаштуда оны албаты јурттын башчызы эдип көстөгөн. Улуу балазынын чыдаганын, албаты ортодо өзүп кижии боло бергенин көрүп, јайымжып, тенгери дөөн уча берген.

Күс једип ле келзе, ол ак-айастан түжүп, учуп келип, Үч-Сүмерге амырап алала, кышкыда тенгистин түбинде јуртап, өзүмдерди, тындуларды, балыктарды башкарып јүрет. Јас келзе, ол тенгистен чыгып, Үч-Сүмердин бажына конуп, амырап, күч тебинип алала, тенгери дөөн ойто уча берет. Јайгыда ол тенгериде Јалкын ла Күкүртле кожо јүрет. Албаты-јон ло амыйтандар Улууну бийик тооп, оны јылтоолошко кийдирген.

Улуу амыйтандардын ла өзүмдердин кудайы. Улуу ойногон јерде — энчү, бай јүрүм болор, албаты амыр јадар. Улуу казырланган јерде — амыр чабылып, јуу-чак, түбек башталар. Јакшы ак санаалу јүрген јеринде бала чыкса, кийинде ол албаты-јонго быйанду кижии болор. Улуу тойу, ток јүрген јыл — албаты-јон тойу-ток јадар. Улуу ачырказа, албаты-јонго ач, амыры јок јыл болор.

Улуу кижинин буды баспаган ару јердин, агын суулардын үстиле, ак тайгалардын бажыла учуп јүрер. Улуу конотон Үч-Сүмер агару јер. Ол дөөн кижии чыкпайтан, быјарзытпайтан. Үч-Сүмер быјарсыза, Јер-јынгыс андана берер.

Улуу бойынын јылы кирзе, кеен Алтайына түжүп, келин кижии болуп кубулып, кеен кебин кийеле, күренг текеле мантадар, албаты-јонын көрөр.

КҮН ЛЕ ПТҮК **(Такаанын јылтоолошко киргени)**

Суркурашкан јылдыстары чагылып, јаскы энгири койылган Алтайда бу керек болгон. Ол узак-узак јебрен өйлөрдө Күн ле Ай эјелү-карындашту кичинек баштак балдар болгон. Бир күн озор чугулдажала керешкен, согушкан.

— Ай, сен мени ачындырып турган болзон, мен сего качан да көрүнбесим! — деп, Күн ачынала кыйгырган. Ол куй ташка

кирип, ичинен бөктөнүп алган. Күн бир күн жок... Экинчи күн жок...

—Күн-Эне, ойто тенгери дөөн чыгаар. Слер жогынан Алтайда жүрүм өчүп жат — деп, албаты карыгып, куй таштын эжигине келип ыйлаган, же Күн албатыга көрүнбей турган. Албатыны ла тынар-тындуны чучурабазын деп, Ай албаданып жарыткан, жылдыстар да бастыра чокторын жер дөөн божоткон, же жердеги карыкчал күннен күнге көптөп лө турган.

— Ай-Бырман адабыс, Күн-Бырман энебисти тенгери дөөн ойто чыгарарга болужыгар — деп, албаты Айга баштанган.

— Күн эжем өчөш, суразаар ол качан да чыкпас, же онын жылбиркеги бар. Онын ла алтын чокторынын кирбес жери жок. Эжемди жылбиркедер солун неме табыгар — деп, Ай айтты.

Албаты шүүжеле: «Күнге Пөтүкти угузар, көргүзөр» — деп жөптөшти. Же Пөтүк деп кушты озор тудала канайып ла экелип алза, ол токтобой калактап, мантай берет. Куй таштын эжигине Пөтүкти курчап алза, ол улус ажыра уча берет. Нени эдерин албаты-жон тапшай турганча, бир карганак базып келеле, Пөтүкке буудайды жайып ийерде, куш буудайды чокып, токынай берди. Ол бойы тойоло, абакайларын ла балдарын кычырды. Пөтүк такааларынын ла азатпайларынын тойузына сүүнип, жыгырада кожондой бергенин бойы да билбей калды.

— Бу не атазы боло берди анда? — деп, Күн жылбиркеп, Пөтүк үчинчи ле катап кожондоордо, эжигин ачып, ончо жерди алтын чокторыла жарыдып, чыгып, аыктана берди. Эжиктин ары жанында жажынып алган Ай карындажы Күн эезин тенгери дөөн ийде салып ийди. Бөктөнүп алала отураарга Күннин бойынын да күүнине тийе берген. Ол каткырып-каткырып карындажына жетиртпей тенгериле жүгүре берди, жердин үсти жарып, бастыра өзүмдер, агаш-таш, амыйтандар сүүнип, каткырышты. Жүрүм ойто ло ойгонып, кайнай берди.

Онон ло бери Күн-Бырман тенгеринен түште жарыдар, Ай-Бырман десе түнде жарыдар болуп калган. Айылдын кужы боло берген Такаалардын ла Күннин жүрүми тудуш болуп калган. Эрген тура Пөтүк кожондоп ло ийзе, Күн чыгып келет. Күн ажарга болбос, Пөтүк кожо түнеп калат. Күн-Бырман ол ло

* Èàòúí — ζέ έέεεè.

жылбиркек бойы, чыгып ла келеле, бойынын тынду чокторыла кирбес ле көрбөс жери жок.

Жебренте Күн жангыс ла катап кичинек бала тужында жерге түшкен. Күн ол тушта күски ле кышкы кирбиктерин жерде ундып койгон. Онын учун күскиде ле кышкыда жерде соок болуп жат. Анайда ок Күн тарагын, күскүзин, жастыгын, оймогын, ийнезин, өдүктөрин арттыргызып койгон. Жай келип Күн жылыл ла берзе, озор ончозы чечек болуп, жерден өзүп келгилейт. Эмди жердин үстинде күннин тарагы, күннин күскүзи, күннин жастыгы, күннин оймогы, күннин ийнези, күннин өдүктөри — деп, атту чечектер бар. Күннин күски ле кышкы кирбиктери — деп, чечектер күскиде чечектейт, кар жааганча ла турат.

Күнди тенгери дөөн ойто чыгарганы учун, такааларга албаты быянзырап, озорды жылтоолошко кошкон.

КУУЛГАЗЫНДУ ЧИРЧИКТИР

ҮСТҮ ТОС КИИК АРТКАН

Бир катап жокту кижинин айлына көсмөкчи кизи келип конгон.

Түн кирди, айылдын ээзи ле айылчы уйуктаарга жада берген. Очокто от когып, сары чок саргарып жаткан. Бу өйдө эжик ачылып, кызыл торко тонду, кызыл торко бөрүктү, кызыл көстөрлү, кызыл жалбыш чырайлу, кызыл өдүктөрлү келин кирип келген. Ого удур сары торко тонду, сары бөрүктү, сары көстөрлү, сары жалбыш чырайлу келин очоктогы оттон, күлден туруп келди. Эзен-амырын угушкан кийинде кызыл келин: “Не алдырдын, айылдажым?” — деп сураган.

— Айыл ээзи үй кизи бычакла көстөрүмди ойот, отко сөөк салбайт. Көрмөстин оды не күйбейт, одына чүштейин деп айткылайт, булгушла согот, түкүрөт, өзөгүмди бычакла коскорот, турунымды алтайт, чарчаамла кангазын күйдүрөт, курут-саржузыла чөктөбөйт, үрүс аракызынан амзатпайт,

каймаккла оозым сүркүштебейт, сүме кабыргала күндүлөбейт. Мен ачындым, арыдым, сүрүм түшти, кураңгытыдым. Колымдагы ырыс-кежикти тударга там ла күч боло берди. Тыным чыкты. Айлы-журтын өртөөр деп шүүдим. Кунурадып койды ырызын, казырландырып койды мени. Сенин айлыңнын улустары кандый? Жаман улус болзо, кожо өртөөк, — деп, сары келин айтты.

— Менин айлымнын улусы аайлу-башту улус. Кой сойзо, сүме кабыргазынан, жүрегинен, төжинен кезип алып, энг озо мени күндүлөөр, көдүрер. Мүннөн энг озо меге ичирер. Уулы элик адып келзе, озо мени тамзыктагылаар. Үрүс чегенди озо амзайтан жанду мен. Койдын челдеп койгон кабыргаларына тойотон жанду мен.

Одус башту От-Эне,
Кырык башту Кыс-Эне,
Ыжыла булутка жеткен,
Күл төжөктү,
Таш очокту Байлу Эне,
Чий курсакты быжыр бередиң,
Соок курсакты эргис бередиң.
Тойу-ток жадаактар,
Барлу-турлу жүреликтер,
Бала-баркабыс су-кадык жүрзин,
Алкы бойлорыска амыр-энчү береең,
Ырыс кежигисти ычкынбагар,
От-Жаларым, От-Энем, —

деп, жаантайын байлап жүрет. Кайдан ла курсак-тамак келзе, энг озо меге амзадат. Ай жангырган ла сайын отко талкан, сүт, арчын салат. Айылдын ээзи туш-туура кижиге мени быртыдарга бербейт. Бойы өскө улустын одыла урушпас, мени жаантайын байлап, тооп, көдүрүп, чөктөп жүрет. Онын учун мен сергек, өңжүк, — деп, кызыл келин-от куучындады. — Айылды өртөзөн, ол аяксалгыштын жанында тос көнөктө толтыра малдын кайылткан үзи жадыры. Ол бистин айылдын болор, оны өртөө, — деп, кызыл келин-от кошты.

Эртен тура көсмөкчи кижине болгонын, нени укканын куучындады. Же айылдын ээзи керекке албады. Көсмөкчи кижине жана берди. Үч конгон кийинде сары атту жокту кижинин айлы күйген деп табыш угулды.

Күйүп жаткан аяксалгышла коштой турган толтыра үстү тос көнөк бүдет бойы туруп калган.

ТИС* ЭТКЕНИ

Тамырланган сууларлу тамзык ашту Алтайда озодо кыпчак кижинин билезинде бала узак табылбай турган.

— Ачыларым, күнчыгыштан кижине баспаган жерден барып, бала кайын үзүп экелигер. Ай жангы тужында тос эдедим, — деп, карган жарлык абыгазы айткан.

— Алтай-Кудай ачынбазын, жаш кайынды баага батпай, шоктоп кезип турган эмезис, арга жокто тос эдерге кезип жадыс, — деп, уулдар ичинде айдынып, ак сүтле чачылгалап, кыйра буулап, үскүлеген. Кайынды күн эбирте экелип, төргө тургузып, сары, чанкыр, ак кыйралар, малдын жалынан кыл, торко жибектен кабайычак эделе, ого буулаган. Кайыннын алдына ак кийис ширдек жайып салган. Жангы сойгон ак ириктин эди отто казанда кайнаган, тагылда күйүп турган арчыннан жараш жыт жайылып турган. Абыгазы кайынга жангы сааган сүт, актаң тамган аракы чачып, айдынган:

Алтайдын сынында өскөн
Агару, ару ак кайын,
Ай алдында балдарыма
Бир быянын жетиргин.
Шыркырада киштейтен
Малдын суузын беригер.
Шыгырада ыйлайтан
Бала суузын беригер.
Карынданып тудунар
Кыстың суузын беригер.
Каптыргазын тудунган

Уулдын суузын беригер.
 Шидеп билер кыс беригер,
 Ширее тудар уул беригер.
 Одор базар мал беригер.
 Одын өчүрбес уул беригер.
 Буулап-чуулап мингедий
 Малдын суузын беригер.
 Бууры жылу жүргедий
 Бала суузын беригер.
 Малдын суузы келгежин,
 Бай кайынды жайкап кел.
 Бала суузын келгежин,
 Бай кабайды жайкап кел.
 Жеерен жибек тынгыла
 Жебрен чакыда мал киштет,
 Торко жибек жибийле
 Тос кабайда бала жайкат.
 Төнойдин байтал энези
 Төлин сурап, киштеп жат.
 Төри башка энези
 Суузын сурап, жайнап жат.

Алтай улус кыс баланы жаштан ала уур неме көдүртпей, соокко тонгырбай кичееп жүргүлөйт. “Очоктын ээзи, журттын ээзи” — деп, байлап жүргүлөйт. Көккө-жикке үредип, ишке-тошко тазыктырат. Сабарларына эки-үч жүстүк, сырга, жинжи кийдиргилейт.

“Күйүнчек, жаман көстөр озо ло баштап ол жалтырууштарга тийзин” — деп айдыжат.

— Мен жүрүмди жүрүп койгон жаан кижин, килинчегим де көп, карам да көп. Эне болотон жашөскүримдин жолун кечпезим, — деп, каргандар айдыжып, келиндерди озо өткүрлөйт. Колы-буды уур келин айылга кирип келзе, бар-жогыла күндүлөйт, нени ле сураза, карамдабай берет.

Уйларды колдорунда жүстүктөрлү келин сааза, уйдын эмчегин кезилбес, тижибес, баалутыбас. Сүди де көптөп койылар.

* Јаéиà÷àé — «òùéòàì éìéáíí» äääáíé. Àéòù èèæèèéèè јаéиà÷àé.

** Àéääìàì — +äðçìé° äàø÷ùçù.

ТАЛЖАННЫҢ ТАБЫЛГАНЫ

Төбөөбисте төрт жүс жылдыс ашканча, жетен жүзүн табыскак кожондолотон Алтайда озо чактарда өгүс чарлу тургун майман журтаган. Ол чарын жегип алып, абылла кыра сүрген, аш үрендеген. Көчкүн маймандарга карындажынын бу кылыгы жарабай турган.

— Карындажыс коокымайтып, Жер-Энени кезе берди. Байланбады, ачка-жутка алдыртып, Жер-Эненин оорырын, кунураарын ондободы, кардын каза берди. Кинчек-жарамас бажыска түжетен эмтир. Акыр, мыны канайып токтодор? — деп, көчкүн маймандар шүүжеле, тургун карындажынын ноктого, жедекке үредип алган чары дөөн күрен күсте балдарлу казыр бөрүлөрди божодып ийди. Бөрүлөр чарды жип койгон, онын жаңыс ла болчок бажы ла шыйрактары артып калды.

— Эмди не болорым, кыраны неле сүрерим? Балдарды канай азыраарым? — деп, өгүс* чарынын сөөктөрүн көрүп, тургун майман ыйлап, отура берди.

— Ыйлаба, ээм, ыйлаба, көөркий. Кыранда бүткен арбанды көр. Саанагы карыш кире, арбанын тирүзи кузуктын эмили ошкош. Эмди ле, ээм, мүүстеримди чупча согуп ий. Ондогы жөөжө он үйе кырачыга жедер, — деп, өгүс чардын бажы көстөрүн ачып, айтты.

Тургун майман кайкап турала, баштын мүүстерин кодоро согуп ийди. Ол мүүстерден ойынчык кара казан, булгуш, оодыш, жаан табактар, сокы-балалу сокы түжүп келди. Ары көрөлө, бери көргөлөктө, ойынчык аяк-казан чүрчеде ле жаанай берди. Бу немелерди ончозын майман айлына экелди.

Ол өйдө тургун майманнын айлында Зайкүл деп кул бала жүретен. Туйук кара кабактарлу, чар аяктык көстөрлү бу баланы майман жарымкалап жүреле, садып алган. Ол озо ло баштап майманла кожо кыра сүрүп, иштенип жүретен. Онон ары ол бала-барказы көптөп, майманнын журтына токол болуп отура берген. Ол санаалузyla, не-немени эптеер тапкырыла майманнын ончо үйлөрүн акалап туратан.

Токол майманнын экелген жөөжөзүн көрүп ийеле, сүүнип,

кара казанды очокко азып, кызыдала, бир аяк арбаны уруп, булгушла булгай берди. Быжа берген куурып койгон чаракты табакка эжип, сокыга урала, согуп ийерде, онын саалары кодорылып, ылгала берди. Чаракты одышка салала, тышкары чыгып, эзип ийерде, эзин-салкынга саа уча берди.

— Мындый курсакты эне-адам эдип туратанын көргөм, — деп, Зайкүл айтты.

Ол актап койгон чаракты ойто сокыга уруп, балбара согуп ийди. Оодынтыны элгекке элгеп ийерде, ак-боро өңдү, ымтак, жыды жараш курсак жада берди.

Бу ашты майман онын билезин азыраган өгүс чарынын адыла “талкан” деп адады. Алтай кижии озо баштап талканды чайга собырып ичетен болгон. Саржуга, өрөмөгө булгап жийтенин ол кийинде тапкан. Эки ле калбак талканды жип алза, ол түжине ле ток жүретен. Бу тамзык курсак онойдо алтай албаты ортодо таркаган.

ОЛ КЫРГА ЧЫКПАС, БАЙЛУ

Иртөк жолы өткүш, туруйна жолы жайым Алтайда алдында жаан чайык чыккан. Ачу деп атту кижии үйиле кожо малы-ажын айдап, жаан кырдын бажына аргаданып чыккан. Оңдо ол аракы азып, ичип туратан. Ачунун бардары бу кырга келеле, токтобой, божоп турган. А чайык өзөктөрдө узакка турган.

Бир күн Ачу база ла аракы азып, ичип отурганча, энмектеп жүрген жаңыс балазы тоскуурдагы сууга түжүп, божой берген. Ачу карыктанып, күнбадыжы жаар кырды төмөн жүтүргөн. Ол жерде жаан-жаан корым таштар боло берген. Үйи кородоп, күнчыгыжы жаар жүтүргөн. Жүтүргөн жолында жыш агаш тура берген. Келин агаш болуп, кубула берген.

Оноң ло бери ол кырга кижии чыкпас, байлу болуп калган.

ҮЙТТҮ ТАШ

Койлор жолдогон кобы-жиктеринде кожон торгылган Кан-Алтайда озодо тодош эмеген журтаган. Жаңыс кызы иржит кижиге барала, жети бала азыраган, же одус жаштаң ажала, божоп калган. Маңжы тодош эмеген баркаштарын бойы азыраган.

Иштенкей, шыранкай балдары ээчий-деечий чыдагылап келген. Же айылду болуп албай, та неден де улам эбеш чучурап жүргүлеген. Ого эмеген араайынаң санааркап жүретен.

Эмеген бир күн кой бедреп жүрзе, жолында үйттү таш учураган. Үйдинен чечек өзүп калтыр.

— Кайрако-он баш! Бала-баркажыма ырыс бер! Журт бер! — деп, эмеген Айга-Күнге мүргүйле, чечекти үзүп, жип ийген.

Ташты айлына экелген. Ай жаңыда эртен тура жаңы сааган сүтле оны жунуп, арчынла аластайла, тере баштыкка сугуп, эмеген аланчыкка бийиктей илип койгон. Онын ла кийинде балдары айылду болуп шокшогон. Жаскыда жер ойгонып, кулагы ачылып, көк жымырайып ла келзе, эмеген баштыкта тажын сүтле жунуп, аластап койотон.

ЭРЖИНЕНИ БЫЧАКЛА ОЙГОН

(Чын болгон учурал)

Кыпчак сөөктү эмегенде уй жок болгон. Кожо чыккан карындажы ого бозу берген. Ол бозу жаан, байбак уй болуп чыдаган. Жылдын ла жараш-жараш, омок бозуларлу болотон. Жирме жаштаң ажып, уй карый берерде, айылдын ээзи оны балдарыла кожо сойып, жиген. Сойып ийерде, онын жаан кардынаң такааның жымыртказынаң эбеш жаан, сары-күрен, кату, болчок неме чыккан.

— Бу эржине эмтир. Оны ай жаңыда ак сүтле жунала, ак бөскө оройло, баш кайырчакка сугуп кой. Бойыңнын да, бала-баркаңнын да мал-ажы көптөөр, — деп, жаан улус айдышкан. Эмеген онойдо ло эткен. Чындап та, бойының да, бала-барказының да уйлары көптөп өскөн.

Эмеген бир күн эржинени бычакла араайынаң сойып көргөн. Эржиненин ичинен кадып калган оок кылдар чыккан. Ол ло. Же жаңыс ла жылга эмегеннин ле балдарының уйлары кунурай берген. Арткан-калган жаңыс уйы үч жылга субайтыган.

ИЙТ ЖҮРҮМИН ЖҮРЕТ

Шыркырап киштеген жылкылар отогон Алтайда журтаган Кижии, ат ла ийт кебинде бир катап Бырканнаң жаш сурап баргылаган.

— Канча јаш јүретенер бойыгардын ла айтканыгарча болгой — деп, Быркан айтты.

— Мен түни-түжи амыры јоктон иштенедим. Эки туйгагым түшкенче јортодым. Меге јирме беш-одус ла јаш болор — деп, ат айтты.

— Менин кардым ла тойу болзо болор, иргеде күнге изидинип јададым, айдарда, меге он-он беш ле јаш једер — деп, ийт айтты.

— Мен јирме-јирме беш јаштуда јүк ле эне-адамнын колынан чыгадым, меге ол ас — деп, Кижиди айткан.

— Је ондый болзо, аттын јүрүмин үлешкейин — деп, Быркан айтты.

— База јаш керек, бежен-алтан јаш ол ас — деп, Кижиди јөпкө кирбеди.

— Ондый болзо, ийттин јажын база алгайын. Је аттын јажын алган өйгө јетсен, аттын јүрүмин јүгүрерин. Ийттин јажын алган өйинде ийттин јүрүмин јүрерин — деп, Быркан айтты.

Онон ло бери иштенкей ат јирме беш-одус јаш јүрер болды. Керектенбес, јайым ийт он-он беш жыл јүрер болды.

Узак јашту Кижиди јирме-јирме беш јашка јеткенче, эне-адазына азырадар, онон ары биле төзөп, бала-барка азырайт. «Эмди јурт төзөбөгөндө, качан төзөп, эмди бала-барка азырабаганда, качан азыраар, эмди јөбжө јөббөгөндө, качан јөб» — деп шүүнеле, ат чылап иштенип, отко-сууга түшкедий јүгүрет.

Бөрүдий көк, түлкүдий кызыл күчтү тужым. Эдер, тудар, табар, јөб өйим деп айдат.

Онон ары ийт өйи келип, нени де керексидей барат. Балдарынын айылдарын керип, тойо ажанып алала, айылдын иргезине кирип алала, күнге изидинип, тууырап, мылырап отурат. Ийт ошкош санаалу, төп көстөриле баркаштарын ајыктап көрүп, «оной эдеер, мынай эдеер» деп, оларды такпазынан јүрүмге үредет. Балдарынын ортозында байыркап, јеендери ортодо токынап, бойыла кураа улусла араайынан куучындажып отурат.

КАЙДҮН УЧУП БАРАДЫН, ЭЖИМ?

Туйук јыштары туманга көмүлген кеен Алтайда озодо өбөгөн-эмеген улус јуртаган. Ибөгөннинг эне-адазы, эл төрөгөни айлык јерде јаткан.

— Эне-адам, кожо чыккандарым санаама кирди, оларды барып көрөдим, — деп, бир күн өбөгөни айткан.

— Кайындарыма, јурчыларыма апарып бер, — деп, үйи сый белетеп берерде, өбөгөни оны баштыкка сугуп, јардына јаба буулап алган.

Эртеп койгон атты керексидей, айылдын эжигиндеги койу арал дөөн кире берген.

— Атту барза, айга шыку баратан-келетен јерге јойу качан једер, качан кайра бурылар, — деп, үйи санааркай берди.

Је төрт конгон кийинде өбөгөни јанып келген.

— Төгүн болбой, сен андап јүрген болбойын, айлык јерге канайып төрт күнге једет, — деп, үйи айтты.

Ибөгөни ого эне-адазынын берген сыйын табыштырып берди.

Чындап та, сыйдагы немелерди бу Алтайдан табар арга јок болгон.

Онон ло бери јиит эр кижиди ай эки-үч јангырган кийинде эне-адазына јылгыр айылдап барып келер боло берген.

— Тенериде кижиге түнгей сүрекей јаан куш учуп јүргенин малчылар, анчылар көргөн, — деп, улустын ортозында куучындар таркай берген. Үйи серенип баштаган. Бир јанмырлу күнде өбөгөни ада-энезинин јеринен једип келген.

— Сууга барадым, — деп, келин көнөктү чыккан.

Ол араайынан кайра бурылала, кийис айылдын өнөтийин озолондыра ойып салган тежигинен шыгалап көргөн. Ибөгөни нени де сеспей, колдорын көдүрип ийерде, колтыгынын алдынан эки апагаш јаан канаттар јайыла берген. Јиит оларды очоктогы отко кургада берген. Мыны көргөн келин чочыганына кыйгырып ийген. Келин ондонып келзе, өбөгөни түнүктен чыгара учуп, ырап бараткан.

— Кайдөөн учуп барадын, эжим? Кел, кожо јуртаак, эжим! — деп, келин калактаган, сыктаган, кийинен ары јүгүргөн. Је јиит үйине ајару этпей, кайа көрбөстөн уча берген.

Онон ло бери ылгым јорыкту улусты «Канатту болбой бу», — деп, айдар сөс арткан.

ЈУУЛАП КЕЛГЕН УЛУС КЕРЕГИНДЕ

ЭРТЕН СІГИНГ КОНОР...

Сунуп өткөн сыгындары суксура сында отогон Алтайда јуртаган Бүдүки деп баатыр Арчындай деп тодош сөөктү үйлү болгон. Јиит келиннин јаражы керегинде јар керейлер јерине јеткен.

Керейлерде Кочкорбай деп бий болгон. Онын тогус үйи төртөн бир кыс бала чыгарган болгон.

— Адым ададар уул керек. Иркит баатыр Бүдүкинин Арчындай деп јаражай катын экелип алзам, ол меге уулдар чыгарар. Искө катын* меге уул чыгарып болбос, — деп, бир күн Кочкорбай айткан.

Ол он беш кулашка јыда чачар, јүс кулашка кижинин мандайына адар, үлдүле кижини чапса, кижини омыра чабала, адын кожо чабатан јаан баатыр кижини болгон. Ол Алтайга тогус катап тонокко келип, јанган болгон. Јирме эки көдөчилү, эки јүс јуучылду Кочкорбай Алтайга једип келген.

Јолой бир айылга кирерде, теленгит кам камдап турган. Айылдын ээзи Кочкорбайды төргө чыгарган, јангы мал сойып күндүлеген.

— Албаты не јуулган? — деп, Кочкорбай сураган.

— Балам оорыган, — деп, айылдын ээзи айткан.

— Ары айланып јан, керей. Бу айылда бүгүн түнде бойын конорын, эртен түнде сөөгин конор. Иркит баатыр ичи-буурынды јара адар, бөөрөгинди, кооконогынды јулдай адар, — деп, теленгит кам айткан.

— Чүштейин оозыга толтыра, јыду кам! — деп, Кочкорбай тура јүгүргөн.

Камнын јанында кижиле тең аркытты антара тепкен, кымызы шаркырап ага берди. Баатыр аркытты ары-бери тоголодып, јара тепкен.

— Суранып турган болзо, камды өлтүре тептим, канын күркүреде агыза тептим, — деп, керей бий маказырайла, атана

берген.

— Јок, Слер камды эмес, аркытты антара тептигер, — деп, көдөчилеринен кем де тидинип айдып болбоды.

— Слердин эш-нөкөригерди блаажарга Кочкорбай келип јат, — деп, майман уулдар керей бийди озолоп, Шыргайты дөөн Бүдүкиге түрген-түүкей тил јетирген.

Агалу-ийиндү Тузагаш ла Бүдүки кызык јерде Кочкорбайды тоскон. Бүдүки карындажы тыркырап турган.

— Унчукпай јат. Качан адарынды мен айдып ийерим, — деп, он тогус јашту Тузагаш айтты.

Бий эки јүс кулашка јууктады, јүс бежен кулашка јууктады, јетен беш кулашка јууктады... Јирме беш кулашка јууктады.

— Ат! — деп, Тузагаш кыйгырды.

— Кочкорбайдын ады бийик таштан көнкөрө калыган. Керейдин көө куйак кийиминин ичи ле буттарынын ортозы ачыла берген. Бүдүки Кочкорбайдын кооконогын јулдай аткан, ичи-буурын јара аткан. Јуучыларды керей бийди эки јанынан колтыктап, кайра мантаткылаган. Кече конгон кам камдаган јуртка ойто түшкүлеп, шүүшкендер.

— Күрен күсте божогон кижини јери-јуртына илјиретпей канай јетирер, — дешкен.

Јаан баатырдын эренезин шылайла, олоп јерге көмгүлеген, сөөгин кайнадала, арчымакка сугуп, керей аулына јетиргилеген. Баатырдын төнгөк сөөктөринин јооны јылкы малдын сөөктөри ошкош болгон.

— Јаан баатыр койдын корголы ошкош корголјыннан канай өлгөн, — деп, бийдин тогус үйи корголјынды чайнап, чачтарына күл, тобрак сүртүп, сыктагылаган.

— Кочкорбай өлгөн болзо, аказы Конокбай бар, өчин алар, иркиттерди јок эдер, — деп, Конокбай Алтайга келген.

Тузагаш оны тозуп алып, кырлузыла колын сындыра аткан.

ЈЕТИ ЈАРЖАК ІЛТҮРГЕН

Төнөйлөр јуулып киштеген Тарбаган Кобыда озодо аргалу-

чакту эмеген-өбөгөн улус журтаган. Олор үч уулын айылду эдип, айылдарын коштой-коштой тургузып, амыр-энчү жаткылаган. Кырда толо малы, жалаңда толо уйлары отогон.

Бир катап жети жаржак куучындажып алала, түнде келип, ол журтты кырган. Кабайдагы жаш баладан өрө, кемди де арттырбаган. Албаты-жон кыйгырыжып, онтогылай ла берерде, ийттер кожо улыгылап, уйлар мөбөрөжип, аттар киштежип, койлор маарагылап, чур-чуманакка түшкүлей берген. Лүк ле бир он жашту кыс бала кабайдагы баланы алала, жангыртыктын кийнине эски кийиске оронуп, жада берген. Жети жаржак кара албатыны кыраала, олордын ширдектерин, кебистерин, булгайрыларын, алуларын, кууктагы саржуларын, эттерин, каптарда алтын-мөңүнүн — ончозын абразына коштоп апарган.

Кырдырып койгон улусты эртенгизинде балыктап жүргөн эки орус кижиге көргөн. Божогон улустун каны жерге төгүлеле, тестелип калган. Улус басса, кан “тирт, тирт” эдип, табыштанып турган. Олор жангыртыктын алдынан үскер болуп калган кысты чыгарып, жаш балала кожо орус журтта кресттү алтайларга экелип берген.

Урядниктер келип, озо баштап кырдырган улусты көргүлеген. Онон орус журттын албатызын жууп: “Кем өлтүргөн, көргүс,” — деп, үскер кыска имдеп көргүскөн.

Бүрүнкий айылда чоктын кызарганына ла өлтүрөөчилерди көргөн кызычак олорды танып, көргүзип берген. Чындап та, олордын айлын барала, тинтип ийерде, алтайлардан тоноп алган жөөжө, алтын-мөңүн чыгып келген.

ЭКИНЧИ КОЙЫН УУРДАП ЛИИК

Ак ийнекти саап, аркытка урган, албатыны жууп, жыргал эткен Алтайга озодо жер түбинен эки тербезен кыргын келген. Олор Чарас ичинде жаткан Токпой деп кижинин айлына келген.

— Бис айыл-журт жок, өскүс-жабыс улус эдис. Тойо курсак та жибегенис, тонбоско жылу кийим де кийбегенис, — деп, тениберлер комыдаган. Айыл ээзи эки койунун бирүзин сойып, олорды карамдап, азыраган, кийим-тудумынын

ондузын кийдирген. Же баскындар күндү-күрөөгө де, сыйга да тойгылабаган.

— Бүдүнкей алтайдын экинчи койун канайып уурдап жиик, — деп, шүүже берген.

Экинчи күн энирде кыргындардын бирүзи айылдын тыштында артып калган.

— Нөкөрим мени таштап жүре берди, мен слердин айылга база бир күн конойын ба? — деп, кыргын ыйлаарда, айыл ээзи ого килеп, бар-жогыла күндүледи, жылу төжөккө жаттыргысты.

Же, ондый да болзо, чала серенгилеп, айылдын ээлери жангыс болчок койун айлына кийдиргилеп, иргеден буулагылап койды. Түжине тойо отоп алган кой кидиреде кепшинип, амырап, жада берди.

Кыргын түнде турала, иргени ачып, койды чыгарып ийерде, тышкары тозуп алган нөкөри койды жүктенип жүре берди.

— Кой канайып кепшенбей барды, отты жарыдып көр, — деп, Токпой үйине айтты.

Үй кижиге турарга ла жатканча кыргын бир колынын тырмактарын экинчизине “кыдыр-кыдыр” этире жыжа берди. Чек ле кой кепшенгени ошкош. Онойдо тербезен кыргындар алтайларды төгүндөп, экинчи койун уурдап жиген. Онон ло бери алтай улус кыргындарга бүтпес болуп калган.

ЭНЕ, ТАМЧЫ АМЫР БЕРБЕЙТ

Турлу аңы семис, ак туманы жайылган Алтайда журтаган алтайларга бир баскын кыргын жеткен.

— Айлыска жер-түбинен кижиге келди, — деп сүүнип, айыл ээлери изүзин-соогын, татузын-кычкылын, үстүзин-жуулузын салып, кыргынды күндү-күрөөгө түжүргиледи.

— Адын сенин кем? — деп суракка “ада-энемнин берген ады Тамчы”, — деп, кыргын айтты.

Түн кирип, айылдын ээлери ле айылчы уйуктаарга жада берерде, ургун жааш келген. Чобра айылдын жыртыгынан тамчы мачылдада тама берген. Бу тушта жоккын кыргын

алтайлардын чыдаар бойлузынын койнына кире берген. Бойлу кыргынга чыдап болбой салала, жарт айдарга адазынан уйалып:

— Эне, Тамчы амыр бербей туру, — деп кыйгырган.

— Эбеш ле чыдаш, балам, удабас таң ада берер, ол тушта айылдын жыргытын бөктөөрис, — деп, энези нени де сеспей, кызынын жайнузын ондобогон.

Жүс жок, уйалбас кыргын бойлуны албадайла, кача берген. Онон ло бери алтайлар кыргындарга бүтпес болуп калган.

ЖАЙМАЧАГЫНГА* АРТТЫРЫП КОЙ

Толоно бүри чечектезе, көрөргө жараш, каргана бүри каткажын, көрөргө карыкчалду. Бир катап керей-кыргындар Алтайды тоноп аларга келген. Ол тушта “көбине жердин бели ээлген керей-кыргындар” деп айдыжатан.

Иркит алдаман ээн айылга от одурып, амырап отурган. Оны сүрүшкен кыргындар жеткилеп келген. Кыргындар аттарын ыраакта арттыргылап, алдаманды тудуп аларга өңөлөп, курчагылап келген. Иркит мыны сезип койгон. Камык улуска чыдабазын сезип, ыргай одыннан “кижи” эдип, бөрүк-тон кийдирип, отургызып койгон. Бойы эки кижиде болуп, жаңыскан куучынданган:

— Мени жаңысканга не күндүлөп турун. Бойун кожо ажан.

— Мен тойгом. Ажангын ла. Аттарга барган жети нөкөринге курсактан арттырып кой, алты кижидий жаймачактарыңа арттырып кой. Артканын бойун жи.

— Бу камык улусу туру не? — дежи, алдаманды** тударга келген кыргындар коркосо, жүрө берген.

КЕРЕЙ КЫРГЫНДАРДЫН КОШ-АГАШКА КЕЛГЕНИ

Озодо бир катап керей кыргындардын жерине ачана табарган. Изүге түрүлүп калган өлөң-чөп, агаштардын бүрлери жаан удабай ла тобрак болуп, жерге төгүлө берген. Кара албатынын каны кадып, курсагына, суузына жединбей,

чымыл чылап кырылып жаткан. Бу катуу өйлөрдө “Алтай” деген сөс кинчектелип жаткан керей кыргындарга “Магомет” деген сөзинен жараш ла каруу угулган. “Алтай” деген сөсти олоор калганчы уурт сууны чылап, иженип ле бүдүп адагылаган.

Журттарын, ада-өбөкөзүн, төрөлин чачып, керей-кыргындар билериле кайа көрбөстөн Алтай дөөн чөркөлө бергилеген. Узун, катуу жолго чыдашпай, торолоп, чарчап, арып, ооруп божогондорун бектебей, ондо ло арттыргызып, олоор тууларга жууктагылап келеткен. Удабай мөңкүлөр күнге удурга мызылдажып, көрүнө берген, серүүн эзин согуу ийген. Тындуу кейди керейлер оору, какшап калган көксине терең тынгылап турган. Олоордын карарып, чырышталып калган чырайларында кураңгы күлүмжи жайылган. Керейлердин тамагынан үн де чыкпайт. Онкойып, соолуп, өңи өчүп бараткан жаш жок көстөрүндө ижемжи көрүнүп келген.

Же чөркөмөлдү баштап келеткен башчызынын калганчы күчи чыгып, ол бир де алтам эдип албай, жолго антарыла берген.

— Бир ле уурт чык болзо, мызылдаган мөңкүлөргө жедер эдим, — деп, ол жарылып калган кургак эриндериле шымыранган. Жаңыс ла тере ле сөөк артып, көлөткө болуп, карара кадып, шүүлип калган улус башчызын керексизбей, онын жаныла арайын элбегдежип өткүлөгөн. Жаңыс ла үйи үч балазыла кожо онын жанында отурлаган. Олоор көксине түжүп калган тунгак үндериле улустан бир калбак чык сураган. Же олоордын сурак-кыйгызына кем де ажару этпеген. Жаан удабай, көлөткө улус элбегдежип, ырагылай берген. Илүп жаткан эринин жанында келин унчукпай отурган.

— Алтайга жедип алзабыс, жакшы жада берзебиз, баланы чыгарып аларыс. Кичинек баламды берип жадым. Сангыдын ойго чайнап, канын ич. Кудай бисти көрзүн, — деп, келин айдала, балдарын жединип, базып ийген.

— Эне, көр! Үкү өркөнү тудуп алды, — деп, жаан балазы кыйгырды.

Көрөр болзо, чындап та, үкү өркөнү тееп алтыр. Келин балдарыла кожо кыйгырыжып, жүгүрүп келерде, үкү үркүп, жемидин таштап, уча берди. Келин өркөнү тудунала, кайра жүгүрдү. Карамтыгып, тизези бокырылып, канча ла катап

жыгылып, өбөгөнине жаба жүгүрүп келди. Өбөгөнү көстөрүн жумуп алган жатты. Балазы жанында отурды. Келин өбөгөнүнүн оозун ача тартып, өркөнүн тынду канын урды. Эжинин котыгы кырлас эдип, канды ажырды.

Онойдо олордун тыны кирип, Алтайга једип, журт тудуп, амыр-энчү журтагылай берген. “Кеткин керейлер, көркийлер, арга јокто төрөлинен, тазылынан айрылган”, — деп, алтай улус олорго килеп, кийер кийим, јиир курсак, мал-аш бергилеген.

А өркөни шыркалап, керейлердин, кыргындардын тынын алган үкүни олор оожыркадып, көдүрүп, онын куйругын, канадын бөрүгине, кийимине тагып, кееркедип, эн жараш ла чүмдү јарангыш эдип, кийгилеп жүргүлейт.

ЧІРЧІКТІР

КЫЙГАС БОЙЛУ

Торсок комыргайды сындырып эткен тогузон үндү шоор ойногон Алтайыста бир катап кыйгас бойлу журтаган, ол жар-жанына кижі јууктатпайтан. Ончозын айткылап, шилтеп, сүрүп ийетен. Кижилер кудалап келзе, ол шыйдамдап туруп сүретен. Је жараш, иштенкей кыска кудалар там көптөдө келип турган.

— Ада-эне, мен улусту јерге јадып болбозым. Улустын буттары баспаган јердөн барадым, — деп, бир күн бойлу айтты.

Кемнинг де сөзін укпай, бойлу тайга јаар жүре берген.

— Не болбос бу жүрүмде, керек болор, — деп, эне-адазы ого ийне, тарак ла бычак бергилеген.

Кижинин буды баспаган тайгада јаңыскан јадып, кыс курсагын таап, азырана берген.

Бир күн ол кызылгаттап жүрзе, јалбрактардын үстинде јылангап јаш бала јатты. Јаш баланы экелип алып, ого эт-јуу сордырып, мүн ичирип, азырай берди. Јаш бала јаанабайт, је ажангыры күннен күнге көптөп турды. Бойлунын тузактап экелген койоны, кырлуулап аткан элигинин эди чам да болбой турды.

Бир күн эликтин будын бойлу бүдүнге кайнадып чыгарала,

тышкары чыкты. Сууга барган кижі болуп, араай жүре береле, кайра өңөлөп келеле, айылдын јыртыгынан шыгалап көрди. Кабайдагы бала јерге түжүре калып, јелбер түктү, коркышту алмыс боло берди. Ол эликтин будын тургуза ла јуда салып ийди. Јаңыс ла куу сөөктөри кажайыжып артты. Бойлу сууны экелеле, нени де билбес кижі болуп, кирип келди. Эликтин экинчи будын казанга салып, отко тургузып ийди. Иштенип, ары-бери базып турала, билдирбезинен ийнени, таракты, бычакты карманына сугуп алды. Одындап бараткан кижі болуп, бууны жүктенип, эне-адазынын журты јаар жүгүрүп ийди.

— Је, карын, јеек алмыстан качтым, — деп, сүүнерге јетпеди.

— Эје, сакып ал, арып калдым, — деп, кыйгы угулды.

Кайа көрзө, јаш бала жүгүрүп, једижип келетти.

— Көк тайга болуп јалтырай бер, ажар ажуун јок болзын, — деп шыпшайла, ийнени бойлу кайра таштап ийди.

Кийнинде көк тайга тенкейе берди, баштары күнге јалтырай берди. Тынып алынып алала, бойлу оног ары жүгүрди.

— Эје, сакып ал, аштап калдым, — деп, коркышту кыйгы катап ла угулды.

Бойлу кайра көрзө, кийнинде он эки јашту уулчак жүгүрүп келетти.

— Јылан өтпөс кара јыш боло бер, — деп, таракты шыпшайла, бойлу кайра чачып ийди. Тынып алынып, жүгүрер болбоды, јылан өтпөс кара јышты алмыс өдүп, чыгып келди.

— Эје, сакып ал, суузап өлүп барадым, — деп, јоон үн угулды.

Бойлу кайа көрзө, кийнинде јиит эр кижі куйруктап једип келди.

— Кечүзи јок јалбышту талай болуп јада бер, — деп, бойлу шыпшайла, бычагын кайра таштады.

Кийнинде кечүзи јок јалбышту талай шуулай берди.

Бойлу оног ары жүгүрди.

— Эје, сакып ал, јыгыларга барадым, — деп, катап ла кыйгы угулды.

Бойлу кайа көрзө, сагалы сарбайган јаан эр кижі отту талайды качан ок кечип келген, јанына јууктай жүгүрүп

келетти. Бойлу арга јокто јаан агынду суунын јарадында турган жоон терекке чыга берди.

— Менен өдүп кайда барадын, экем, — деп, алмыс карсылдада каткырала, темир тиштериле теректи кыркый берди.

— Алтын башту терегим, түрген агынду сууны кечире жыгыл, — деп, бойлу теректин будактарын сыймай берди, алтан башка алкай берди.

Бай терек жайканып, чыкырап турала, сууны кечире араайынан, чебер жыгыла берди. Бойлу капшай ла тура жүгүрди. Алмыс теректи кырлап, кечип келетти.

Бойлу алканып, айдынып турганча коркышту жаан толку күркүрөп келди, теректи агыза берди, јутпа алмыс чынгырып, кыйгырып, суунын түбине чөнгө берди.

Бойлу эне-адазынын јуртына јанып келди. Ол кижиге барып, айлы-јуртына тартынып, јуртай берген. Кыйгас бойлунын кыйгазы чечилип, ол өзөктө эң јалакай ла иштөнкөй келин болуп калган.

— Кудай берген јуртын јуртабай, јерий бергени — ол эң јаман ыра, — деп, ол бала-барканы үредип жүретен.

АЛМЫСТЫН АБЫДУЗЫНА КИРГЕН

Сары чечектү өлөнгин сарас керткен, комыргайлу өлөнгин койон керткен Алтайда бу керек болгон эмтир. Сүүмјилей эшке та кем де кирип, казандагы сүтти ичип, өрөмөзин јип койотон. Јиит, энезиле кожо мал-ажын күзөттөп, эртен турадан ала энгирге јетире иштөнөтөн. Эки күнге улай уурчы омордын сүдин ичкен. Айылды айландыра Сүүмјилей ис кессе, уулактарлу эчкинин ле изи јадар. Үчинчи күнде јиит эжикти уур базырула базырып, чобра айылдын тежиктерин бөктөп койды. Энгирде көрөр болзо, Сүүмјилей јук арайдан көдүрип турган базыруны та кем де туура тоголодып, казандагы сүтти сабартап койтыр. Эмди эчкинин ле уулактардын истери јоголып, өдүк јок кижинин ле балдардын истери јатты.

Эртенгизинде Сүүмјилей энезин мал-ашты кабыртып ийип ийеле, бойы эжик алдында јырааларга кирип, уурчыны кетеже

берди. Тал-түште айылдын төринде тепсөнгөн тонурчылаган, ойногон ак ла боро игис уулактарлу ак эчки маарап түшти. Эчки уулактарыла кожо баштарын казанга сугуп алган, јакшызынгандарына көстөрин јумуп, јаланып, сүтти ичкилеп јатты.

— Уурчылар, учкандар, туттурдыгар ба, уйалбастар. Эмди мойныгарды кайра толгоорым, — деп, Сүүмјилей, чочыганына јаман үндериле мааражып турган эчкилерди очокты айландыра сүрүже берди. Эчкилер бир аай мантабай, бирүзи ого удур келет, туура калыгылайт, ойто јууктайт, эжиктен сурт эдип, чыга конгылады. Сүүмјилей оморды ээчий казалайтты. Ак јерде оморды сүрүжерге јенгил болды. Тепсөнгөн эдегинде јаба једип, эчкинин сыранагында түгинен јиит атпактап алды. Эчки кайа көрүп, кизи чилеп каткырып ийеле, јылағаш келин болуп кубулып, Сүүмјилейле согуза берди. Јиит чочыганына колдорын божодып ийерде, келин оны антара тартып, јерге јыгала, курч тиштерин онын кејирине јууктадып келди. Онын соок, казыр көстөринин јалтыртынан Сүүмјилей ондонып келди.

— Ак-јарыкка жүредим, — деген сөс јииттин күчин кожуп ийди.

Ол келиннин бакпырынан удур тудуп, казыр куулайышкан тиштерди туура ийдип ийди. Чыйрак уул бастыра күчин салып, келиннин үстине чыгып алды. Јииттин темир капкыдый сабарлары келиннин кејирине кадала берди. Келиннин удурлажы там ла там араайлап баратты.

— Энемди өлтүрбө, кизи. Бис сенин сүдинди эмди качан да ичпезибис, — деп, јаш балдардын кыйгызы Сүүмјилейди ойгозып ийди. Ол сабарларын божодып ийеле, өрө туруп келди. Тынастап јаткан келиннин обору јанмырга чейилип калган сары балкаш болуп көбө берди. Ол булут ошкош болуп көпчийле, көрүнбөй барды. Эки јылағаш бала да база булут ошкош болуп, јайылып, јоголо бергиледи.

— Меге база катап туштап көр, — деп, Сүүмјилей коркыганын, кайкаганын көргүспеске кыйгырып, айлы јаар базып ийди.

— Бу тужында сенин мөрин, менин шорым болды, экинчизинде менин мөрим болор, — деп, келиннин кыйгызы угулды.

Сүүмжилей кайа көрүп асыктанза, кем де, не де жок.

Ол күннен ала жиит жаантайын та нени де сананып жүрөр, тепсененг та нени де удаан ширтеп отурар боло берген.

— Не болгон? Нени сананып турун? — деп, ачык-жарык, омок-жимек уулы кенете мынайда берерде, энези канча ла катап сураган. Сүүмжилей нени де айтпайтан.

— Уулым кенейте ле өскөлөнө берди, кылык-жангы кубулды. Бир сөс айтпайт, курсак та жибейт. Тепсенг дөөн лө көрөлө, отурат, — деп, арга жокто энези тугандарына, албаты-жонго комыдаган.

Же олор до Сүүмжилейди мекелеп, арбанып, кыймыктадып болбоды.

— Акыр, бого кижичи алып берзе, кайдар, ондолор болор бо? — деп, учында ончолоры бир шүүлтеге келгиледи.

Бу да табышты Сүүмжилей керексибей укты.

Жиит той күн айыл тудуп жаткан улусты, курсак-тамак белетеген келиндерди, сыргалызын керексибей, кунукчылду көрүп отурган. Бойы та неге де аярынкай тындаланат. Жангы келинди айылга кийдирип, төрдөгү орынга көжөгөнүн кийинде отургызып, чачын эки женеги жазарга ла жатканча, тышкары эчки маарады.

— Жедип келдин бе, көөркийим? — деп, Сүүмжилей, чырайы жарып, тышкары чыга конды.

— Ай-уй, кайда барадырың? Токто! Алатан эжин бу отуры. Азыраган эненг ол отуры, — деп, улус кыйгырыжып, оны жаба жетпей калды.

Тепспенге эки балалу келин Сүүмжилейге удур жүгүрди. Жиит келинле, балдарыла жединижип алып, кайа таштарды кууп чыга берди. Мылтыктулары адып жетпеди, тилдүлери арбаныжып, токтодып алгылабады.

— Алмыс келиннинг абыдузына кирген уул эмтир. Эмди ого бистинг ортобыс төөн кайра жол жок, — деп, Имөй аксагал айтты.

ТУДУНЫП АЛБАДЫМ, ЭЖИМ

Кандык бажы чечектеп, болчоктоло каткан, чийне бажы чечектейле, айрыланып бышкан Эне-Алтайда Уймат деп атту анчы кижичи журтаган. Албатынынг ортодонг талдап алган үйи жаш эттенг улам жада каларда, жаш уулын бир соокко тонгырбай,

бир аштатпай бойы азыраган. Кол-бут боло берген уулын ак-борозына учкаштырып алып, экү элик тозуп баргылайтан. Ырыс болуп, куран адып алза, уулын өнгөрип, Уймат сыр-кожондо жанып ийетен.

Бир катап олордын эжигининг жанына бир тул келин көчүп келген. Уймат онын айлы-журтынан тудужып, кату-кабырын эдижиб берген. Келин айбы жогынанг Уйматтынг уйларын саап, тамзык курсактанг эдип ийетен. Онойып Уймат келинге уулыла үрениже бергилеген.

— Сен жангыскан, мен жангыскан, уулымга эне болзон кайдар, — деп, ол бир күн айдынды.

— Жердинг үстинде бала азырабаста, мен жангыскан, карарып калган канчазын базайын. Айткан сөстөринг ичиме кирди, алкы бойынга көстөрим жетти, азыраган балага кару эне болорым, — деп, келин жөпсинди.

Жас айланып, агаштар бүрлери жайылып, көк жымырайа көрүнүп, күүк жынкылдада эдип ийерде, келин уул бала таап алды. Сүүнчиге сүүнчи кожулды, ырыска ырыс кожулды.

Бир күн Уймат ойгонып келзе, эш-нөкөри оорып калтыр. Баштапкы эжин жылытып, жүреги коркып, калажырап калган Уймат: “Нени жизенг жазыларың?” — деп, эжиненг сурады.

— Алтайда алдында арслан деп анг бар болгон. Эмди де каа-жаада жыштарда туштап жат. Онынгуурын жизем, жазыларым. Онон өскө мени не де жазып болбос, — деп, үйи чырайы кажайып калган, күчүлдеде онтоп айдат.

Канайдар да арга жок. Уймат чала-була тергенип, жол-жорыкка атанып ийди. Айлык жерге жеделе, бир күн адын соодып, бойы амырап отурганча, бууры кенете сыстажа берди. Одузынынг жалбыжынанг жаан уулынынг шыралап, коркып калган чырайы көрүнүп келди. “Ада, болуш” — деп, ол ачу кыйгырып ийди.

Мыны көргөн Уймат адын түрген ээртей сокты, айлын дөөн кайра чабып ийди. Айлык жолды он ло күнге өдүп келди. Ийттери оны танып, үрбей, жалканчый берди. Айылга кенете кирип келзе, үйи тепшиде жаан уулынынг эдин жип жаткан эмтир.

— Эш болуп төгүнденип келген алмыс-жеткер турун не? Кайран уулымды жип койдың, мененгуу буру сакыба! — деп, Уймат

үйинин тулунгын колына ороп алды, ат камчыла сабай берди. Сабай-сабай келерде, келиннин үни көксине түжүп, сары ийт боло берди. Эки-үч катап улып ийеле, өбөгөнунин колынан уштылып, кыр жаар калып, чыга берди. Уймат сүрүжип, оны жетпей калды. Жаан уулынын сөөгүн жууп, ачу-коронго алдырып, кичинек уулын азырап, чыдада берди.

База ла бир күн тышкары кижиге ыйлады. Жес топчыла октоп алган мылтыгын тудунып, Уймат чыгып келзе, алмыс үйи турды.

— Жибеске санангам уулыңды. Же тудунып болбодым, эжим. Кырга чыгала, уулым ла сени сананып, уйуктап та болбодым. Меге слер экү жокко жүрүм керек жок. Жаманымды ташта, эжим. Эмезе кинчектебей мени ары адып кой.

— Сенин буруунды таштазам, сен бу да уулыңды жип койорун. Жаш баламнын тынын кыйган куулгазын. Ийт өлүмле ол, — дейле, Уймат бажын салактадып алала турган үйин адып ийди. Үйи жап-жаңы кийис болуп, жерге жайыла берди, ононг кичинерип-болчоктолып, ышталып, сары курумжы болуп, жада берди.

Уйматтын жаңыс уулы чыдайла, илмичи-тармачы кижиге болгон, айлаткыштап куучынданып отуратан.

АЛМАТ СІКТИНГ ТАБЫЛГАНЫ

Жердин торгулы,
Арканын жаңылгазы,
Агаштын шуулты,
Азыйгы өбөкөм,
Канча чактар өткүрө
Канымнан менин не көрөдін,
Көрөр-угарга жетпейдін,
Таштын жегезине шинге бередін

Алтын үйген баш серпип, ак-боро желген, күмүш нокто баш серпип, күрөң тай желген Алтайда бу керек болгон.

Бир катап төлөс сөөктү Багай деп уул андап барган. Орой

кышта айга шыку андаган да болзо, алу да атпады, арт-учында ак-боро адынын таманы канча тууны кырлашка, камык сууны кечишке уйдап, аксай берди. Жанар да аайы жок, жиир курсак та жок, адына берер өлөң дө жок. Кара тайгада арга жок отура берди. Адын чачып ийеле, жана берейин десе, канча жылга минип жүрген ады карам. Кижинин көстөри ошкош көстөрлү ак-борозын анчы карамдап, ого карды эжип, өлөң жулуп берип, бойы койон-сайан, сымда, күртүк адып алып, азыранып жүрди. Удабай аттын жаан аксагы жоголо берди. Багай адынын көзи-бажын сыймап: “Удабас ла январыс, эржинем” — деп, сүүнип турды.

Багай бир күн өлөң жулуп жүрөт, та кемнин де көрүжин сезип, өрө туруп аыктанды. Көрзө, жаан ыраак жокто кырда куйдын оозы карарып турды. Онын эжигинде бир келин күн удурга колын тандактап алган турды.

Журттаң мындый ыраак жерде, куй ташта, мындый жараш келин кайдан келген деп, уул кайкап, адын жедингенче жууктай базып келди. Көрзө, куйдын ичидөөн өркөнүн төрт бычкагын кеспеген терези ошкош ис жатты. Куй ташка кирип келзе, ичинин жааны коркыш эмтир, очокто жаан от күйет, күлөр казан кайнайт. Таштын ичи айыл ошкош жылу, ыжык, жарык эмтир. Жаан ыраак жокто кышкыда тонбос суучак агат. Эжиктин жанында иргеде кышкыда одурышка жедетен одын чогууп койгон жатты. Айылдын төринде бир обоо өлөң турды. Илмектерде кызыл жалбыш түлкүлөрдүн, кара жалбыш киштердин, айга-күнге суркураган камдулардын терелерин илип койгон турды.

— Бу кемнин айлы? Ээзи кайда барган? Ады-жолоор кем эди? — деп, Багай жакшылажала, кайкаганына суракты ээчий сурайт.

— Баш жок, бойдон кижиге эдим. Адым Шыраңкай — деп, келин айтты.

— Мындый ээн, жаңыс ла аннын изи чарыпталган жерде кижиге туштаарым деп, качан да сананбагам. Жаңыскан мында канайып жадып турган?

— А не бар ондо. Озо баштап ада-энемле кожо жаткам. Эш-нөкөрүм божоп калды. Жайыла одын-өлөңдү белетеп аладым. Кышкыда андап-куштап ла ой болуп каладым — деп, келин айтты, — өрө өдүп, тепшиге киреер.

Тепшиде этти анчы кайкап көрди. Бөөрөктин, буурдын, ичегенин, картанын, карынын, жүректин, өкпөнүн тилимдери.

Анчы, канайып та албаданза, ненин эдин жип отурганын таныбады.

— Ненин эдин жип отурганымды чат танып болбодым — деп, Багай айтты.

— Адынын буды уладаганча андап, атту-чуулу анчы жип отурган эдинин амтанын таныбас кайткан бу, — деп, Шыранкай түп-түс тиштери агарып каткырды.

Багай арга жокто база каткырды. Келиннин узы да сүрекей эмтир. Багайдын самтарап калган тон-өдүгүн бир күнге жамап, колы-будын жылулап ийди. Келиннин жаражы да сүреен, каткычызы да сүреен.

— Санаамды салдым сеге. Биригип журтаак. Эне-адамга сендий ле ачык-жарык, иштегекей келин керек, — деп, Багай келинди сөстөп ийди. Келиннин изү койнында уйуктап, жиит кижиге жыргап та турза, Багай мындый немени жастыра көрбөди: андап барала, куру да келзе, тилимчеден кайнаткан эт ойто ло тепшиде жада берет. Бир күн Багай таш айлынын үйезин оодо адып ийди.

— Бу канайда бердин, көөркийим, айлы-журтыңды ойо адып? — деп, чочыган келин тура жүгүрди.

— Бүдүрилеле, окту мылтыгым жерге согулды. Ок карын сеге ле меге тийбегени учун салымды алка — деп, Багай айтты.

— Андап барадырым, ырада барар болорым, жаңгыс энгирде келерим — деп айдала, эртенгизинде Багай мылтыгын жүктенип, чаназын кийип, жүре берди. Жаткан жеринен ырап алала, ол мылтыгын ла чаназын карга көмүп, терен карды үйттеп, кардын алдыла жылып, ойо адып койгон үйдине келип, карап отурды. Келин нени де сеспей, журтынын ичин башкарып койоло, отко казанды азып, одыннан салып ийди. Онон бойынын ичин жара кезип, ичи-буурынан, өкпө-жүрегинен, бөөрөк-телүннен, казы-картазынан кичинектен тилип, казандагы сууга салат. Ойто кардын жаап ийерде, онызы жик жок этире бүде берди. Мыны көрүп, Багай коркыганына, кайкаганына көстөрүн жумуп, бир канча отурды. Көстөрүн ойто ачып ийзе, Шыранкай оттын айагында көөштө чай азып отурды. Тизезинин кыштузун кырып-кырып, агаштан жонуп эткен чуучагыла чөйгөн дөбөн салып, чуучагыла собырарда, күп-күрен чай болуп түже берди. Эмчегинен сүт саап, чайга кожот. Күлди талкан эдип шыпшап, чайга собырат.

— Бу илбизиндү-куулгазынду алмыс туру не. Эмди бого жидиртпей, мынан канайда качар? — деп, Багай шүүй берди. — Тегин мылтыкка адып та, бычакка бычактап та өлтүрүп болбозым мен. Акыр, мыны мекелеп, эне-адамнын журты жаар апарар. Көп баш, көп шүүлте, бир марын табарыс ла бис, — деп, уул мык сананды. — Акыр, мынаардын аскан курсагын канайып жескинбей жийтен, — деп, жиит ойто ло эрегистеле берди.

— Канайдар, жибеген эмес, жиир ле. Онон өскө серене берер, — деп, кар алдындагы үйдиле ойто кайра жылды.

Энгирде ол андайла келген кижиге болуп, ажанып, жылынып отурала, айтты:

— Же, айдын-күннин көзи де жылыды, түш те узады, ак-боро адымнын аксагы да жазылды. Илдинг учун быян болзын, көөркий. Айлымнан чыкканым жарым жылдан ажа берди. Шыйдын. Энем-адамга жеделик. Мен атту баргайым. Сен, чаналу жүрүп үренип калган кижиге, чаналу баргайым.

Келин жөп лө болды. Шыйдынып баштай ла берди. Азык-түлүккө кийиктин семизин салат, атка артатан капка канча алуны ончозын коштоды. Эртенгизинде атту, чаналу экү атанып, жолой жети конуп, уулдын жери-журтына жеткилеп келди. Эки жаан боочы ашкылады, эки жаан талай кечкиледи. Жас өзөктөн келетен дегени чилеп, мында чын ла жастын жыды жытанды. Айылдаштары жуулыжып келип, Багайдын экелген сыргалжызынын жаактарынын кызылын, кабактарынын каразын, көстөрүнүн чоктузун, тиштеринин агын кайкагылайт. Кийген кебинин сүрлүзи, эптүзи де сүреен болды. Эмеген-өбөгөн карганактар уулынын экелген сыргалжызын база жарадып, эптү көргүледи. Капшай ла төр бажына отургысты, чегеннен ого алтын чөбөчөйгө уруп бергиледи.

— Уулыс кандый жараш келин экелген. Ачык-жарыгы каткырышкан көстөрүнөн ле билдирип туру. Жаста тойды канай эдер? Мал-аш боос, арык-торык тужы. Мал-аш төрөп, көккө тойынган кийинде тойды күскиде эдерис. Эм тургуза балдарыска башка айыл-журт тудуп береектер, — деп, карганактар бойлары ок ошкош жаан жаштуларла жөптөшти.

Багайдын эне-адазынын айлынан ыраак жокто Бөдөс жайзаңнын уулы база кижиге алган. Онын тойун Багайдын

тойынан озо эдер дешти. Базып болбос субайлардан, туруп болбос төнөйлөрдөн сойып, тойды эдер ле дешти.

— Жайзаңнын уулынын тойына жетире тогус күн артты. Айтыру келген. Барбайын дезе, жайзаң «мени кижин кире бодободы» деер, барайын дезе, уулыма ла меге торко тон көктөлбөгөн — деп, Багайдын адазы бир күн арбанды.

— Жаш келиндер ошкош курч көстү кижин жок мында. Көстөрүм мокоорып, учук та саптап албас, жик те аайлабас боло бердим, эргегим де ээлбейт, — деп, эмеген удур шаңжады.

— Торко тондо не бар мында. Эки ле күнге көктөп койорым, — деп, жаңы келин айтты.

— Же, карын, кудай меге аржанынан эргектү келин ийди, — деп, эмеен кайырчагын ачып, оноң ийлеген терелер, аякча чололорлу торко, камду, килин учуктар алып берди. “Бир тоннын торкозы — деп, бир ууш кыдат кызыл торко салды. — Экинчи тоннын кыбы” — деп, база бир ууш кыдат көк торконун эмеген салды. Ууш торконун келин жайып ийерде, айылдын ичин бөктөп ийди.

— Жаан бала менин жанымда канчазын отураарга, бар. Жегеннин көгү-жигин көр. Болуш. Көккө үренерин — деп, эмеген он жаштуу жеенин келди ле кожо ийди.

Жегези айлына келеле, саржулу талканнан журчызына аякка толтыра булгап берди.

— Ажанала, жана бер, экем. Барып балдарла ойно. Мен бүгүнчө бойум жаңыскан көктөнөргө турум. Эртеден ары да көккө-жикке үренгейин, — деп, Шыранкай кызыкчакты мекеледи. Бойу эки түс көнөктөрүн тудунып, сууга барды. Кызыкчак талканын үзе жийле, жаңырткынын кийинине кирип, жажынып, шыгалап жатты. Шыранкай кирип келеле, нени де сеспей, эжикти ич жанынан бөктөйлө, ама-томо сыгырып ийди. Көс жумарга жетпеди, сары тулундарлу, киске көстөрлү тогус келин тура берди.

— Энгирге жетирбей эримнин ле кайнымнын эки тонын эптү, жараш эдип көктөгөр — деп, Шыранкай келиндерге жакарды.

Бойу койдын семис эдинен күлөр казанга тилип, кайнадып отурды. Келиндердин экүзи тондорду карыштап

туруп кескилеп ийди. Экүзи жегин, экүзи эдегин, экүзи көксин көктөди. Арткандары кара килин ойынтазына, тоннын уштугына торко учуктарла шабы салгылады.

Чындап та, энгирге жетпеди, көк торко ло кызыл торко эки тон бүде берди. Эдектерин айландыра камдулап койгон. Кара килин күреезине торко учукла салган шабызынын жаражы да коркыш. Кызыл түлкү жаказынын жалбыражы да сүреен болды. Шыранкай келиндерди азырады, бөрүк эдип кийип койыгар деп, келиндерге кара албааларды сыйлайла, сыгырып ийерде, келиндер жоголып калды.

Келин мал-аштын чеден-кажаанын арчыырга жүре берди. Кызыкчак кайырчактын кийнинен туруп, карган эне-адазына, Багай-таайына келип, нени көргөнүн — ончозын айдып берди. Олор үчү келип көрөр болзо, чындап та, торко кыпту эки жараш тондор бүдүп калган мында жатты. Келин чулан-кажаанда ла иштенет. Олор үчү унчугышпай, жаан айылга бурылгылап шүүже берди. Тайгада жүреле не болгонун — ончозын Багай эне-адазына куучындап берди.

— Бу та жаманнын ыразы, та жакшынын белгези. Акыр, мендебес, мынан ары бир аайы билдире берер. Айла, келиннин колы-буды уурлап, айы-күни жууктап келедири деп сезинип калгам, — деп, эмеген айтты. Нени де сеспеген улус болуп, келинге мандык тон, булгайры ла элик, кулун, ан бычкак өдүктөр, камду, албаа, түлкү бычкак бөрүктөр көктөткилеп алды. Бөккө келин тогус аркыт чегенди азып ла ийди. Жайзаңнын уулынын тойына ол аракыны бөктөрүп алып, Багай эне-адазыла кожо барды. Эртедик-бүгүндик болуп калган келинди көрүп турзын деп сыймучу эмегенди арттыргызып койды. Тойдо семизине базып болбос жетен байымды сойып, тайгага түнөйлөп эт туурагылады, талайга түндеп аракы жуулды. Эки айга шыку той-жыргал болды. Мында Багайдын адазы Кылтас камга жолукты. Уулы ла келди керегинде ончозын куучындады.

— Журтыга алмыс-желбис кирген эмтир. Ару чырайы, амыр отурбас иштенкейи көк төгүн. Меке. Мал-ажынды, албаты-жонунды үзе жири. Журт жок калатан эмтирин, — деп, Кылтас кам айтты.

— Калак ла калак, жери-журтымнан алмыс-желбисти чыгар, жидирерге бербе, эрдин журтын ээн арттырба. Үч айгыр мал

берейин, — деп, Багайдын адазы камга мүргүди.

— Же, канайдар, таайларыма болушкайым, — деп, Кылтас кам айтты, кайа көрбөй жүре берди.

Той-эш божогон кийинде Багай ада-энезиле жанып келетти. Олор жаан боочыга чыгып, адынын жалынан үзүп, кыйралу мөшкө буулагылап турза, боочынын ары жанынан эмдик ат минген кызыл торко чачакту бөрүк кийген Шыраңкай чыгара жортуп келди.

— Канайдар, журтыс келишпеди. Кылтас камла тең тартыжар күчим жок. Айылда кабайда уул бала бар. Кыс болгон болзо, бербес эдим. Уулды жазап чыдадып ал, — дейле, келин Багайдын бычагын кынынан суура тартала, качып мантатты.

Сүрүжеле, Багай жаба једип албады. Эне-адазыла кожо айлына једип келер болзо, чындап та, кабайда айа тарткан саадак ошкош кабакту јаш бала шулуруп јатты. Алмыс укту уулчагашты алмат сөөктү болзын дешти. Онон бери Алтайда алмат сөөктү улус таркаган.

Ол уулчагаш чыдайла, чөрчөк айдар, илбизиндү, куулгазынду илмичи-тармачы, озогозын ойгортор, эскидегизин эбиртер, эртенгизин айлардар ойгор кижии болгон.

АКСАГАЛ ЛА КОЛТУЛАР

Уйкулу туулар өзөгинде алтай жанар јынгыраган Алтайда озодо Оймок деп атту јараш бойлу јуртаган. Ол бойлуга эки нөкөр санаазын салган. Экилези жангыс күнде бойлунын адазына кудалар ийген.

— Јииттердин экилезинин угы-төзи јакшы улус. Ада-энези тоомјылу. Канайдар? — деп, карган туйуктанып отурала, уулдарга маргаан јарлаган.

— Аркадан барып, тирү анды тудала, экелигер, ол тушта куучындашкайыс, — деп, аксагал айтты.

Эртенгизинде эки колту ойто ло једе конгон. Адучы деп јиит анды ноктолоп, јединип алтыр. Алдырбас деп јиит колдоры куру келтир.

— Оймок учун мен жүрүмимди де берерим. Алтайдын ангынан болгой, тенгериде јылдысты да үзүп, Оймокко экелерим, — деп, Адучы өкпөөрип айтты.

— Сен ненин учун куру келдин, јиит? — деп, аксагал күлүмзиренеле, јииттен сурады.

— Мен Алтайдын ангын сүрүжерин күчсинеле, агаштын төзине јада бергем. Алтайдын ангын карамдагам. Сыргалјы учун тирү ан тудуп экелер кандый јан бу? Бу јанды кем сананып тапкан? Бойлуны меге бербезегер, меге күч, ачу болор, тегин де санааркап, уйуктап болбой јадырым. Је өйлө кожо жүрегимде сыс сениир болор деп иженедим. Іскө дө јараш иштенкей бойлулар бар деп сананадым.

— Бүгүн јаныгар. Јөбимди эртен айдарым, — деп, аксагал айтты.

— Кызымды мен Алдырбаска берип јадым. Сенин, Адучы, өктөм күүнүн јалбырайт, је анайда ок күүнүн түрген өчө берер. Ол тушта сен бойынды колго тудуп болбозын. Менин кызымды карамдабызын. Алдырбас озолондыра ла айландыра көрүп, шүүп отуратан эмтир. Кызымды ол алзын, — деп, аксагал эртенгизинде јөп чыгарды.

КЕЛИННИНГ ЈЕРИКСЕЖИ

Кызыл-јеерен аттардын ылгымын минген күйүлер јуртаган Алтайда јебренде бу керек болгон эмтир. Ол узак-узак өйлөрдө Байбарак деп албаты-јонго быйанду, ак санаалу иштенкей кижии јуртаган. Онын кожо отурган эжи сабарлары ус көкчи келин болгон.

Бир катап эртен тура Байбарактын јараш эш-нөкөри колы-буды уурлап калганын сести. Бу солунга Байбарак сүрекей сүүнген. Келиннин отурар өйи јууктаган сайын ол кунук жүрер болды.

— Не болды, неге санааркадын, эжим? — деп, Байбарак эш-бараанынан сурады.

— Менде сан башка јериксеш болды. Бардын ла жүрегин јизем, көзи-бажым јенгил јарыгадый. Ондый казыр анды

сени өлтүр деп канайып тидинип айдар. Јериксежим амыр бербейт, ойто катап сенин жүрүмүн учун коркыйдым, онойдо ло туйукталып, санааркап базып жүредим, — деп, келиннин жараш көстөри жашталып айтты.

Айткан сөс — аткан ок. Байбарак, жалтанбас баатыр, кара кайа ташту карамтыкка чыгып, Алтайдын казыр анын — барды адып өлтүрүп алды. Онын жүрегин кодорып, жаражай абакайына экелип јидирди. Оны амзаган келин сүүнчилү каткырып ийди:

— Јаңы ла тойдым. Јериксежим толды. Онон өскө јиген курсагым курсак та кире бодолбойтон болгон.

Чындап та, јаан удабай, жаражай келиннин көзи-бажы жеңил жарып, ол баатыр уулды тууп алган. Албаты-јон јуулып келеле, койу көчөни байрамдап ийди. Баатыр уулды Алып-Манаш деп адап ийди.

Кийинде ол уул чыдайла, Алтайдын адын јер-телекейге чыгарган. Онын учун алтай албаты бар деп анды бийик баалап, оны јылдардын тоозына кийдирген. Колы-буды уур келиндерди бардын жүрегинен туулган Алып-Манаштый баатырды туузын, “барлу келин” деп байлап адагылайт.

КАРА ЈЕРГЕ БАРЗЫН

Чичке күрен аттар отогон Алтайда озодо сүрекей карамчы эмеген-өбөгөн улус јуртаган. Бойлоры бала-барка јок то болзо, мал-ажы игистеп төрөп, көптөп өскөн. Је орто јаштан өткүлейле, эмеген-өбөгөн санааркай берген.

— Бис экү удабас карып, божоп каларыс. Кайран мал-ажысты кара албаты, өскө улус јийтен эмтир, — деп, өбөгөни санааркады.

— Сен, өбөгөн, камга бар. Кайран малысты өскө улус јигенче, кара јерге барзын, — деп камдадып көр. — Ол јерде малданарыс, — деп, эмегени айтты.

— Айтканынды бүдүрерим. Јанып отурзан, јолдын он јанында кулузыннын бажында боро кучыйак отурар, оны ат камчыла өлтүрө сок. Казан ассан, эжик јаар келтен ас.

Курсакты собырзан, урзан, эжиктен чыгара собыр, ур. Ак сүдинен тобракка тамызып тур. Ол тушта санаанга јединерин, — деп, кам, өбөгөннин куучынын угуп, айтты.

Өбөгөн сүүнип калган јанды. Эмегениле кожо камнын јакылтазын төкпөй-чачпай бүдүргиледи. Јаан удабады. Олордын мал-ажы короп баштады. Королтозы көп болды, кожулганы јок болды... Камык мал-аш үзе түгенди. Арт-учында эмеген-өбөгөн алтын-мөңүнүн, ар-јөөжөзин аш-курсакка толып јигиледи. Не де артпай барарда, учы-учында өбөгөн-эмеген торолоды. Ар-јөөжө дө, алтын-мөңүн де, азыраган малы да јок, а өбөгөн лө эмеген эмди де седең, катан. Божоор до кирези јок, карын да алдындагызына көрө, су. Арга јокто өбөгөни камга ойто јетти.

— Бу сен бисти мал-ажысла, ар-јөөжөбисле кожо божоор эдип не камдабадын? Јиир курсак та јок, кийер кеп те јок, алкы бойыста конок јок отура бердис, — деп, өбөгөн камга айтты.

— А сен эки бойысты божот, — деп сурабадын. Ак малымды кара албаты јигенче, кара јерге барзын деп сурадын. Сурагынды бүдүрдим. Айлу-күндү Алтайга жүреле, јаман санаалу, кысталып, кериктенип жүрген. Эмди шыралап жүретен туруң, — деп, кам айтты.

Эмеген-өбөгөн јакшы жүрерде, олордын айлынан албаты бир уурт изү суу да ичпеген болгон. Эмди чучурай берерде, олорго болужар, көрөр кижии табылбады.

— Ак-јарыкта жүреристе не кыйналып, кысталып жүрдис не? Элкем-телкем санаалу болгон болзобыс, бар-јогысты кара албатыла үлежип, айлы-јуртыбыска кирижип жүрген болзобыс кайдар, — деп, эмеген-өбөгөн калактажып, курсакка, кийимге једингилебей божогылаган.

БОШ БОЛДЫМ

Ак ла кары куйундалган, ак чырайлу Алтайыста озодо Бөднө деп јокту уул јуртаган. Ада-энези божоп каларда, ол төрөгөн-төркиненин айлында чыдаган. Јажы јаанап келерде, төрөөн-тууганы өмөлөжип,

Бөднөни айылду эдип койгон. Уул иштенкей болгон.

— Балдарым мен чилеп айылдар керип баспас, улустын эскизин кийбес. Су тужымда иштенерим, оорый берзем, жылып та туруп иштенерим, — деп, жиит быжу шүүп алган.

Эш-нөкөрин куйудып, сары тагнан ала жака жылдыс чыкканча иштенетен. Жаңы бириккендердин иштенкейин, экү бойынын эптүлерин көрүп, Быркан карузыйла, олордын журтына ырыс, кежик салып, шокшодып койды. Онон ло Бөднөнин журты өңжүп, өзөктөги жаан байлардын тоозына кожула берди.

Ўези жакшы, же жаңыс ла Бөднөнин өзөгинде амыр болбогон: “Жүк арайдан таап алган жөөжөм, ат үстинен түшпей, түни-түжиле амыры жогынан жортуп, көптөдип алган мал-ажым. Жаман көстүлөрдүн, күйүнчектердин көстөри жедер, тонокчылардын колдору кирер,” — деп санааркап жүрөтөн.

— Акыр, улус менде не де жок деп сананзын, — деп шүүй соголо, туштаган ла улуска “жаман-жудык, өскүс-жабыс кижини өрө чыкпайтан эмтир. Түни-түжи албаданып иштенедим, өрө чыкпайдым, бош болдым, бош болдым,” — деп комыдап жүрди.

Быркан онын куучынын кайкап укты. Канайдар эмеш деп, эки-үч катап көп жөөжө, мал-аш берди.

— Мен жокту, мен жойу. Бош болдым, бош болдым, — деп, Бөднө там тыгыда кыйгырды.

— Тойорын, толорын ондобос, өзөгине ачына коок кирген, өрө чыкпас укумал! Айтканынча ла жок жүр! — деп, учында оны Быркан түкүрди.

— Бөднө арык, ыргак куш болуп, уча берди. Аркадагы өлөңнин ортозыла жүгүрүп, ол эмдиге ле “бош болдым, бош болдым”, — деп кыйгырып жүрөт.

ЭКИ АДARУ ЛА САЙГАК

Солонгынын алты өңгине оронгон, күннин тынду чогына жылынган Кан-Алтайда журтаган жердин Кара Адарузы озодо илжирт жаткан бай болтыр. Сайгак атту-чуулу туйук бай болгон. Мөт беретен айылдын Сары Адарузынын жадыны жокту болгон.

Бир катап курт-конгыстардын кааны Жаан Жылан эл-

жоннын жадын-жүрүмин көрөргө атанган. Кубулала келген Жаан Жыланды Кара Адару таныбады. Айылчыны күндүлеерге ол курсак-тамагын кысканды.

— Кандый жадырын, Кара Адару? — деп суракка ол аайы-бажы жок комыдай берди:

— Жаантайын ла иштенедим, курсагыма жединбейдим, өрө чыкпайдым, айылчыны да күндүлеер аргам жок.

— Айтканынча ла жат, — деп, Жаан Жылан айдала, жүре берди.

— Кандый жадырын, Сайгак? — деп курт-конгыстардын кааны ого жетти.

— Торолоп, карбайа кадып калдым. Ачузына чыдабай, көрүнгөн ле немеге кадалып, коронимды божододым, — деген каруу угулды.

— Айтканынча ла жүрөтөн турун, — деп, Жаан Жылан айдала, жүре берди.

Онон ары барала, ол айылдын Сары Адарузына түшти. Кубулала келген Жаан Жыланды Сары Адару база таныбады. Солун айылчыга самтар-салаазын, жокту-жойузын көргүспеске албаданды. Ары-бери жүгүрүп, бары-жогын тепшиге салып, келген айылчыны күндүледди.

— Же, жадын кандый? — деп, тойгон-канган каан Сары Адарудан сурады.

— Бала-баркамнын көби де коркыш. Нак та, иштенкей де, жиген ажым ток, жаткан журтым өңжүк, — деп, Сары Адару айтты.

— Салымын санаанды ээчизин, жадынын тилинди ээчизин, айтканынча ла тойу-ток жат, өңжүп өзүп жат. Бала-баркан буркурап жатсын, иштенкей деп мактатсын, — деп, Жаан Жылан сүүнип, Сары Адаруны алкайла, жүре берди.

Жаан Жыланга каргаткан Кара Адару ла Сайгак жалбагынан жадар жалку болдылар. Айры колына иш тутпас, конор уйазы тежик, жиир курсагы жок, Алтай үстин аралап учкулайт.

СООТ ЭДЕРГЕ БИЙДИНГ БЕР

Ак тайганын салкыны агаш баштай шуулаган, коо тайганын салкыны кобы сайын күүлеген кеен Алтайда журтаган эр улус кебинде бийттү болгон эмтир.

Эр кижини айлында бар-жок ишти үзе эдетен. А келиндер бир иш этпес. Жаңгыс ла жарангылап алала, колдоры жайым баскылап жүретен.

— Бийттеринди бер, өлтүрүп, соотоп отурайын, — деп, үй кижини бир күн өбөгөнине айтты.

Мынын кийнинде не болгону айтпазам да кем жок.

УЛУСТЫН КИЗИНЧЕ АРАКЫ ИЧКЕН

Мөш агажы мөңкү, арчын агажы артабас Алтайда озодо эки балалу жирме беш жашту омок-жимек келин журтаган. Бир күн ол тойго барган. Жиит келинге тукраан айланып келерде, ол оны амзайла, жаан улуска чөөчөй бербей, бойы ууртап ийген. Жаан улус нени де көрбөөчи болуп, кожондошкылай берген. Жаңгыс ла келиннин аказынын жүзи кып-кызыл болуп, ол төмөн көрүп, отура берген. Келин бойы да аайы жок уйалып, туруп келерде, эдегине тепши орололо, антарыла берген. Там ары уйалган келин адына минип, капшай ла жанган. Жолой оны аказы жаба жедип алган.

— Жаан улустын көзинче жаш кижини аракы ичип турун. Аяк-казан антардын! Кандый уят! Ада-энебистин адын чыгардын, — деп айдала, аказы ат камчыла сыйнын согуп ийген. Сыйны кыйгырып ийеле, аттан келип түшкөн.

— Канайда бердин, сыйным? — деп, аказы аттан түжүп көрсө, сыйны божоп калтыр.

КЫЗЫЛ КАЛБАК (Албатынын ойыны)

Ал-түмөн куштарынын үни серибес Алтайда озодо келиндер, бойлулар, жииттер жуулыжала, таң атканча кожондожор, сырга жажырып, тазыл үзүжип ойногылаар эмтир. Бир ойыннын ады “Кызыл калбак”. Оны мынайда ойноп жат.

Бойлу жииттен сурайт:

— Кайдан келдин?

— Жарымкалап жүрдим.

— Онон нени алдың?

— Кызыл аяк, кызыл калбак.

— Олор кайда?

— Ак шабылу кызыл калтамда.

— Кажы, аягыңды, калбагыңды бер.

— Жок, бербезим, — дейле, жиит качып жүтүрөр.

Бойлу жаба жеделе, кынын ба, курын ба блаап алар. Эмди жиит өрөги сурактарды өскө бойлуга берер. Сүрүжеечи качкынды жаба жетпей калза, “кызыл калбакты” бойы берер.

Жуучыда “кызыл калбактар” көптөй берзе, ол оларды ойто жииттерге кожонго, табышкакка, кокыр куучынга, комыс ойношко садып жат.

КЫШКЫДА ТОНБОС КАРА СУУЧАК

Көстөри таң чолмондой, качарлары кызыл чечектий бойлулар соотогон жеристе жайы-кыжы тонбос кара суучак бар. Жайгыда суузы тату, серүүн. Коштой агып жаткан жаан Чарас суу калын тошло туй тонуп калза, кара суучак тонбос, канча мал-аштын сугады болот.

— Бу ненин учун мындый? — деген сурагыма эжем өрөкөн мынайда куучындаган эди:

— Толонозы жайылган, томоногы кыгылдаган Алтайыста көбөк сөөктү бир уул чөлдөрдөн барып, ирkit сөөктү бий кижинин кызын уурдап экелген. Эки жиит жаңы ла кийис айыл тудуп алып, эликтин эдин кайнадар деп жатканча, бий кижинин туйкайын ийген Кара-Бөкө деп баатыры салкынга удур араайынан жылып келген.

Уул сууны сузуп ла аларда, каргышту согоон колтунын жүрегине кадала берген. Уул араайынан жыгыла берген, сыргалгы сөс тө айдып болбой, тура калган.

— Бу атка отур. Адан сени жанып келзин деп айткан, — Кара-Бөкө бийдин кызына базып келди.

— Адам дөөн жанганча, бойыма кол салынып өлөрүм. Мени жердин үстүндө жок деп, адамга айдып бар, — деп, бойлу айтты.

Кара-Бөкө арга жокто жана берген.

Бойлу өлөрдүн өлгөнчө журтын таштабаган. Ол кемге де барбаган, эдегин ачтырбаган, тун бойы артып калган.

Журтабаган эжин жоктоп, кара суучактын жанына отуратан. Бойлунын күмүш жаштары түшкөн тонмок суу кышкыда тонбос болуп калган.

ЭКИ ТААР КИЖИ, ЭТТҮ-ТЕРЕЛҮ КОЙОН

Жал мөңкүзүн бүркөнгөн, жажыл мөжин жабынган Чараста журтаган кара-күрөн бырчыт кыпчак озодо жыш анчылардан сүүри, ак чырайлу, боро көстөрлү жаражайды качырып экелген. Кан-Чарастын кыпчактары ачу ажын, ириктердин эттерин артынып, шикпееринип, кудалап баргылаган.

— Жол ортозы ыраак, канча катап ары-бери жортор арга жок, жаңыс ла уунда кудалап, белкенчек жетирип, жииттерди айылдадып койоктор, — дешкен.

Тажуурынын мойнына ак кыйра буулаган, агару арчын тудунган, ак сүдин отко жандаган, сыйрылган, сынзылган, жылмайган кыпчактар бозогозын алтаарда, жыш куда айдынган:

Койоннын тату мүнүн ичкен балам
Койдын сассу мүнүн ичетен эмтир.
Аннын амтаңду мүнүн ичкен балам
Аттын каксу мүнүн ичетен эмтир.

Оноң кызынын куда аракызын ичеле, мынайда айткан:

Ириктин эдин амзабазым,
Малдын белкенчегин жибезим.
Чат туугандарым жуулыжар,
Чайдын белбейген белкенчегин экелер.

Жыш куда шаалта шааган:

Эттү-терелү эки койон,
Эки таар көжнө шаап жадым.

ЭЖИМНИНГ КИСТІРИ — ТАҢ ЧОЛМОН (Озогы куучын)

Сугуш жүзүн, кешип албас жалбак сууларлу Алтайда, койон мантап ажып албас корым ташту Алтайда бу керек болгон эмтир.

Аруш эзирик жаткан өбөгөнү жаар соок ло жескингендү көрүп отурды. Жүрегинде куру, не де жок. Ол керек дезе сыстабай да жат. Бу, байла, жүрүмдө өбөгөнүнөн коркышту чөкөгөнүнөн болбой. Онын өбөгөнү Байдыш жиит тужында кара туйук кабакту, чар аяк көстөрлү, чыйрак та, капшуун де, эмдикчил ле уул болгон эмей.

Ап-апагаш жаңы тере тонду Байдыш кайда ла ыраакта жүргенде, Аруш оны агарган тонынан, токтобой, бажын канкангадып, бижелеп жорголоп келеткен эмдигинен танып ийетен.

— Бу ак-жарыкка чыккан кийнинде курсактын тогын жибей, кептин өңжигин кийбей, аттардын эмдигин минбей, бойлулардын жаражын, талдамазын сүүбей — деп, Байдыш кокырлайтан. Ол неден де айабайтан уул болгон эди. Арушка онын неден де айабайтаны, чала кал кылыгы жарап туратан. Аруш жараш та, ус та болгон, ого үзеери аргалу-чакту улустын балазы. Омок то, каткычы да. Эмеш тееркеп, тынзынып та жүретен. Оңдый болбой база. Бу жүрүм ого жаңыс ла ырыска берилгендий бодолгон ине. Ол тушта Аруштын кийнинен экинчи уул, Жоргын, база жүгүргөн. Аруш Байдышты бастыра жүрегинен жарадып, жош, унчукпас Жоргынга каткызы келетен.

— Ол ло бозу ошкош боду неме менин кийнимнен баспазын, уят — деп, ачынып та туратан.

Байдыштын ла Аруштын тойы он алты жыл кайра база ла мындый жылу күрөн күсте болгон эди. Ол кандый ырысту өйлөр болгон! Аруш жаңы бириккен эжин бастыра жүрегиле сүүген эди. Же жаан удабай Аруш эш-нөкөри жаар кайкап, чочып көрөри көптөй берген. Жердин үстүндө эн жараш, эн санаалу,

эн јалакай, эн јакшы, эн ак-чек деп бодоп жүретен эш-нөкөринде кижинин ичине кирбес кыдырмак кылык-јан бар болгон. Байдыштын јангыс ла бойын сүйүгөн, бойын карамдаган, боро ло кардына болуп, экинчи кижини садып ийетен коомой кылыгы јартала берген. Мактанчак Байдыш там ла јакшы жүрерине болуп, неден де туура калбас кижин болтыр. Бир бүдүрилзе, мун бүдүрилер дегени чилеп, Аруш он јети ле јашка једерде, онын эне-адазы колго түже бергиледи. Ол туштагы элбеде таркаган көжөгө оорудан улам эки карган көс јок артты. Аруштын бойынын колы-буды уур. Бу мындый кату өйлөрдө айры колына иш тутпас Байдыш мал-ажын көрөрдүн ордына айылдар керип, аракыдап жүре беретен. Айактын түбинде аш-курсак астай бергени оны чек ле кижин күйүн јок эдип кубылтып ийген. Бойы бир иш этпес, је ол айылдын ичинде курсак-тамак толо болзын, чакыдан ат айрылбазын, айылдан айылчы ырабазын деп некеген. Кышкы соок түндерде бөрүлердин улыжы чек ле айылдын јанында угулатан. Ол тушта Аруштын адазынын канча жылга шыралап жүрүп өскүрип алган мал-ажы да жукара берген. Эне-адазы эки жылга улай шыралайла, учында јангыс айдын ичинде улай-телеј јада калгандар. Ол тушта айылдаштары жуулыжып, Арушты түбекте јангыскан арттырбай, кожо көдүришкен эди. Байдыш айлында да конбос боло берген. Туку анда көзөрлөп жүргөн, кийим-тудумын ойноттырып ийген деп, јангыс ла табыштар угулып келетен. Је түбек јангыскан келбес, экинчи жылда кату оорудан улам Аруштын эки кичинек балазы јада калгылаган. Эмди Байдыш Арушты јангыс ла согуп айткылап аларга келетен:

— Сендий ырызы јок, өрө чыкпас, өдө катпас немени та не алдым болбогой. Сениле кожо бала да азырабазын, мал да азырабазын. Сени айланганы јангыс ла түбек, өлүм.

— А сен, Байдыш, мал-ашка јайгыда јангыс тутам өлөң эттин бе, балдар оорыырда, бир түн конуштын ба? — деп, Аруш ыйлаза, Байдыш торт ло атыйланып чыгатан.

— Мал-ажын өзөйин дезе, јаланга да жүрзе, алдырышпас, бойы јолду неме ол, бала азырайтаны — кадыт кижинин кереги. Сендий каттар толтыра. Бойлары аракы-чегендү мени айлангылап жүргүлери — деп, эзирик Байдыш тынзынган.

Јаан удабай ол Коңырјыла деп бай эмегенди таап алган деп угулды. Аруш онын жүре бергенин керекке де албаган. Ол карын ары барзын деп сананган. Јайгыда кулунду, сарбаалу беезине минип, арткан-калган саар уйларына өлөң эдип ле кой-эчкилерин кабырып жүретен.

Онон бери көп-көп суулар аккан, көп-көп јастар айланып келген. Аруш одус јаштан јангыс ла ашкан. Је чачы буурайала, жүзинде чырыштар тартылып калган.

Эмди тенибер өбөгөни ойто бурылып келген ле јаан оору, эзирик јадыры. Аруш онын көгөрип калган жүзин, кызыл тумчугын, онкойып калган сангду көстөрүн, сагалы атрайа өзүп калган кошшык јаактарын јескингендү ајыктайтан. Байдыштан аракынын тидү јыды јытанып, жүзи-оозын чымылдар кырлайт. Ол козырыктап, уйку аразында та нени де ајдат. Аруш оны јиит туштагызына түнгөйлөп, өйдүн өдүжинин түргенин кайкап, кижин кандый түргөн үрелип јат деп сананды.

— Эне-адамды ла эки баламды јууп койдым. Эмди тенибер эрим једип келди. Байдыш аракыга кирип, оорый ла берерде, бай эмеген оны чыгара сүрүп ийген. Бу мен кайткам. Искө улус кандый јакшы јаткылайт: бала-баркалу, бой-бойларына кару. Мен сөөк лө јууп божобойдым. Эмди бу тенибер көрмөстин јазылбазы јарт, өрө туруп албай турганда. Бу ээн айылда, үкү чилеп јангыскан канчазын отурар. Јангыскан... Бу сөстин уурын, соогын, катузын көдүрип албай улызан да макан канбас. Мен баланын јараш јыдын јыткарбайтан, кыйгырганын укпайтан болгом бо? Туку ол коштой јаткан Алтынай өбөгөни божоп каларда, төрт балазын азырап ла јадыры. Карын иштеңкеј ле нак јаткылары. Балдарынын ачык-јарыктары да кандый. Мен јет ле барзам, өскөлөбөј, кичинектери койныма келип, отургылап алгылаар, јаандары “Аруш эје, өрө өдүп, чай ичигер“ — деп айдыжар не.

Аруш та кайткан. Ол јүк ле одус јаштан ашкан ине. Иштеңкеј де, мал-ажы да бар. Онызы айла јакшы өзүп, көптөп јат. Журты келишпей калды не, керек бет. Канчазын ыйлап-сыктап отурар? Бала азыраар керек. Јердин јакшызы сас, кижинин јакшызы сурас деп, јаан улус тегиндү айтпаган эмей. Бу жүрүмде јенгил неме кайдан келзин. Кижин болуп туулган болзон, јаман-

якшыны үзе көдүр, өрө алып чык. Ибөгөни жаман да болзо, жангыс очокко кожо от салгылаган. Кандый да болзо, бу Байдыштын журты. Эрдин журты ээн каларга жат. Озодо уулдары жууга барала, божогоылап калза, кайындары келиндерин жандырбай, өскө журтка бербей жат. Келди сураc балдар чыгарып, азырап жат. Балдар эки сөөктү болуп чыдагылаар. Алтай улуста эн бийик ат-нере, эн бийик жүрүм ол — бала азыраары. Бу кату жүрүмле, коромжыла кожо табылган жан. Мында кижини уйалар-эштеер бир де неме жок. Жүрүм кату. Бойынын кийинде бала-барказын арттырып койбозо, божогоны, жоголгоны ла ол.

Аруш онойдо сананып, бала-барка азыраар деп бек шүүнип алды. Ол кече сыккан быштагын, каарып алган эжигейин, аскан аракызын тажуурларга уруп, арчымагына сугала, буурыл беезине артынып, Жоргын-эштөөн жортуп ийди. Бүгүн Жоргыннын экинчи ийини, Кара, айылду болуп жаткан. Жаш тушта Арушты жарадып туратан Жоргын өскө кижини алып, аргалу-чакту, эзен-амыр жада берген. Ол айлы-журтын чыныктаар, мал-ажын күзеер, одын-өлөнгин белетеер, бала-барказына, алган эжине кару эр болгон. Аруштын эне-адазы, эки балазы жада каларда, онын түбегин Жоргын алган эжи Кызылгаачыла кожо келип көдүришкен эмей. Жоргыннын эне-адазы баштапкы күч күндерде келип, конужып та жүргүлейтен. Олор жажына якшы, эптү жаткылаган каргандар болгон. “Көзи жарашты көрүп барганча, угы якшыны угуп бар”, “Жаман кижинин колына бергенче, якшы кижинин жолына чач” деген кеп-сөстөрдүн учурын Аруш жангы ондогон.

Жоргын-эште албаты жуулып калтыр. Аруш та жыргап жаткан албатыга кожулып, казан-айактан уружа берди. Алдындагы күндерде ол Жоргыннын үйи Кызылгаачыла кожо кийис базып, оны жүзөп, жангы айылду болуп жаткан жиитке тон, өдүк көктөшкөн эди. Жоргыннын үйи Кызылгаачы эркетенде жүргени билдирлү, кызыл-марал келин болгон. Ибөгөнине жарап турганы, якшы жүргени онын болчок, толу эриндеринен, тынгыску жарындарынан, чөрчөкчи, жарбынчак кылыгынан билдирип туратан. Же ондый да болзо якшы келин болгон. Беш балазын кайын энези ле адазы көрүп отургылайтан. Кызылгаачы уйлар саап, курсак-тамак белетеп ле тон-өдүк көктөп отуратан. Жаранчагы, седресеги база коркышту, эмеш ле болзо, тегерик

күскүзин тудунып алган чачын тарап отурар. Ол Аруштын Жоргын жаар кунугып көргөнүн сезип те ийзе, оны бойына түнгөйлеп, бойынын жаражын, өбөгөнине жарап турганын билип, керексиздейтен де. Ол Арушты ырызы жок көөркий деп килеп ле жүретен.

Кызыл энгир кирип, тегериде жангы ай тура берди.

— Аруш, түжине болуштын, көөркий. Быйан болзын. Эмди барып ойно, жырга. Мен бала-баркамды уйуктадып, эмеш амырап алайын. Бу тажуурда аракыны улуска апарып ур — деп, Кызылгаачы Арушка тажуур туттургысты.

Аруш арыганын жангы сезип, айылдын ээзи онын болушун баалаганына сүүнип, тазыл үзүжип ойноп жаткан улус төөн басты. Ол улус сырга жажырып ойногылады. Аруш улусла кожо каткырыжып, ойноп турала, жиидиркей бергенин билбей де калды. Жоргыннын, озогы чылап, ол жаар көргөнүн сезип ийеле: “Канчазын ыйлап жүрер, ак-жарыктын алдында жүрген адында бир катап ойноп албас па?” — деп сананды. Ойын баштаачы онын мөнгүн сыргазын блаап алала, Жоргынга берип ийерде, Аруш кожондоды:

Комыргайлу өлөңди
Кой чайнайтан болгон бо?
Комыдалду жүрүмди
Мен жүретен болгом бо?
Келзен меге, көөркийим,
Керектүүңди сен билзен.
Сүүзен мени, көөркийим,
Сүрнүккеним жоголтсон.
Айдын түнде ажуда
Сени сакып аларым,
Жүрегимнин изүзин
Сыйлап сеге берерим.
Жүрегимнин ол сызын
Сезер болзон, сескейин,
Жүрүмимнин ол тузын
Ондоор болзон, ондогын.
Озогы сакыган жеринде
Эмди сени сакыйдым,
Мени калас чөкөтпөй

Келеринди биледим.
Жаңгы кижиге жүрүмин
Шоотпогор, үрелер,
Уйку келбес түндөрдү
Кемеер билер, үрелер.

Кожонгын божодып, ол келиндердин ортозына кире берди. Кезик улус Аруштын ачык-жарык кожонгын жараткылады, кезиктери шоодылганду шымыраныжа бергиледи. Же Аруш бу шоодылганду, кирлү куучындардан бийик болгон. Уйку жок шыралу түндөрдү, кородоп ыйлаган ачу жаштары оны жаман көргөн, жеңил жүрүмдү улустан өрө көдүрүп койгон. Ол ло каткыражып ойноп жаткан улус Жоргыннын ла Аруштын жоголып калганын сескилебеди.

Тенгериде жаңы толгон ай турган. Алдында бу ла ажуда Жоргын Арушты канча ла катап калас сакыган эмей. Эмди Аруш Жоргынды сакып отурды. «Келер бе, келбес пе?» — деп, жүреги сыстайт. Айландыра агаштардын бүрлери араай шымыражат. Жоргын түнгөй ле келер деп, Аруш шүүп отурды. Чындап та, кийин жанында өлбө шылырап, кижинин басканы угуларда Аруш кайра көрзө, Жоргын күлүмзиренип турды. Бу тушта Аруш үезин ундып койгон, кийинде арткан шыралу жүрүмин де, Жоргыннын айыл-журттузын да.

Бийик ажуда тенгеридеги ай, жылдыстар, айландыра коручыл агаштар ла озор экү бойлорынын ырызыла кожо болгон. Жебрен мөштин шуултыла Жоргыннын кожонгын биригип, өрө учат:

Айдын түнде ажуда
Сакып алдын, жет келдим.
Ай чырайлу көөркийим,
Окшоп ийзен жаагымнан.
Буланаттый окшоштон
Буула берди тыныжым,
Эрке сенин сүүжинген
Эзире бердим, көөркийим.
Экилебис жаш тушта
Эрееним калган ол эди.
Эркемди сыйлап берейин,

Эмди, көөркий, кунукпа.
Жаман меге сананба,
Жажыдысты ундыйлык.
Жакшы болзын, көөркийим,
Эжим мени сакып жат.

— Кызылгаачы, турзан да, бир сан башка неме айдайын — деп, кижиге тарткыштап турарда, түжине арып калган, жаңгы ла уйкуга кире берген Кызылгаачы тургуза ла ачына берди:

— Не болды? Кижиге амыраарга бергилебес. Бу мени эки-үч күнге амырабас, темир деп бодойдоор бо?! — деп, ол арбана берди.

— Ачынба, көөркий, бир ле неме айдарга келдим. Кижиге сени ле карамдап турбай — деп, Каракөс турундарды ичкерледип айтты.

— Бу ла жаңгы бис сырга жажырып ойноп турзабыс, Аруштын Жоргынды айланып турганы чек коркыш. Экүнүн эптүлери, каткырыжып тургандары кандый. Онон Аруш, айландыра улустан да уйалбай, Жоргынды “Ажуда сакып жадым” — деп кожондойло, экү жоголгылап калды. Бала-баркалу немени, сени кижиге карамдап турбай. Калак, мени айтты деп, кемге де айтпа — Каракөс оны-мыны куучындап отурала, жүре берди.

Каракөс жаантайын ла коп бажында улусла керижип, көстөштирип жүретен кыдырмак келин болгон. Кызылгаачы онын сөстөрүн озо баштап керекке албады. Же удаган сайын жүзүн-жүүр санаалар ого амыр бербей, уйкузы чыкты. Ол өрө туруп, тышкары чыкса, таң кажайып келеткен, ай да ажарга жүргөн эмтир. Түниле ойногон улус аттарына минип, тарап-таркап жаңгылап тургулады. Олордын ортозында Жоргын да, Аруш та жок. Жаңгы келин ле Кара үүре кыстарла, нөкөр уулдарла кожо казан-айакты жууп, кожондожып, кокырлажып тургулады. Кызылгаачы кайкап, ойто айлына кирди. Төрдөги орында бут тебижип уйкутагылап жаткан балдарынын жанына келди. Олордын тату уйкулу жылу жыдын тынып, жуурканла жазап кучып, кымып койды. Бойы орыннын кырына отурала, кенейте өскүзиреп, ыйы келди.

— Бу кайда барган кижиге. Эмдиге жок. Көрмөстин эри — деп, арга жокто арбанды. Же санаазында Жоргынды канайып та

Арушка кошсо, жүреги болдыртпай турды. Көстөринде Жоргын ол ло joboш күлүмзиренип койгон, ару көстөрлү, ак-чек турат.

— Жок, менин эжим андый эмес. Менин эжим жүс үй улустын жүды-мунына уймалбай, тенеерип, кейтип баспас. Менин эжим чек, ару. Байла, элик тозуп барган ол. Каракөс бойы да кей, жүт, эри де ондый. Онын учун жаантайын согушкылап жаткылайт. Искө дө улусты бойлорына түнгей бодогылайт. Бис жакшы, эптү жадарыста, ичи күйүп, канайып та жамандаштырып, тукуруштырайын деп туру не — деп, Кызылгаачы шымыранды, — Жок, жок. Жоргын андый эмес.

Же Жоргын эмдиге ле жок. Кызылгаачы катап тышкары чыкты. Тан текши жарып калтыр. Ол ойто кирип, турундарды ичкерледип, балдарынын жанына келип, тындаланат, балдарынын болчок жаактарын сыймайт, ача тебип койгон жуурканын кымыйт. Эмди санана- санана келерде, Жоргын колоского түжүп калгандый эмезе шүлүзинге жара тарттырып койгондый билдирет.

— Көөркийим, байла, мени адап, эмди ле кызыл каны агып жаткан, а мен ого жаман санангам, күнүркегем — деп, Кызылгаачы бойын арбады, кызыл-марал жаактары төмөн изү жаштар акты. Ол айлынын ичиле ары-бери база берди. Эмди ого эжин карамдаган, ого карузыган санаалар амыр бербей барды. Жоргынга учурлай кару сөстөр жүрегинен бойлоры ла урулгылап келди. Ол отко казан азып, этти түлүп, араайын кими ректенип кожондойт:

Эки кулак сертейген
Элик кайда отойт не?
Эки көзи карарган
Эжим кайда жүрет не?
Менин минген адымнын
Төрт таманы такалу.
Менин сүүген эжимнин
Кара көзи каткылу.
Ак чамчаны кийгежин
Кир жүктурбас ару сен.
Ак бороны мингежин
Тер чарчалтпас чебер сен.

Атту кижиге келип, чакыга токтоды. Удабай эжиге ачылып, арчымакка толтыра эт салып алган Жоргын кирип келди.

— Бу сен кайда болдың? — деп, Кызылгаачы кайкап ла чочып сурады.

— Алтай колтыгын ачты, балдардын тойы күн бир куран адып алдым, — деп, Жоргын күлүмзиренет.

— А бу бастыра бойун не үлүш?

— Тышкары чалын. Онон, куран адып алганымга сүүнеле, “Жылдыстардын көлинде” эжиндим.

— Бу түнде, соокто эжинип, канайып турган кижиге — деп, Кызылгаачы арбанды. — Түрген отко жылын, кургак кийим кий, бу изү мүнди ич, онон балдарынын койнына кир. Мен бойлуларды, келиндерди ойгозып, уйларды саайып, күн чыгары жедип келди.

Кызылгаачы агаш көнөктөрүн тудунып, тышкары чыкты.

— Мындый жалакай абакайымды канайып ачындыраарым. Акыр, ого нени де айтпас. Кийинде бир тушта — деп, Жоргын балдарын койдонып сананды.

Кызылгаачы уйларын саап койоло, жаан кара казандарынын өрөмөзүн алып, сүттү чар терези аркыттарга уруп, очокко азып койоло, балдарынын ортозында уйуктап жаткан өбөгөнунин жанына келип, онын ару чырайын удаан аяктап, кара чачын сыймады.

— Жаш тушта бириккен эжиме не кара санандым не? Акыр, түндеги уяттуу сандырашты ого айтпас. База бир тушта, кийинде — деп, ол эжине каруузып сананды.

1980 жыл.

БЫРТЫГАН ЫРЫС

Тандакталып тан аткан, күрееленип күн чыккан Алтайда бир Малчы деп кижиге жаражай эжиле кожо торканын жигиндий, тостын кыбындый эптү-жөптү журтаган. Анчынын жолы ырысту келижип, шуурганду тайгаларда ажулу, шуурмакту талайларда кечүлү болгон. Ол андап ла барган сайын каңжасы канду,

каптыргазы үстү жанатан. Алтай өрөкөн бай колтыгын ачып, бир эликти эмезе анды ого сыйлап ла турар. Ого үзеери Малчы кышкыда албаа- түлкүге база жолду болгон. Онын Имөчи деген жаражай эш-нөкөри санаалу да, эдер-тудар эргектү де ус келин болгон. Ол өбөгөннинг адып экелген элигинин эдиненг кайнадып, айылдаштарын кычырып алып, ончозын күндүлейтен. Айылдаштары ажанып тойоло, алкыш-бийанын айдып, айылдарына жанып жатса кажызына ла эттен бир кичинектен једиштирип үлейтен. Олор экү анайда аскан казаны сообос, айлынан улус айрылбас болуп, барлу-турлу, эптү-јөптү журтагандар.

Анчы албаа-түлкү адып келзе, Имөчи ол алуны “Алтайдын байлу, сүрлү аңы” — деп баалап, чүмеп, ары-бери, анаар-мынаар этпейтен. Ол жаңы айылду болуп јаткан јииттерге айга-күнге суркураган алуны бийик көдүринилү сыйлайтан. Жаңы бириккендердин тонына јака эдип, эмезе бөрүк эдип, бойы көктөйтөн.

— Таакыратпа, киртитпе, тоозынга тийдирбе, бистин биленин акту жүректен эткен сыйысты. Бу сый сенин жараш чырайыңды там сүрлү этсин — деп, Имөчи жаңы келинди алкап айдатан.

Малчынын ла Имөчинин эжик алдындагы тонмок суунын сары сайында алтын таштар бар болгон. Олор экү бойлоры ошкош јиит билелерле јуулыжып алып, алтынды јунгулап ийетен. Малчынын база бир көрүмјилү јакшызы — ол јунулган алтын таштардан кандый да кееркемелдү јүстүктер, сыргалар, топчылар, јинјилер, куйкалар чололоп сулайтан. Кажы ла эткен эдимин улуска сыйлаганда, олор сыйга сүүнгилеп, јарадып, јажына тагынып, эдинип жүргүлейтен.

Јиит ле нак биледен кыр ажыра чокондойдый чичке сары көстөрлү, тегерик кызыл чырайлу тул бай келин јаткан. Онын ады Таний болгон. Таний јаш тушта јокту-јойу кижинин балазы болгон. Кышкы соок ло узун түндерде ол соокко тонуп жүрген, аштап та жүрген. Шыралай-боролой он беш јашка једип келерде, коштой јаткан бежен јашту бай ого кудалар ийерде, ол сүүнип јөпсинген. Јаман ат семирзе, јанына көнөк буулатпас, јаман кижі байыза, јанына кижі јууктатпас дегени чилеп,

јаңы айылга келип, ол удабай ла байдын сүүген сүрлү абакайы, сүмелү, чончынкай, чөрчөкчи келин болуп отура берген. Онын сары, чичке көстөри улуска удур чинбей, соок көрөтөн, толу, кызыл, ач эриндери јаантайын јескингендү туура шолјырайа тартылатан. Ол бу ла јуукта кожо аштап, соокко тонуп чыдаган үүрелерин таныбай барган. Араай эрмек айтса, укпас та боло берген. Јаан удабай жүректен оору карган өбөгөни божоп каларда, Таний јаан бай јурттын ээзи болуп артып калган. Эмди ондо ончозы бар, је жаңыс ла жүрегинин түбинде токынал јок болгон. Абакай јаш малдын тамзык эдин јип, жаңы кымыс ичип, ак ширдектердин үстинде јыргап та турза, оны не де сүүндирбейтен, жүрегинде куру болгон, күнук уйалаган.

Бир күн Таний абакайдын јурчызы кижі аларда, ол јарлу той эдип, ыраактагы, јууктагы албаты-јонды ончозын айттырып јууган. Ол күн онын јалчылары ла кулдары тан жаңы ла кажайып турарда тургулайла, јаан-јаан кара казандарга көчөни, этти кайнаткылай берген. Чөрчөк јеринде чилеп, тууга түндөп эт кайнадылган, талайга түндөп аракы азылган, кымыс ачыдылган, эјигей каарылган, быштак сыгылган. Јаан удабай тойго јуулган улустын аттары чакыга бадышпай, чедендер сайын буулалгылай бергиледи. Таний суй солонгы маңдык чегедегин кийеле, улустын ортозыла араайын базып јүрди. Ол укту-төстү јаан бийлерди, байларды бойы уткып, тогус канатту кереге төс айылга кийдирип, төргө отургызат. Таний абакай јурчызынын тойы јарлу болзын, ончо албаты текши јыргазын, күндү-күрее тын болзын деп албаданган. Эмди јыргап јаткан албатынын үске јалтырап турган сүүнчилү јүстерин көрүп, коқырлашкан, күүлеген куучындарын, жаңырада кожондогонун угуп, “Санаама јеттим — деп, ичинде сүүнип турды. — Бу кире элбек, јаан јыргалды бу јуугында кем эдер? Менин эткен тойым ойто ло талдама, мен бойым ойто ло улустын үсти болдым” — деп, ол јарышка јарандырган аттардын кеен јабынчыларын ајыктап, тынзынып сананды.

— Акыр, јаан айылдөөн кирер, јаандардын мактулу сөзин угар — деп баратканча, онын ајарузына суу ол јанында көдүрилген јенил тоозын ла јиит улустын сүүнчилү кожон-каткызы илине берди. Атту јииттердин эн алдында ошкы чинмеери чегедектү, чөйбөк албаа бөрүктү, узун сары

тулундарлу чичке келин ле коо сынду, кызыл-күренг чырайлу, тонынын эдеги айландыра камдулап койгон эр кижиге келип жатты. Олор ло каткырышкан, кожондошкон бойлоры чакыга келип түшкүлөп, жаан айылда төрдө отурган айыл эезинин алдына келдилер.

Жаңы туткан журтта
Түмен ырыс шокшозын.
Жаңы жууган орында
Түүнчекте бала ыйлазын.
Уул баланын алганы
Ус эргектү келин болзын,
Кыстын талдап барганы
Сыгын жыгар эр болзын.
Эдегине бала бассын,
Иргезине мал бассын —

деп, кара туйук кабакту Малчы айдала, төрдөги баш кайырчактын үстине кызыл жалбыш түлкүни ле суркураган кап-кара албааны салып койды.

Эрке тапкан эжинген
Элен-чакка айрылба.
Улустан тапкан эжинген
Үйе-чакка чөкбө.
Сабарында оймокту
Кыстар азырагар.
Жардында мылтыкту
Уулдар азырагар —

деп алкайла, Имөчи жаражай жаңы келиннин сабарларына кееркемжилү алтын жүстүк, кулагына чүмдү ай сырга, мойнына кеелү жинжи тагып ийди.

Алкыжаар учун быян болзын,
Айткан сөзигер балдарыма жетсин,
Аш-курсактан амзап жигер,
Бистин ырысты үлежигер —

деп, Таний абакай жаан үндедип айтты. “Айылчыларды отургызыгар, күндүлегер” — деп, жалчыларына, болужып турган туш улуска айтты.

Малчынын ла Имөчининг бой-бойлорына каруузышкандары билдирер-билдирбес кыймыктарынан, көрүштеринен, Таний абакай араайынан узакка көстөп отурза, көрүне берди.

Имөчининг жоон тулундарга өргөн, айтаналар тагып, учтарын жинжилеп койгон чачтары сары өңдү болгон. А чокту, жалакай көстөри, суркураш атрак кирбиктери, учкур кабактары кара болгон. Онын кажы ла токыналу, ээлгир кыймыгынан өбөгөнине жарап турганы ла ырысту болгоны билдирет. Олор экү эткен күндү-күреден табыланып амзагылап ийеле, Имөчи улуска казан-айак уружып, Малчы десе каргандарга туурам уруп, той-жыргалга тургуза ла бириге бергендер. Төрдө, айыл эезинин жеринде отурган Таний абакайдын жүреги кенейте чым эдип калды. Ол өскө улустын жаркынду жараш ырызын көрүп, бойын олорго түнөйледи. Эки жыл кайра божоп калган, карган, оору өбөгөниле кожо ол, бажыла ойногон токтобос изү эмдиктерге минип, экү жергелей желерден болгой, журттын ичиле соотоп баскылабаган да.

— Малчы ла Имөчи торт ло эжер турналар ошкош туру не. Эптүлерин тен. Мен олорды алдында канай аярбагам — деп, Таний абакай кайкады. — Икпөзи көрүнип калган жокту-гойу Имөчи ненин учун ырысту, эркетенде жүрет? Ол мененг незиле артык? Эдер-тудар, көрөр-айдар атту-чуулу туйук, бай келин мен эмезим бе! Малчыны бу көкип калган, бойын бодонбос өлө катынан блаап албас кайткам мен — деп, онын санаалары күйбүрөп отурды. Ого комыстын ойножы да, айландыра жыргаган улустын жиилеген табыжы да угулбай барды.

— Тукранаар, абакай. Журчыларардын ырызы учун тудуп ийеер — деген үн угуларда, абакай бажын өрө көдүрзе, Малчы ого алтын чөбөйдө аражан сунуп, чөгөдөгөн отурды. Эрдин чырайы кызарып калтыр, жаан, каткылу көстөринде торт ло оттор чагылыжат. Кара эрин сагалдары онын чырайын кандый эптү жарандырат.

— Жок, жаңы ла тукраан туткам, болор, кижиге ачу ашты тарый-тарый тудуп турала, эзире берзе, балдардын тойын кем башкаратан? — деп, абакай көгүс үниле чөйө каткырат.

— Анаар ла уруп жаткан эмес. Ырызаар чыгар. Ичпезегер де, амзагар — деп, Малчы сунган колын туура албады.

— Бу кандый чаптык улус. Чагана ошкош, кижиден

айрылбас — деп, Таный абакай чочынкай үниле айдып, изү тыныжыла Малчынын чырайын өртөй согуп, онын чөөчөй туткан сабарларын жалакай сыймап ийди. Малчынын көстөринде кайкаш чийиле берди. Ол өрө туруп, онон ары барарга сананды.

— Малчы көөркий, мендебезен, айдайын деген бир сөзим бар. Алган эжинди саат ойгө көрбөзөң дө алдырбас болбой. Слер экү жаантайын кожо инегер. А мындагы кижиге кунун ле жагыскан ла жагыскан. Мындый сүрлү уул кижиге тен бир катап аяру этсе кайдар. Јүрегим сыстайт, јүзим изийт, арајаннан база бир чөөчөйдү уруп ийзен, амзап ичейин — деп, Таный абакай каткырды, тукраанын учына јетире ичип ийди.

Мындый сан башка эрмекти сагыбаган јанынан угала, Малчы озо баштап кайкап, алаатый берген, онон ого ады јарлу бай тул келин аяру эткени јарай берген.

— Айдарда, бу тойдо јуулган атту-чуулу анчылардан, тудужатан күчтү күлүктерден, комысчылардан, илјирт байлардан, укту-төстү бийлерден ончозынан мен тын, талдама, сүрлү, јараш эмитирим. Бай абакайдын көстөри меге јетти — деп, ол тынзынып сананды. Малчы кожо андап јүретен нөкөрлөрүн эске алынып: — Эх, бу ла тушта мени көргөн болзо кайдат — деп сананды.

Малчы абакайдын илбизине там ла там алдыртып, онын ач кызыл эриндерине, кунук ујалган сары көстөрине карап, толу, тынгыску төштөрүн ајыктап, чөөчөйинин кырынан амзайла, айтты:

Кызыл түлкү туштаза,
Адып та билерим.
Кызыл келин туштаза,
Эркеледип те билерим.

— Аткан алуунды экел, оожыркадып эдинип көрөйин, эрке сөстөринди айт, амадап угайын — деп, Таный абакай ого колын сунуп, экүнин изү алакандары биригип, айрылыжып албай баргылады.

Улустын алдындагы тепшилерге јангы изү эт салып турган Имөчи мыны көрүп ийди. Онын буланаттый кызыл-

марал чырайы кубула түшти. Ол нени де көрбөгөн-билбеген кижиге болуп, онон ары иштенет. Тамагында болчок неме ары да ашпай, бери де чыкпай тура берди. Келиндер ого неме айдарда, удурас сөс айдып албай, укпаачы болуп, туура басты.

— Түбек келди, чын түбек келди. Малчы бай келиннин абыдызына кире берди. Токтодып, тудуп албайтан эмитирим — деп, јүреги типилдейт. Айылдардын ортозыла аккан соок сууга јүрегин јунуп, онон ичип, бойын тоқынадынды. — Бу мен бодоп өкпөорип канайып турган кижиге. Малчы өскө келиндерле ол кире каткырышпаган ба, сертешпеген бе? Каткырыжала токтоп ло калатан, ундып ла койотон эди — деп, јангыскан шымыранды. Је јүрегинин сыстажы јоголбойт, түбек келген деп, ол сезип койды. Тыныжы јетпей турарда, Имөчи терен-терен тынып, јанында тытка јөлөнип алала, ыраакта учкан кеберин јүс кубулткан булуттардөөн көрүп алган турды.

— Канайда бердин, Имөчи? Јүзинг чек ле ак тос, кан јок болуп тартыла берди. Отур бу тазылга, амыра! — деп, үүрези Јыламаш јүгүрип келди.

— Та, јүрегим ле оорыды. Бажым айланды. Кажы ол соок суудан экелзен, јүрегимди база катап соодып, үлүштеп алайын — деп, Имөчи айтты. — Мен мынан ары аяк-казанла уружып албайтан эмитирим, јанадым. Мени Малчы сураза, мал-ажына мендеп јүре берген деп айт. Сурабаза, унчукпа. Оны мендебезин де. Тойды көдүрижип, болужып барзын. Экилебис јана берзебис, эби јок неме болор — деп, Имөчи узак унчукпай отурала, айдынды.

— А, оорый берген болзон, јангыскан канайып једетен? Малчыга айдатам. Јеткер јен алдында, канай-кунай түбек боло берзе, мыны кайттым деер — деп, Јыламаш чочыды.

— Јок, мен кем јок боло бердим. Тегин јерге улус түйметпе. Је улустын ортозында отуруп албазым — деп, Имөчи ады јаар басты.

Имөчи ол күн түниле ујуктабаган. Ол отты таң атканча үспей, Малчыны сагып, оттын јанында отура конгон. Калтар ла Борсук деген ийттери эзиле та не де болуп турганын сезип, куйруктарын булгап, онын көстөрине јалакай карап отургылаган.

Эртенгизинде талтүште Малчы једип келген. Ол араай күлүмзиренип, тойдо не болгонун сүүнчилү куучындап отурган.

— Тойдонг не эрте жүрүп ийген? — деп, үйин сурабаган да, онын оору кирип калган чырайын аярбаган да. Санаазы чек өскө јерде болгон. Ол эртезинде ле андайтат деп, мендей-шиндей јазанып, јүре берген. Онон ло бери Малчынын санаазы чек кубулып, айлына келери астаган.

Күски соок јыбар согуп, күндер там кыскарып, куугарып, саргарып калган јалбрактар јерге тын јок келип түжүп турган. Имөчинин јүрегинин сызы там тыгып, ол курсак та ичип албай турган. Ол Малчыны бурулап, кату сөс айтпаган. Малчы каа-јаада айлына келгенде, экү унчугушпай, төмөн көрүп алган отургылайтан. Бу тушта Имөчиге там күч болгон. Јердин үстинде табыш та, улус та, жүрүм де бары билдирбейтен. Соок, кату тымыктап Малчы чыдашпай, жүгүргенче ле чыгып, адына минип, чаба беретен. Малчынын санааркап, ойто јанып келерге тидинип, айдынып болбой жүргенин Имөчи онын көстөринен көргөн. Је јүрегинде ачуны, соокты јылыдып албаган. Ол эжинин садыныжын, олордын ырызын, сүүжин быјар-зытканын таштап болбогон.

Ортозынан јик табылбайтан бой-бойларына кару эш-нөкөрлөр кандый түрген күүндери соожып, чек туура-туш улус боло бергенине айылдаштары кайкажатан. Јүрүминде јакшыны да, јаманды да көргөн јаан јашту келиндер Имөчиге килеп, онын түбегин тен үлежерге, куучындажарга албадангылайтан. Је Имөчи олорды кыйгастанып, төмөн көрөлө, унчукпай отура беретен.

— Сен улустан тескеери бурылба. Кижинин түбегин де, ырызын да кара албаты көдүрижип јат. Сен јиит, жүрүмде мынан да уур-күчтерге туштаарын. Эпши улустын, бистердин жүрүмис ондый. Улустан бурылып, жагыскан база берзен — ол өлүм — деп, бойынын эки балазы, өбөгөни божогон, эмди бир сурас бала азырап јаткан санаалу көстөрлү, ойгор жарыкла оронгондый буурыл чачтарлу Аруш ого арбанатан. — Мени кижии эткен, жүрүмге бурыган бала бу — деп, кызыл јаактарлу, суркурууш кара көстөрлү беш јашту кызычагын көргүзетен.

— Эйе, онын санааркаганын! Искө улус ол кире түбек көрбөгөн туру. Мени өбөгөним баламла кожо таштап ла ийди.

Кем јок јадырыс ла. Мен де таң адырып болбой чучурагам. Тамагымнан курсак та ашпайтан. Мен сендий кызыл-марал болзом, јаман өбөгөннин алдына түшпес эдим. Мен эмди де он бежин талдап барарым — деп, јоон кара тулундарлу Төгүне коштонот.

— Менен јаан келиндер чын айдып јат — деп, Имөчи бажыла ондозо до, олорго удур сөс тө айдып болбой, көстөрин јумала јада беретен. Келиндер ого арбаныжып, ойто мекелеп, онон өскө немелерди куучындажып, чайдан-чаптан азып ичкилейле, бойларынын качан да божобос ижин эдерге жүргүлей беретен. Олордын Имөчиге јенгил болзын деп, оны ондойтөргө, јилбиркедерге “Алдырбас, ой эмдеп койор. Ўзези ундылып, өдүп калар” — деп айдышкан сөстөринен, албадап ичирген аяк чайынан онын көксине кезек ойгө јылу јайылып келетен. Је келиндер жүргениле кожо ойто ло туйук тымык соок тура беретен. Бу туштарда Имөчинин жүрер де күүни келбейтен.

Ол бир күн айлында нени де эдер күүни келбей, оттын айагында отурганча, тышкаартынан:

— Имөчи, бери чык, үй кижии! — деп јаркыраган үн угулды. Имөчи сезинип, јүреги озолодо јайнулу шимирт эдип, чыгып келзе, алтынла кеелеген үйгендү, ээр-куйушканду, чанкыр кышту тонду Таный абакай көк-боро атту турды. Ол бир колыла мыкынданып алган, экинчи колындагы камчызыла өдүгинин акбудына тарс этире согуп, кадалгак, соок, јажыл көстөриле Имөчи јаар чинбей де көрүп отурды.

— Малчы сенин эмес, менин деп эмди билип жүр! Јолыма турарым деп сананба, чичке јодонгы сый согорым!

Имөчи ол јаар јескингендү көрүп, унчукпады.

— Тийбе дедим Малчыга! Ол сендий јокту-јойунын эри болгодый өбөгөн эмес деп билип жүр!

Имөчи тееркеген тенек келинди көрөр күүни јогын тудунып албай, туура көрди.

— Бу тилин јип койгон болбой! Мындый бийт-сиркеге бастырткан бараксандар база кылыкту туру не! Көрзөөр, онын тынзынып, керјендеп турган бүдүжин — деп, бай абакай арбанып, Имөчиденг бир сөс чыгарын сакып албай, туура јортты. “Малчынын ла Имөчинин күүндери бой-бойларынан соошпогон

эмтир. Мениле кожо ондо ырыс болбос эмтир, — деп, ол бу тушта жап-жарт сезип ийди. Малчыны блаап алдым деп, тыштында тынзынып та турза, же олор экүде ондош, бирүзи жогынан экинчизи жүрүп албас керексиз, колбу жок болгон. — Бу өскө улус не ырысту болот? Мен карыганча ла күүни жеткен кижиле кожо болбой, сүүш деген неме ондобой, өлүп калган өбөгөнимнин алтын очогун каруулдап отуруп калатам ба? — деп, Таный абакай ачуурканды. — Келбейтен немени, куучындашпайтан немени, жокту-гойу кадыт унчукпас, оморкогыла мененг тын, бийик болуп калды. Салым андый туру — деп, ол жаан тынды. — Кайдаак, өскө эрлер жок эмес” — деп, ол ойто ло тынзынып сананды.

Бир күн Имөчи айылдаштарына эне-адамга жанып отурум деген. Айылдаштары Имөчиге килеп, Малчыны жүзүн-базын жамандап, талап келерде, Имөчи олорго токтогор деп, жагыс ла сөс айдала, ак-боро адына минип жүре берген. Жакшы ла жаткан жииттердин журты чачылып, эки башка баскылай бергилеерде, олордын ээн айлы жаар айылдаштары көрүп албай, күнүн ле эртен тура бир-бирүзи келип, от одырып койотон.

Имөчи эне-адазынын айлы жаар барбай, Малчыла кожо өлөң чабып туратан терен кобызына келген. Мында ыжык учун, коп-коо кайындардын бүрлери түшпейтир. Күски жыду жааш бир кичинектен табырап жаайт. Таныш жерлерди көрүп, Имөчиге Малчынын көрүжи, “Айым менин, күним менин” — деп айткан сөстөри угула берди. Ол тушта Имөчи баштактанып, туура селескелей жыгылган агашты кырлап барадарда, Малчы оны колына алып, “Сүүжим менин, сызым менин” — деп, жүрегине жаба туткан эди. Ол тушта чанкыр тенгериде күн де олорло кожо үзүги жоктон сүүнетен эди. Токтобой жааган жанмырга Имөчи, көк мөөн болуп, өдө берди. Же ол нени де сеспей, керексиздей турган. Ол коштой арка жаар көрзө, агаштардын ортозында Малчы, бир будыла төнөшкө тееп алган, ол жаар кунукчылду көрүп турды. Имөчи ичкери атпас эдип, “Малчы!” — деп, араай кыйгырып ийди. Жок, бу жүк ле жанмыр өткүрө жажыл мөжичек Малчы болуп көрүнгөн эмтир. Изү жаштар жаагын төмөн агып, Имөчи өзөктөги кара суучак жаар бурылды. Жаш кызыл талдарды колдорыла туура эдип, аралдан каткырып койгон Малчы чыгара базып

келетти. Имөчи көстөренин жаштарын түргөн арчып, аралды жазап ачыктады. Же бу Малчы эмес, кызыл башту кара тал калын жанмыр өткүрө ол болуп көрүнгөн эмтир. Имөчи камалгазы чыгып, жоон куу жадыкка отура берди. Онын көзине Малчыны жаш тушта туштап, канайда бириккендери журала берди. Ол тушта он алты, он жети жашту бойлулар жуулыжып алып, ойынга баргылаган. Ондо бир кезек уулдар койындарынан комыстарын чыгаргылап ойногылаган. Бойлулар озо баштап кокыр эдип, олорды уткалап удур комыстагылаган. Мынан ла башталган. Жаан удабай түш ошкош айдын түндерде төрт бойлу ла төрт уул эжерлежип, бой-бойларынан ыраак жокто отургылай бергилеген.

Алтын жалду кара тай
Менин тайым болзо кайдат.
Ай-таналу бу бойлу
Менин эжим болзо кайдат.
Беш белтирде беш боро
Менин бором болзо кайдат.
Беш сабарлу бу бала
Менин эжим болзо кайдат —

деп, Малчы комыстаарда:

Кара көлдө кас ойнойт,
Кастын үни танылу.
Камык жииттер ортодо
Сенин үнин танылу.
Туманду көлдин ортодо
Турна үни танылу.
Турган жииттер ортодо
Сенин үнин танылу —

деп, Имөчи каруу жандырган.

Беш сабарлу колымды
Берип турум, эзен деп.
Жылдыс көстү бойлуны
Көстөп турум, менин деп.
Он сабарлу колымды
Берип турум, эзен деп.
Үни жараш көөркийди

Көстөп турум, жарадып —
деп, Малчы комыстаган.

Алтын жүстүк белегин
Мен аларым, көөркийим.
Арка жерге саказын
Мен келерим, көөркийим.
Мөңүн жүстүк белегин
Мен аларым, көөркийим.
Мөштү жерге саказын
Мен келерим, көөркийим —

деп, Имөчи удур комыстаган.

Жалбадайдын балазы
Жараш чоокыр куш болор.
Жаба ойногон бу көөркий
Жазына журтаар эш болзон.
Куладынын балазы
Кула чоокыр куш болор.
Кожо ойногон көөркийим
Кожо жадар эш болзон —

деп, Малчы комыстарда:

Чейне бажы жайылза,
Онон жараш чечек жок.
Чын көөркийим келгежин,
Онон жакшы неме жок.
Кадышкын бажы жайылза,
Онон жараш чечек жок.
Кара көзи каткырышкан
Көөркийимнин жаражын —

деп, Имөчи удур комыстаган.

Онон бир ле күн Малчы бойлуны качыра берген.

Ол тушта кандый ырысту ойлор болгон! Жаш үйинен Малчы сүүнип калган көстөрүн алып болбойтон. Ол тушта олор кезек те ойгө айрылыгып албай, мал-ажын кожо кабыргылап, керек дезе, элик те тозуп кожо баргылайтан. Тозуулда отурала, эжү күлүреде куучындашкылап, эликтин чочыдып ийгилеер, эмезе: “Ондый жараш немени атпа” — деп, Имөчи болдыртпай,

бышкан кузуктан арчымактарына толтыра тергилеп алган, сыр кожонло айлына жеткилеп келетен. Мыны ончозын сананып, Имөчи ол туштагы кожондорды ойто ло кожондой берди. Ол кожоннын жаражын кайкап, шоркырап аккан кара суучак көксин ачып, жүрегине сугуп алды.

— Малчы, кайраным, санаа-күүнин мындый түрген не кубулды? Бистин ортобыстагы эн жараш күүлерди, күндерди, куучындарды канайып ундыды? Менен артыгын таптың ба? Оныла сен менен артык ырысту ба? — деп, Имөчи баштапкы ла катап ачу кыйгырып ийди. Жаагын төмөн коронду, изү жаштар агат. — Мен мынын ончозын көдүрүп жүрүп албадым. Канча күнге уйуктап болбодым, бир уурт суу ичпедим. Мынайып шыралатканча, Жер-Эне, мени койнынга ал — деп, Имөчи кыйгырала, буттары жерге кирип, жаба өзүп, бойы катуланып, агашсып баратканын жакшызынып, сүүнип сести. Жаан удабай ол коштой кайындардан незиле де аңыланбай, сары жалбрактарлу бүрлериле күски жыбарга араай шуулай берди.

Малчы эмди Таний абакайла суй ла жада берди. Имөчини эне-адазына жана берген деп угала, онын жүреги чым эдип калды. Ол бир жастырала, ойто санаа алынып, Имөчиле ойто актан-чектен куучындажар, жаманым ташта деп сураар деп, айлына канча ла катап келип жүрген. Же онын ондый күүни, Имөчинин өскөлөгөн соок көстөрүн көрөлө, өчө беретен. Онойдо ол тамагынан бир де сөс чыгарып албай, төмөн көрүп алган, унчукпай отуратан. “Арбанзан, эжим, ого жүк бир сөс айтсан?” — деп, ичинде жалынып, сурап отуратан. Учунда өскөлөгөн соок тымыкты көдүрүп болбой, жүргенче айлынан чыгатан, адына минип, арка-туу дөөн чаба беретен. Онон арга жокто ойто ло Таний абакайдын айлынын эжигине келетен. Ол эмди албаа, түлкү адып экелзе, Таний абакай олорды баш кайырчагына сугуп алат. Алтын таштардан жинжилер, сыргалар сулаза, кой кайырчагына сугуп алат.

— Ас андап турун, тапкан алуунг өң-сүр жок — деп, абакай чөрчөктөөр болды. Же ол там ла ачынатан сайын, Малчынын жолы алууга чек ле келишпей барды.

— Жокту-жою, бийт-сиркелү катынды ундыбаган. Меге, ого чылап, ажару этпей турун — деп, абакай чончыыр, ала-көнө ачынар, айткыланар болды. Бир ле кезекке жалбыштанган

кей-кебизин күүн туку качан өчүп калган. Бир ле тескерлейле, өчөжип, булгалып базып жүргөн Малчы, Имөчинен бир кату сөс уккан эмес, озо баштап аайы жок айткылашты угала, алаатый берген. Онон Таный абакайды көрөр күүни чек келбей барган. Онын учун ол мал көрүп турум ла, андап турум ла деп, көп лө сабазында тайгаларды керип, коно-түне жүретен. Малчы эмди каа-жаада једип келзе, онын айылдын ээзи болуп отуратан јеринде чоокыр-кара јүстү, туйук кара сагалду күлүк канзазы ышталып, топшуур согуп, кайлап отурат. Малчы абакайдын сүмелү, неден де калбас сары чичке көстөрин, ач, толу кызыл эриндерин көрүп: “Бу мен кайттым не, айдый-күндий Имөчимди кемге солыдым?!” — деп кайкап, ачуурканып отуратан.

— База ла нени де адып келбеен. Бу тен андап туратан, та айылдап жүретен. Мында бир курсактын кабы ла табыла бертир — деп, Таный абакай бүгүн база арбанып ла келерде, Малчы ойгоно чарчады:

— Түлкүдий кызыл тужымда, бөрүдий көк тужымда курсактын кабы деп айттырып, бу мен кайткам? Мен улустын эжигинде, чыгара-кийдире сүрдүртип, не шыралап базып жүрерим – деп айдынала, чыгара жүгүрип, чакыдагы адына минип, кыр ажыра айлына учуртып ийди.

— Бала-барка азырайтан кайран үйимди кайындарымнын айлынан тизеленип, јалынып туруп, барып экелерим — деп кыйгырарда, јардындагы уур јүк түже берди, сыны да јенгиле берди. — Озогызы ла чылап, эжимле каруузыжып јадарыс — деп, ол чырайы јарып, улу тынып айдынды.

Једип келзе, айлы ээн. Одыннан очокко салып, отыгыла отты камызып ийди.

— Эмди одымды өчүрбезим — деп айдынып, чыгара жүгүрип, јоон-јоон тоормоштордон турун эдип салып койды.

— Је, ак-бором, эмди айылдын ээзине, менин көөркийиме база ла катап баралы. Тизеленип, јылып јалынарыс. Је айлыс дөөн экелип аларыс — деп, ол ак-борозынын јалын сыймап айдынды.

Је ак-борозы оны өлөң эдип турган кобызы дөөн экелди. Малчы адынын оозын бурыбады. Имөчи мында деп, јүреги сезип турды. Олордын јылдын ла одуланатан јери бу.

Имөчи от камызып, аскышка эттү казанды азып отуратан. Малчы тууразында чалгы таптап, чалгынын тутказын эдип отуратан. Ол туштарда олор бир де шылтагы јогынан бодоп ло каткырыжып тургулайтан. Бу ла мында ол Имөчиге “Айым менин, күним менин” — деп, айдынатан эди. “Мен сен јокко жүрүп албазым” — деп, јүрегине јаба туткан. Имөчи ол јаар јаантайын ла сүүнип калган көстөриле көрүп туратан. Мыны бастыразын санана-санана келеле, Малчы араайынан онтоп турды. Божоно берген ады јыраалардын бажын үзе согуп, бајырада чайнап, Малчы јаар ончозын ондоп турган төп көстөриле көрүп турды. Ол тушта Малчы ла Имөчи јаантайын колтыктажып алган жүргүлеер болгон. Кезик улус олорды јаратпай, арбангылап тургулайтан, кезиктери: “Бу экү база ла кып јок этире колтыктажып ийген баскылап жүргүлери” — деп, шоодып тургулайтан. Је олордын күйүнчек ле шоодылганду сөстөрине олор ајару да этпейтен. Олорды көрөр-угар бош то јок болгон.

— Сүүжим менин, сызым менин, сен кайда? — деп, Малчы катап ла шымыранат. Ол эжин чачып ийеле барганынан бери бир ай өтти. Бу ойгө Малчы бир онду күн жүрбеген. Таный абакайла баштапкы ла күндерден ала келишпеди. Ол абакайдын трын ла эткен кыймыгын, кынгыс ла эткен эрмегин үйине түнейлеп, Имөчини чик-јок артык, јараш, төп, санаалу деп артыксынып отуратан.

— Кайран ырызым, сени не ычкындым? — деп, Малчы бажын јулунат. Ол үйинин түби јок карыкчалга бастырган, је оны карамдаган, каруузыган көрүжин сезип турды. Је бу ла өйдө Имөчи кижиге эмес болуп калган деп, јүреги билип ийди.

— Имөчи, сен кайда? — деп, ол карыгып, талымзырап, ачу кыйгырды.

— Мен мында! — деп, кайындар чөйө шуулажып, каруу бергиледи.

— Эжим! — деп, ол бир кайынга келип кадалат, јүреги өскөлөзө, экинчизине келип артылат.

— Мен мында! Мен мында!.. — деп, кайындар туш-башка јерлерден јангылга үнин бергилейт.

— Кайраным, мени ийде салба! Көргөним, мени өскөлөбө! Сен јокко, менде жүрүм јок — деп, ол бир кайындан экинчизине

јүгүрип турала, “Эжим бу туру” — деп, танып ийди. Ол, өскө кайындарга көрө, өткүрө көрүнип турар ару, жеңил эмтир. Малчы онын жанына жылгажактап келип, көстөрүн өрө көдүрип албады.

— Эжим, кайраным, менин жаманымды, эмди эмес, качан бирде таштаар болорун ба? — деп, ол көксине түже берген үниле жүк арайдан шымыранды. Ирө турайын деерде, бокурыла берген тизелери тартылыжып калды. Малчы чучурап турала, жанындагы кара суучактын шоркыражын угуп ийди. Жок, бу Имөчи ого ырысту өйлөриндеги кожондорун кожондоп турган болтыр не!

— Мен сенин алдында бурулу, эжим. Жаманымды ташта, ыйым менин, шырам менин — деп, Малчы шымыранат. Онын үстине жанмырдын тамчылары келип түжет. Жок, бу тамчылар эмес, Имөчинин кара көстөрүнүн шыралап калган, ачуурканган, тусту жаштары туру не. Ол жаштар үстине түшкөн сайын Малчынын уур сыны там ла там жеңилип, жерге колдоры, буттары кирип, жаба өзүп баратканын сүүнип сезип, “Эркем менин, каруум менин, эмди бис качан да айрылышпазыс” — деп, калганчыда жеңил онтоп, ак кайыннын алдына жерсү жадык болуп жада берди.

Төжөгинде байды быртыдып, колындагы ырысты киртиткени учун Алтай оны бурузы аайынча жерсү жадык эдип кубулткан. Онын кожо журтаган эжине жетирген ачузынын, сызынын кеми жерсү жадыктык болгон эмтир. Жазылган сары тулундары сары жалбракту бүрлер болуп кубулган ак кайын эбин таппас, опту эжинин үстине будактарыла энгилип, бүрлериле оны эркеледип сыймады.

— Эмди бис качан да айрылышпазыбыс — деп, ак кайын улу тынып шымыранды.

— Эйе, сүүжим, бис качан да айрылышпазыс — деп, жерсү жадык кару үниле онтоды. Олордын сысту, ачу сүүжи керегинде кожонды аркадан аккан кара суучак эмдиге түнге-түшке кожондогончо.

1983 j.

ТОРБОКТЫНГ МҮҮЗИНДЕГИ ШАЛМАР

Күркүреде киштеген күрен беенин коты отогон Алтайда Чуруп деп кизи ада жашта бириккен эжиле одус беш жылга журтаган да болзо, бала-барка жок болды. “Бала-барка азырайтам” — деп, бежен жашту иржит жайзан кыр ажыра айылдаштарынан он алты жашту баланы уурдап качырып экелген. Атка арта салала, мантадып келерде, баланын бууры ээрге согулып, балбарылып калган. Экелген бойлу оорыган, арыган, коркыган. Бойлуны кеен жазалду айылга отургызып койып, көс албай каруулдагылап турган.

Же бойлу бир аяк аш ичпес, бир уурт суу ичпес, кынгыс эдип эрмек айтпас, канча күнге карыкчалду ыйлаган ла ыйлаган. Оны сүүндирер, каткыртар, карыкчалдан айрыып деп, малдын семистеринен сойып алып, ачу аштан азып алып, Чуруп жайзан айландыра жердин атту-чуулу кожончыларын айттырып алып, күндүлөп, канча күнге улай кожондоткон. Кожончылардын үнинин жаражына эбиреде эл-жон ончозы кожо кожондошкон, бијелеген. Же бойлу нени де көрбөй-укпай, ол ло бойы ыйлап отурган.

Чуруп жайзан жажына кой кабырган ады жарлу шоорчы Калапты экелип, шоор тарттырды. Шоордын үни жыгырай ла берерде, айландыра ар-бүткеннин кулагы ачылып, чечектер, өлөндөр сүүнижип, шоордын күүзине жайкангылайт. Ар-бүткеннин өңи кирип жаранат, сыны сергийт. Же жангыс ла он алты жашту жаражай нени де сеспей, нени де көрбөй, ачу-сыгытка бастырган отурат.

Чуруп жайзан чөкөбөди. Атту-чуулу комысчыны Жалбыракты экелип комыстатты. Онын ойынына как агаштан бүр жажарды, тас жерден өлөң өсти, тас баштан кыл чыкты, комыстын күүзине теңеридеги туруйналар үн алыжат, айылдын үстиле айланып учкулайт. Конгыр күүк тонмок суунын жанындагы мөшкө отурып, ары-бери тонкондоп эде берди. Же жангыс ла жаш бойлу айландыра нени де көрбөй, көстин жажын көл төгөт.

Тон болбосто Чуруп жайзан атту-чуулу икиличини, Айдынды, экелген. Икиличинин ойынына жөргөмөш учугуна селбектенип, кайадагы уйазынан түжүп келип тындады. Чымалы апараткан кожын јолго салып койып, тындады.

Жаактарында толтыра мөттү адару мөдин жалбракка уруп койоло, ээк сагалын сыймап, икили үнин тындайт. Же жаңыс ла бойлу нени де укпайт, мурын суузын мус төгүп отурды.

Анайтканда да болбоды, Чуруп жайзан атту-чуулу Сүнер кайчыны алдыртты. Сүнер кайчы кайлаарда, тенгериде чук чогулышкан жылдыстардын соок жаркынду көстөрүнөн мөлтүреген жаштар жерге түшкүлөп, чечектерге тамгылайт. Чечектер оңон улам там жаркындалат. Одордогы мал тизиреде жорголоп, шынгырада киштеп, ак жалаңдөөн ойлой берет. Жебреен мөштөрдиг шуулты кайчынын үнине биригип, салкынга чөйө, койу шуулайт. Же жаңыс ла ай чырайлу жаражай нени де керектебей ыйлап отурат.

Бойлуны куйудып, сүүндирип болбой, жайзаннын да күүни өчүп: “Менде ырыс болбойтон эмтир, бала-барка азырабайтан эмтирим, карган эмегенимле ле кожо отурадым, токол керек жок. Көктамандый жаш бойлуны ойто айлына, эне-адазына жетирип койгылар деп, жеендериме айдадым” — деп, карыгышка алдырып, жаан айылга кирип, жайзан отура берди.

Чуруптын жаан абыгазынын үйи, Күжирмектин энези дейтен карган эмеген бар болгон. Ол өрөкөннин карыганы жаңыс ла чырайынан билдиретен. Эмегеннин жеңили де коркыш, кокырчызы да коркыш болгон. Айлындагы ижи-тожын жүгүрик бажына эдип койотон. Улус жуулган жерлерде каткы-ойын чыгарып ийген, кандый ла эби жок немени эптеп ийген турар эмеген болгон.

Бежен жашту журчызынын карыгып турганын, журты келишпей, ырыс жок болгонын, айлын жылыдар деп иженип, качырып экелген баланан эш-неме болбоско жатканын Күжирмектин энези көрүп, карган журчызын карамдап, ого канайып болужар деп санааркап отурды. Ол тушта улус төрт аршын бөстөн сүрекей элбек шалмар эдетен. Ол шалмарга бир аршын бөстөн алгак шидейтен. Бир катап кыс тышкары чыгып, иргеде карыкчалду ыйлап отурган. Жаанак айландыра көрүп отурала: “И-и-и-йек!” — деп кыйгырып, тура жүгүрди. Бойлу эмеген жаар кайкап көрди. Эмеген, агаштын көлөткөзінде кулактарын буландадып, бажын серпип, чымылдарды үркүдип,

жалкурып кепшенип жаткан торбокты мине сокты. Мындый неме сакыбаган торбок чочыганына, тонгурчылап мантады, төндү ажа конды, ойто огурган-бустаган једип келди, жаңыс жерге ийиктеле берди. Же кулактарына кадалып калган чыйрак эмегенди үстинен мергедеп ийетени ондый ла жеңил керек эмес болгон. Торбок тонгурчылап, жаңыс жерге айланып, мантап турала, жардындагы эмегенди чачып ийди. Эмегеннин элбек, жайынгыр, чоокыр чечектерлү шалмары торбоктын мүүзине илинип калды. Өрөкөннин койдын түгинен тизип эткен жымжак ычкыры уштылып, јескинип казалай берген торбоктын мүүзиле кожо жүре берген.

Мыны көргөн бойлу озо баштап коркыганына кыйгырып, тура жүгүргөн. Ол жыгылып калган эмегенге жүгүрип барала, эски чегедектин алдынан эмегеннин өдүк жок буттарын көрүп, торко арчуулын эмегеннин үстине жапты.

— Калак, колы-будыгар сынбады ба, өрөкөн? Турыгар, өрөкөн — деп, бойлу калактады.

— Кудай, балам, торбок жаңы шалмарымды кайдаар апарды, барып көр, кижинин мынайып калган жатканын журчылары көрүп ийгей — деп, эмеген чочыды.

Торбок десе ыраак јокто, шалмарды бажынан туура чачарга жаңыс жерге айланып, тонгурчылап, бажын үзүги јоктон серпийт. Мыны көргөн бойлу аайы јок каткыра берди. Ол эрмек те айдып болбой, жаңыс ла сабарын чычандадат. Онын каткызына чыдашпай, жерде жаткан эмеген, айландыра улус ончозы каткырышты. Бойлуны мекелеп чөкөгөн улус айылдарынан чыгып, не болгонын бой-бойларынан угуп, каткырышты.

Жаан айылда тескери көрүп, карыкчалду санаага бастырып жаткан Чуруп өрө өңдөйип, тышкары сүүнчини кайкап угуп, чыгып келди.

— Чуруп, Чуруп, ол торбоктын бажынан менин шалмарымды айрып экел, журчим — деп, эмеген сүүнчилү кыйгырды. Чуруп каткырып, жерде жаткан сыргалжызын, ак торко арчуул жабынган жеңезин көрүп: “Кайран баштак жеңем база бирүзин таап ла ийген эмтир” — деп сүүнип, торбоктын мүүзинен шалмарды уштыырга жүгүрди. Торбокты тудуп та алар аргалу болзо, болалбаачы болуп: “Ой, улустар, торбокты тударга болужыгар” — деп кыйгырды. Улус торбокты тударга

ончо жанынан арадады. Торбок жескинип, аралды кууп мантады, шалмар жерге тўжўп калды. Мыны көргөн бойлу оноң тыңгыда каткыра берди. Учы-учында шалмарды экелип, эмегенге кийдирдилер.

Бойлу эмегенди апарып, изў чай ичирип, амыратты.

Онын ла кийнинде јаш бойлу каткырып, ажанар да, улусла куучындажар да боло берген. Јаан удабай ол Чуруп јайзанга кемјип болбос ырыс экелип, онын эш-нөкөри болорго јөбин берип ийген. Онойдо Чуруп јайзан тогус уул ла алты кыс азыраган. Карган јенгезин, Кўјирмектин энези дейтен эмегенди, ол божоордын божогончо төргө отургузып, јаан байрамдарда тепшини ого баштадып, чөбчөй амзап берип јүретен.

1979 ј.

АРБАНЫҢ ЧАРАГЫ

Тана эртен тура ойгонып келеле, капшай ла тўнүктөөн көрди. Самтар, эски чобра айылдын тўнүгинен айас тенгеринин үзүги көрүнөт. Очокто јаан-јаан чоктор коктып јатты. Энези туку ла качан турала, уйларын саарга јүре бертир. Ол колхозто уй саачы болуп иштеп турган. Јергелей јадала уйуктагылап јаткан кичү карындаштарынын јылу ортозынан јаскаары јайдын соогына Тананын турар кўүни келбей турды. Је, “балдар аштап јат, јиир неме јок” деген санаа оны чўрчеде ле бут бажына тургузып ийди. Эски јуурканла балдарды кымыш, айылдын ичи јылу турзын деп, иргеде будактардан экелип, жоон турунга коштой салып ийди. От сўүнчилү чедиргентип, чоктордын ортозынан кызыл јалбыш көрүне берди. Тана айаксалкышта јаткан ашту тос тўўзин тудунып, аймак јаар барган јолды төмөн јүгүрип ийди. Јаңы ла чыгып келген кўннин чогына јаландагы чалын јүзүн өңдөнип суркурайт.

— Јуу качан токтогой не? Тўрген ле ары токтозо кайдат? Ол тушта адам јанып келер эди. Кандый јакшы болбос. Алдындагы ла чылап, тойу, јакшы јада берер эдис. Адам койон, элик адып экелер эди — деп, Тана сананып, оозында јуулып келген чилекейин ажырынып, сананып баратты.

Ол јаан удабай төс јерге једип келди. Бийик чедендердин ары јанында кынјызы кыјыражып, ийттер ыркыраныжат, кўнқўлдеде үргүлейт. Јолдын эки јанында үүрлү кастар уур јайканыжып, кайтылдашкылайт. Көөлмөктө кортылдап, чочко јалбагынан јатты. Ойноп јўрген орус балдар “согуп ийбезин, тос тўўзин блаап албазын” — деп, Тана олордын јаныла сыр јүгүрикле өтти. Јурттын өзөги дөөн өдүп алала: “Кому ячмень, кому ячмень” — деп, чөйө кыйгырды. Төрт кып чынык туранын будукту эжиги ачылып, бозогодо сары тешпек эмеген көрүнип, “Бери кел!” — деп, колын јангып, кычырды. Бийик каалганын үйдине колын сугуп кўрчекти ачып, маннын ичине Тана кирип барды.

— На что меняешь? — деп, эмеен сурады.

— Клеб, картоп — деп, Тана јастыра-мыстра орустады. Эмеген туразы дөөн кирип, оноң Тана үч катап оронып алгадый јараш чололу эски платье чыгарып келди.

— Јараш плачаны кийип јўр. Сенин кийимин бастыра јамачы — деп, эмегеннин айткан сөстөрүн Тана ондоп калды.

— Мынан бойыма плача, Мөргенге ле Кылышка чамча, јендеринен Тотышка плача эдерим — деп, Тана сўүнип, сабарларын чычангадып тоголой берди.

“Балдар аштап јат, курсак керек” — деген санаа онын сўүнчизин чўрчеде ле өчүрип ийди. “Дай, чөтыре картошко” — деп, Тана эмегеннен сурады.

— Ох, настырная дивчина — деп, эмеген туразын айлана базала, погребине келди. Мында бийик-бийик, узун кулаштар, адарунын уйалары тургулайт, он балалу чочко чеденинде кортылдайт. Эмик сетка чеденнин ары јанында јаан кызыл јалаалары јантыяа јыгылып калган ак такалар ла пөтүктер табылу баскындап јүргүлейт. Погребтин ичинде јүзүн-јүүр флягалар, агаш бочколор, шил банкалар көрүнөт. Көби чек ле обоо ошкош картошколор јатты. Бу аайы јок байлыкты көрөлө: “Мынча кире курсакты качан түгезе јийитен — деп, Тана кайкады. — Картошконын көбин! Мындый көп картоптон бир он болчокты берзе не маайлу.” Је тешпек эмеген Тананын кайкап, ачынагып калган көрүжин көрүп ийеле, төрт болчок картопты алып, погребин капшай ла бөктөп ийди. “Мындый

керик эмегенге кайран ажымды бербес те эдим, је балдар аштап жат, канайдар” — деп сананып, ол канча күнге тизеленип, жылып жүрүп, кырадан жууган ажын эмееннин сабадына толтыра уруп береле, түүзине картопторун салып, чоокыр плачаны тудунып, секирип-секирип, сыр-кожонло жанып ийди. Олордын деремнези аймактаң эки ле беристе ыраакта турган. Тананын сүүнчилү, чичкечек кожонгын угуп ийеле, балдар айылдан тургуза ла чыгара жүгүрдилер. Тотыш ла Мерген үч жашту Кылышты арттырып койоло, сыр жүгүрүккө Танага једип, бирүзи картопту түүсти тудунды, Тотыш дезе плачаны јерге јайып, онын јараш, јаан чололорына кайкайт. Ийиндери Тананы, чек ле кудайга түнгейлеп, айылга јединип экелдилер.

— Аба-аба! — деп, Кылыш та чоколдонып, чылбак арык жүзінде күлүмји ойноп, эјезине удур келди.

— Одын экел, Тотыш! Сууга жүгүр, Мерген! Картоптон амтанду мүн кайнадарыс.

— А бу мындый јараш плачаны кемге экелген, эје?

— Оноң мен бойыма плача эдинерим. Элбек эдегинен Мергенге ле Кылышка чамча эдерим. Эки јенгинен сеге јараш жүкпе көктөөрим. Элентизи једип, ойылган јерлерди жамап ийзебис, тен је ле деген жүкпе, чамча, плача боло берер.

Сүүнгендерине чынгырып ийеле, Тотыш ла Мерген одынга, сууга жүгүриже бергиледи. Кылыштын эки көзи жангыс ла картопто. “Калтос! Калтос!” — деп, ол чилекейин ажырынып, кичинек колдорыла уулап, сүүнет.

— Эје, ийним, эмди ле амтанду картошко јиирис. Удабас ла — деп айдып, Тана ийнизин койнына отургузып алала, бычагын очокко курчыдып, терезиле кожо картоп кезиле бергей деп ширтилдеп, олорды жука-жука этире арчыды. Мерген экелген суузын кара казанга уруп, очокко асты. От тызырап күйүп, казан сүүнчилү күүлей берди. Ончолоры отты айландыра жүстери јарып, күүлеген казаннаң көстөрин албай отурганча, арыганына, аштаганына жүзи бүрүңкүйтип калган энези кирип келди.

— Эне, Тана эје аймак барып, ашты толып жүрген. Бис бир де ыйлабаганыс.

— Эне, бисте картоп бар. Тана эјем кайнадып койды. Эјем

јараш плача экелген, биске чамча, жүкпе эдер — деп, Тотыш ла Мерген бой-бойларына блаажып, үзүги јоктонг тылырагылайт.

— Балам, карын ажын толып ийген турбай. Бу кичинек сүттен кадып ийгер мүнге. Тен танылбас, тамзык курсак боло берер.

— Јеткер јен алдынан чыгар дегени чилеп, колхозтын чоокыр чычкак бозузы өлүп калтыр. Ілө бозубысты ордына тургузатан турубис. Ырыс јокторды, слерди, канайдар. Оттобрак балдардын бир-бирүзинин ырызы тартса, Чунак өлө бозуны эзенде ойто төрөп лө берер. Ол тушта тойо уурак јиирер, балдарым. Је ол Јалјы деп кадытты көрзөгөр. База канча кире такырандаар, чүмеркеер эмеш, јаан доктыр, ветеринар кижид болуп. Бир ай үредүлү кижид ине ол. Чычкак бозуны јаман азыраган, ичинде түк жүри деп, акта тургуспады.

— Бир ай чычкактаган, канча тазыл-тамырды ончозын кайнадып ичиргем деп, тазылдарды да көргүссем, оноор кылчас эдип ајарбады да. Кижид јаантайын мынайып чучурап жүрет эмеш пе? Јуу токтоп, балдардын адазы жанып келзе, түнгей ле ырысту јада берерис. Је јай түгенип, соок кыш келер. Ол тушта сојор неме јок, мен слерге нени јидирерим, балдарым — деп, Тожыла арайын арбанып отурды. Балдар картоптон лө көстөрин албай, унчуккылабады, жангыс ла Тананын көстөринде јаш айланып келеле, токтоп калды.

— Бис бүгүн көп аш терип алзабыс, эртен толып, слерге јараш плача экелип берерим. А кышка көп кандык, көгөзин, чейне, ай казып, кургадып аларыс — деп, ол энезинин јанына келип айтты.

— Мен көп-көп өркө өлтүрерим, айылга батпас, тенериге батпас — деп, Мерген арык колдорун јайып көргүсти.

— Мен јаан-јаан сараналу јерлер билерим. Коркышту көп сараналар казарыс — деп, Тотыш тура жүгүрди.

— О, калак, балдарымды слерди. Бис алдырышпазыс. Бүткүл черү, улус недең алдырыжатан эди. Је менин жүкпем эмди де узак жүрер. Меге плача керек јок, карын картопко толып алыгар ажыгарды — деп, энези Тананын бажын сыймады.

Балдар карылып туруп, сүттү сууга кайнаткан картопконоң ичип алала, тос түүстерин тудунып, Сары-

Кобынын кыразы жаар ойто ло уулангылады. Энези чарларды абылга јегип, өскө уй саачы келиндерле кожо кыра сүрүп барды. Олор түжине кыра сүреле, энгирде ойто ло уй саагылаар.

Балдар кичинек Кылышты боочы ажыра отургызып койгылайла, каруулчык көрүп ийбезин деп, изү күннин алдына јалангла ойто ло јыла бергиледи. Плачага ла картопка толыган ашты, олор база ла мынайда беш күнге чыгара јуугылаган болгон. Кезикте бүдүн мажактар да учурагылайт. Уужап ийзе, кандый көп арба. Кан-Јабаганнын кыралары озодон бери байлык јер. Ашты былтыр күскиде соголо, түжүмди туку качан јуунадып та койгон болзо, эмди куру, ач јаста арба бирден-экиден түней ле учурайт. Јабаганнын кырачылары элбек јалангын тууза сүрүп албай јаткылаган. Чар јеккен абылду кырачылары бого јылдын ла јай ортозында јеткилейтен. Је мында түней ле мөндүрдий јараш арба бүдүп, күскиде өскө кыралардын ажыла тең быжып калатан. Кыраны каруулдап турган Тузачы казыр кижиге болгон. Ол кырада јемзеп јүргөн балдарды атту сүрүжип, оларды ат камчыла согуп ийетен. Балдар Тузачыдан үзүги јоктон коркыгылап та тургулаза, је торолош деп неме оларды ойто ло Јабаганнын кыразына экелетен.

— Чыдап келзем аш өскүрер эдим. Козыр-козыр, јаан-јаан алтын арбалу мажактар өскүрер эдим. Көп-көп, учы-кыйузы јок кыралар сүрер эдим. Ол тушта энем балкаш печкезине јараш јытту, көбү орус калаштар быжыраар эди. Ол тушта аштап турум деп, Кылыш ыйлабас. Тотыш сыйным ла Мерген ийним аш јууп, тизелери кайзырыктып ойылганча, колдоры кызара кортотыганча, изү күннин алдына баштары түнүрегенче јылгылабас эди — Тана јылу санааларга кире берди.

— Эје, келеер бери! Аштын көбин көрзөгөр — деп, Мергеннин сүүнчилү кыйгызы Тананын санааларын үзүп ийди. Бу сүүнчини укканча да болбой Тана ла Тотыш јүгүрижип келзе, Мерген чычканнын уйазын казып алган отурды. Ондо толтыра аш! Тирү-тирү, козыр-козыр, јаан-јаан! Чек ле Тананын санаазында јуралган тойу, ток, амтанду аш!

— Кудай, ийнимди, шыранкай немемди, кажы кел, јаагыгнан очом эдейин. Барала, јарма согорыс. Јарма кайнадып ичерис — деп, Тана сүүнет. — Ичегеннин айрыларын

онон ары казаактар ла, база да аш учураар.

— Бүгүн түжине тойу ойноорыс, санаа јеткенче эжинерис. Суунын јанында көөлмөк күнге јылып калган болор — деп, Тотыш сүүнди.

Олор үчүнниң түүстерине аш толтыра урулды. Ичегеннин айрыларында күлтелерде база да артып каларда, Мергеннин јамачылу чамчазынын ойынтазын ла јендерин буулаштырып ийеле, бир де чарак арттыргыспай, үезин јууп алгылады.

— Је эмди јанза да кем јок. Бис качан да бу кире көп аш көрбөгөнис. Чычканнын уйазын казар деп, канайып санаанга кирди, ийним?

— Ичегеннин оозында үч чарак јаткан. Аш јип турган неменин уйазын казып көрзө кайдар деп санандым, күлтезине учураар болорым ба деп. Көрзөөр, уйазы канча айры, кажызы ла оосту, ангылу күлтелү. Чычкан сүмелү күлүк турбай. Ичегеннин көп оосторынан аш тажыырга јенгил, кей де кирип јадар, түлкүнө де качарга макалу. Је бу чычкан база керсү ле ан — деп, Мерген кайкайт.

— Эмди энебис не аайлу сүүнер. Энгирде арып-чылап калган једип келзе, бис амтанду јарма кайнадып койгоныс. Ол, көрзөгөр дө, каткырып ийер — деп, балдар куучындажып, боочыга чыгара баскылап келгиледи.

— Кылышты көрзөгөр дө, балдар — деп, Тана шымыранды. Изү күнге чыдабай, Кылыш јерде уйуктап калтыр. Онын чылбак јүзинде чымылдар јорголойт.

— Көөркийди ле сени. Изү күннин алдына не аайлу шыралады не — деп, Тана Кылышты чебер кучактанды. Је Кылыш ойгонып келеле, ары-бери ајыктанып, јапшынып калган эриндерин ачып, “Суу! Суу!” — деп чөрчөктөди.

— Кел, ийним. Јүктеним алайын. Удабас ла сууга једе берерис. Көөркийге соок јердин чыгы өдүп калган болбой. Тегин де ирин агып турган кулагы там барар не? — деп, Тана Кылышты јүктенди. Түүзин Мергенге берейин дезе, Мерген бойы түүс ле арбалу чамча тудунып алган. Тотышка бойынын да түүзин апарарга күч. Тана түүзин тиштенип алып, ичкери басты. Ээги чылай берерде, јүктенген Кылышты сыгар колло јөмөп, экинчи колло түүсти тутты. Је Кылыш онын арказынан

араай жылбырап келетти. Ол жыгылбаска атпактанган бойынча эезинин чачынан бир колыла, экинчизиле чамчазынан атпактанып алды. Тананын чачтары сыстажып, бажы канкайа берди. Имүри тамагын кезе тутат. Ол түүзин жерге салып, Кылышты ичкери апарала, ойто бурылып, түүсти аппарат. Мерген жүгин база ичкери апарып, кайра келип, Танала элижип-селижип, Кылышты ла жүктерди апаргылады. Чарастын жарадына онойдо жеткилеп келгиледи. Суудан ичип, јунунгылап алала, састу јаратта сарбайышкан көгөзиндерди, ат улаарган казыкты ары-бери јайкап туруп, кодоргылап алала, каза бергиледи. Тана ла Кылыш элижип-селижип каскылады. Тотыш эдегине јууды. Көгөзин Тотыштын эдегине күкпейе јуула берерде, Тана терин арчып, “Је болор, јанаактар” деди. Көгөзиндерди сууга экелип јунгулап ийерде, ак-боро өткүре көрүнип турар көгөзиндер балдардын тиштеринде јулукту кајырайт.

— Чек ле бистин Кылыштын сабарлары ошкош — деп, Тотыш бир көгөзинди ајыктап айтты. Күрден айланып кечерин ырааксынып, сууны айылдын одожынан кечер дешти.

— Суу кечкенис деп энемге айтпагар. Јалбак, тайыс јеринен кече берерис — деп, Тана Кылышты жүктенип, Тотышты эдегинен туттуруп, сууны кечкиледи.

Кырдын јаскы суузынын соогы Тананын јилигине өдө берди. Кылышты түрген ле јаратка отургузып, Тотышла экү, калып, секирип, эмеш жылынып алала, Танага ойто ол јаратка кечип, түүстердеги, чамчалардагы арбаны ла Мергенди кечирерге келишти. Түжине кыра сүрген энези, энгирде уй саар алдында көнөктөрүн аларга айылга келеле, балдары кенете мындый көп аш таап алганына сүүнип:

— Мерген адазын тözөгөн — деди.

— А мен? — деп, Тана тура жүгүрди.

— А мен? — деп, Тотыш база тура жүгүрди.

— Ончогор, балдарым, адагарды тözөгөнөөр. Адагардын баш терезин кийип алганаар. Ырыс болуп, адагар эзенде јанып келер — деп, Тожыла балдарын токынатты.

Ол өлгөн бозунун ичи-кардын экелтир.

— Кожо иштеп турган келиндер тилимчеден үлешкенис.

Эдин складка табыштырдыс. Ичи-карды да биске келишкени не аайлу јакшы.

— Эне, бис көчө согуп ийеек пе? Артканын эртен аймак барып картошкого, калашка толып ийерис. Бойыска да јиирге артар.

— Је, согуп ийеер, балдарым. Јарым аяагын Эртечи-эјегер эшке апарып береер. Ичи-карынды көчөлү эдип, балдарыла кожо кайнадып ичсин — деп, Тожыла айтты.

Энгирде бригаданан бир ай түшпеген эјеzi Јемечи келди. Ол курына, кандык казып, түүп алтыр. Тегин де чичке арык бойлу, тотко чек күрере күйүп калтыр. Јангыс ла көстөри ле тиштери кажайат.

— Узак көрбөгөм ийнилеримди. Торт ло санап калдым — деп, ол Кылышты ла Тотышты кучактанат.

— Кызыл-Тытты божодып клеедигер бе? — деп, энези сурады.

— Кайдан, талортозына да јетпегенис. Кызыл-Тыттын канча айры јалаңы не аайлу неме ол. Кыра сүрүш учына чыгып келедири. Тырмаш ла үрендеш арткан. Түжине иштенип, энгиргери кезек өйгө амырап ийеле, айдын түндерде ойто ло кыра сүрүп турубыс. Көрзөөр, эки тиземде чек тере јок. Колдорым кортотыйла, канча јерден јарылып калган. Кулактарымнын ла тумчуктарымнын терези јангы ла өң тартып, јазылып келедири. Озо баштап үжүген јерлерден сап, теримле кожо, јер дөөн анаар ла тамчылап туратан. Јангыс мен эмес, ончобыс ондый айалгада. Ого жүк курсак эмеш онду болзо кайдар. Ідүктерис түже берерде, бригадир Борлой биске агаш таманду тарыска өдүктер эткен. Чек јогынан база тере.

— Јарым аяк талкан берип ийгенис, Борлой апарып берди бе?

— Алгам, кыстарла кожо сүүнижип, аарчыла кожо булгап јигенис. Менин ийнилеримди кыстардын мактагылап тургандары тен.

Балдар сөс блаажып, ашты канайда јууп тургандарын, чычканнын уйазын канайда каскандарын бажынан ала учына јетире куучындагылайт.

— Молодец, ийнилерим, оной ло жүрзегер, курсактан

аштабазыгар — деп, Јемечи эјези олорло кожо сүүнет.

— Эне, көрзөөр, плачам чек ылбырап калган. Јамап-јамап, онду да јер артпады. Эмеш ле кыймыктанып ийзем, жарыла берет. Бригадир мени көрөлө, “је канайдар, јанып барып келетен турун. Эртең таңла мында бол” — деп айткан. Тананын чырайы кубула берди.

— Тана, балам, ол чыдап келеткен эјенге байагы плачаны бер. Улустын ортозына канайып жылангаш жүрзин. Адан удабас келзе, сеге торко, јараш плача экелип берер — деп, энези улу тынып, кызынын бажын сыймап айтты.

— Алгын эје, алгын. Ол биске түнгей ле керек јок. Ўзбекиске јаан — деп, Тана албаданып күлүмзиренди.

Јажык ичи-карыннын суйук мүннинен тойо ичип алып, кичинектери эски-тоскы жууркандарын жабынып, уйуктай бергиледи. Олордын түште тажып койгон одынынан отко салып алып, энези ле Јемечи элбек чоокыр плачаны сөгүп ийеле, Јемечиге плача, штан кескилеп, арткан өндөрин кураап, ич кийимдер көктөп ийгиледи.

— Је бот, мыны кийип жүргенчен, тирү кижии байла бир аргазын таап ийбей. Ого јетире јуу божоп, адан да јанып келер — деп, Тожыла јангы кийимге сүүнип, оны сыймап, ончо јанынан ајыктап турган Јемечиге айтты.

— Эмди тан жарыганча эмеш амырап ал. Адынды ээртеп койоло, мен сени ойгозып ийерим — деп, Тожыла уйуктаарга база јатты. Очокто чок кызарып, өчүп күйет. Јаскы соок јыбар айылдын тежиктеринен кийдире согот. Карангуйда балдардын јайым тынганы ла энезинин үзүктелген онтузы угулат.

Кече төс оромдо аш толыган болзо, бүгүн Тана Көдүрген ичиле “Кому ячмень, кому ячмень” — деп кыйгырып жүрди. Учы-учында арып, үни чек туна берерде, оны бир оору чырайлу, арык келин кычырды. “Плача нада” — деп, Тана капшай ла айдынды. Келин сананып, мандайын жуурып ийеле, тура дөөн кире берди. Онон ийининде эки буулу, ак-чанкыр өңдү плача ошкош неме чыгарып келди. Тана оны кайкап, ары-бери андандырып көрөлө: “Это не плача. Мне плача нада” — деди.

— Но её носят под платьем. У меня ничего другого нет. Мужа на войне убили. А у меня двое малышей. Чем их

кормить? — деп, келиннин түрген-түрген айткан сөстөрүн Тана ондободы.

— Нет, мне плача нада! — деп, ол өткүш јаар басты.

— Нет, постой! Ну иди сюда! Заходи в дом, бессердечная. Посмотри на моих малышей. Они есть хотят. Они скоро умрут — деп айдала, келин ыйлай берди. Келиннин сөстөрүн ондобогон до болзо, јаан кижинин ыйлаганын качан да көрбөгөн Тана, коркыганына, келин тура јаар јединерде, бир де чиренбей барды. Ўч ле бир јашту кире куу жүстерлү эки бала, эски жуурканга ороп койгон, јаан көк көстөриле Тана јаар кайкаганду көргүп отургылады. Олорды карамдап, ичи ачып, Тананын ыйы келди. Ол түзүн капшай ла келинге сунды. Келиннин чырайы жарып, Тананын мандайынан окшоп ийди.

— Орустар база башка-башка јадатан туру не. Көдүрген ичинде база ла бис ошкош аштаган улус жадып турган эмтир. Төмөн, төс оромнын кырында, коркышту бай эмеген јуртап јат. Онын картобы эмди де погребинен ажынарга јат. Онын картобын аштап турган ончо улуска үлеп берген кижии деп, ол алтайлап айтты. Келин нени де ондобогон до болзо, бажын кекип ийди. Тана чуланнын јанында түрбек эмик јатканын көрүп ийди. — “Дай это” — деп сурады.

— Возьми, возьми. Зачем мне она. От моего Ивана осталось. Он у меня электриком работал — деп, келин айтты.

— Спасибо — деп айдала, Тана сүүнип, јанып ийди. Адазынын кышкы некейин энези кичинерттип, балдарына тон эдип берген, эмди канай-кунай өдүк ле таап берзе, Мерген кышкыда бу эмиктен тузак жазап, койондорго тургузар эди. — Койоннын эдин јиирис — деп, Тана сананат.

Бир кичинек сүүнчилү күндердин кийнинде ойто ло торо күндер баштала берди. Чычканнын ичегенин озор канча ла кире арыганча каскылаза, эмди не де табылбайт. Озор ашты бир чарактан жуурдын ордына, кере түжине ичеген каскылап, өйди тегин калас өткүрип койгылайт. Је карын өлөн-неме узундап, балдар меестен мангыр, көжнө экелип, сүттү сууга кайнадып ичкилейтен.

Јаскы, јайгы күндер кышкы торо, соок күндерден чик-јок теере эмей.

— Не-не келиже берер болор бо, толып ийер болорым ба? — деп, Тана мангыр, көжнө жууп алып, бир күн деремнеле базып жүрөле, столмодо кандый да ак чаазын жапшырып койгонун көрүп ийди.

— Жыду, сары чечектерди жуунадып, жазап кебиредип, кургадала, аптекага табыштырыгар. Фронттогы шыркалу жуучылдарга ол сүрекей тузалу эм — деп, орустап ла алтайлап жар бичип койтыр. Тана ол ло күн карындаштарын ээчидип, жаланнан канча-канча кучак өлөң үскүлөп экелеле, айылдын үстине, аткыстын үстине жайып кургаткан. Айылдын ичтиштында базар да жер жок, үзе ле сары башту, койу жымжак бүрлү чечек болды. Онын жараш, койу жыды кайда ла эрке жытанат. Күскиде чечеги түжүп, бажы болчоктоло берзе, онын жыдынын жаманына торт ло кижинин бажы оорыыр. Онын учун оны жыду чечек деп, улус адагылап койгон. Чечектер кургаган кийинде, оморды сумалга сугуп, Тана аптекага экелди. Аптекада иштегилеп турган ак халатту келиндер чечектерди кемжигилеп алгылайла, “Молодец, девчонка” — дешкилеп, түрбектен та канча-канча метр ак марля кемжигилеп бердилер. Тана кырдагы сары чечектү тегенектин тазылын казалла, јунуп, арутайла кайнадып ийерде, жараш сары өңдү боло берди. Чейненин тазылын кайнадып ийерде, ару оошкы өң боло берди. Марляны эки катаптап салып ийеле кезип, Тана бойына ла Тотыш сыйнына сары өңдү плачалар, Мергенге ле Кылышка оошкы өңдү штан-чамча көктөп берди. Марля кийим, чек жок болгонуна, база теере боло берди. Искө айылдардын балдары келгилеп, омордын кийимдерин соныркап тудуп көргүлейт, жараштарын кайкагылайт. Артып калган марляны Тана балдарга үлештирип, ончолорына једиштирди.

Бир күн балдар сууны јараттай балбакпаштагылап жүргүлезе, омордын чакызына атту бир кижитоктоп, адын буулап, арчымагынан та нени де алып, айылга кире берди. Јарым жылга суру-чап жок адазынан табыш келген болор бо деп, Тана кожо чыккандарын ээчидип, айлына жүгүргенче келди. Бу почто тартып турган Төзөө деп карган экче посылка экелген эмтир. Эмди оны Тананын энезиле кожо ачып, оноң кийимдер чыгарып көргүлейт.

— Бу не, эне? Кийимдер кайдан келген? — деп, балдар кайырчакты чундагылап келди.

— Оны Совет өрөкөн слерге ийтир. Балдары көп жуучылдардын билелерине болуш эткен эмтир. Удабастан ла жуу токтоор дежет. Алтай-кудай учун токтоп, улус айлына амыр-энчү жанза кайдат. Төрт жылдын туркунына је кандый шыра көрбөдис деп айдар — деп, энези отко арчын салат. Келген немелерде агаш таманду эки ботинка жүрди.

— Јаанын бригададагы эјегер кийзин. Он беш јажы толотон бала. Јаан улусла тенг иштенип жүрген болзын. Удабас сооктор башталар. Экинчизин ончогор үлежип-талажып кийеригер.

Кружевалап койгон кичинек сыйса платье Тотышка ой болды. Майканы ла трусикти Мергенге ле Кылышка үлештирип бергиледи. Тилбек ак арчуулды энезине бууладылар. Көк чечектү сыйса плачаны Јемечи эјези алзын дештилер. Учунда кайырчактын түбинде тилбек боро бөс артып калды. Арчуул дейин дезе арай чичке.

— Бу не? — дежи, ары-бери андандырып, кайкагылап турганча:

— Мен мындый немени мойынга буулап турганын көргөм, ады шарып ошкош эди — деп, Төзөө өрөкөн айтты.

— Айса седегнин кеби туру не бу. Оны менин седегерек, иштенкей кызым алзын. Мениле кожо тенг, ийиндерин азырап јаткан балам ине бу — деп, Тожыла айтты. Тана оны капшай ла арык, узун мойнына буулап алды. Качан да мындый көп, јангы, жараш кийим кийбеген балдар, ырызын бадырып болбой, жүктенижип алала, журттын улузына көрүнерге баргылады. Омордын журтында көп балдарлу өскө дө улуска андый ок сый-посылкалар келиптир. Сый албагандары адаркажып ыйлаза: “Сыйды слерге эртен ийгилеер. Келбесе, бу кийимди үлежип кийерис” — деп, ырыстулары оморды токынаткылайт.

Бир катап Кылыш тышкартынан жүгүргенче келип: “Эне, бистин айыл дөөн атту улус келедири” — деп кыйгырды. Айактар јунуп отурган Тана тура жүгүрип, аптраны ачып, ийиндеринин буузын кыскартып койгон сорочканы, агаш таманду ботинканы түрген кийип, шарпты мойнына буулап ийди. Келген улус омордын журтында јаткан аргалу-чакту

Шанды ла конжон тумчукту орус кижиге эмтир. Айылга кирип
жакшылажалар, Шанды тургуза ла арбанып чыкты:

— Аймакка аш апарып садып, толып турган учкан сен
бе? Бу кайдан келген садучу, толучу, койойм. Тирүү жуйлик
учкан. Мындый неме чыдаза, кижиге өлтүрөр. Ашты кайдан
алып турган?

— Жабаганнын Сары-Кобы деп кыразынан жылып туруп
тергенис — деп, Мерген айтты.

— Эмди ле аш толыган деп уксам, милийзе экелерим.
Кижинин бажына суу урар ине, мындый танмалар суу урар.

Тегин де Шандыны көрөр күүни жок Тана, тирс те этпей,
алдынан өрө кылайта көрүп алган турды.

— Удабас жуу токтоп калар, биске үредүлү улус керек.
Бу сенин кызыгынын он жажы толуп калган эмес пе? Город
төөн бу орусла кожо ийип ий. Үрензин. Балан городтон жаан
бичикчи кижиге болуп чыгар — деп, Шанды оного ары Тожылага
баштанып айтты.

— О, калак! Кийим-тудум да жок, өскүс-жабыс балам эди.
Бастыра ийнилериң көрүп, азырап отурган. Тил-оос то билбес.
Арасейдин түбү дөөн жаш баламды канайып божодойын? — деп,
Тожыла калактады.

— Бу сен немени жазап оңдоп алалар калактазан, Тожыла.
Балангы государство үредер. Ибөгөниң удабас жуудан жанып
келзе, балазынын бичикчизин көрүп сүүнер. Балдарды Мерген
де алып жүрбей. Жаан уул кайткан. Эртечинин ле Тыйнанын
балдары база баргылап жат. Балдар эжерлежип, карын да жакшы
жүргүлөөр. Жүрүмгө ичкери көрөр керек. Тана, кызым, город төөн
үренип барарың ба? Жаан-жаан туралар көрөрин. Тату канпет
жириң.

— Барарым — деп, Тана айтты.

— Же, бойлороор ло көрөтөн тураар. Балам салымду болзо,
бичикчи кижиге болуп үренип чыгатан туру. Бойы барарга турган
болзо, мен тудуп алып кайдайын. Адазы келзе карын сүүнер.

— Же, белете балангы. Эртең менин жаан уулымнын
абразына отургызып бер, аймакка жеткилеп алзын, оного ары
бу орус баштап апарар. Балангынын үредүчизин болотон кижиге бу,
Аркадий Иванович.

— Жаан быйан болзын слерге, Аркадий Иванович.

— Чын эттин, Тожыла. Балдар үренер учурлу. Удабас жуу
токтоор. Биске бичикчи улус керек. Быйанды государствого
айт — деп, Аркадий Иванович, кажылгак та болзо, же алтай
тилге айтты.

Тожыла кызынын эски-тоскы кийимин жаап жуат.
Айылдаштары, жаан жолго атанып жаткан бала дежип, кажызы
ла бойынын кирезинче, кемизин курут, кемизин кичинек быштак
экелгилеп, жаан жолго Тананы алкагылайт. Тана, город ол не,
кайдан ондозын. Ойбоктон ло Кан-Оозынан өскө жер көргөн
эмес. Город төөн школго үренип барадырым ла деп айдат.

Эртеңгизинде абрага толтыра балдар отургылап ийди.

— Жакшы жүр, балам. Жакшы үрен. Адан келзе, сүүнер —
деп, энези калганчы катап айтты. Кенетийин Танага энезинин
жанында өскүзиреп, жуулыжып келген карындаштарынан
айрылар күүни чек келбей барды.

— Жакшы болзын! Мен удабас жедип келерим — деп, ол
чек туна берген үниле айдала, көстөринин жаштары көрүнө
бербезин деп, капшай ла кайра көрди. Абра калтылдап, турган
жеринен кыймыктай берди. Тана кайра көрөрдө, деремнинин
улузы, энези балдарыла кожо унчугышпай, санааркап калган
араайынан колдорун жанып тургылады. Энезинин эдегин
жеңил эзин элбиреде согот.

— Жакшы болзын, көгөзиндеген, аш терген жалаңдарым,
мангырлаган кырларым. Жакшы болзын айлым, энем, Тотыш
сыйным, Мерген ле Кылыш ийиндерим, Жемечи эжем, жуудагы
адам, деремнинин улузы. Мен жаан бичикчи болло, слерге
түңгей ле ойто бурылып келерим. Жакшы болзын!

1981 ж.

БУУРЫМ ЖЫЛЫТКАН БАЛДАРЫМ

Үстүртинен көргөжин көк булутту Кан-Алтайда,
алдыртынан көргөжин ак булутту Кан-Алтайда ачык-жарык та,
каткычы да, омок то Айан деп келин журтаган. Омок-жимегине

көстөринде торт ло жалбыштар бијелеп турбазын ба. Эдип ийер эргектү ус та болгон, айдып ийер тилдү чечен де болгон. Той-жыргалда аяк-казанды башкарыжып, албаты-јонды күндүлежип те ийген турар, ойынды баштап, көндүктирип ийер жылгыр ла эптү келин эмтир. Кыпчактардын јуртына он алты јаштуда келин болуп келеле, таш ташталган јерине јадар, бала барган јерине јадар учурлу дегени аайынча, анда ла шокшоп, тоқынап калтыр. Эмди јирме јаштан јангы ла ашкан да болзо, төрт баланын энези, једеген төзөөндү келин боло берген. Јаан кызын кайын энези койдонып уйуктайган, экинчи кызын — кайын адазы, уулчагажын өбөгөни кайдаар ла барза учкаштырып, өнгөрип алган јүретен. Бойы дезе энг кичинек болчок сары уулчагажын кучактанып јүретен.

— Балдарым арай ла ас, база ла бир бежүзин чыгарып алар керек, оноң өскө бала да азыраган тоонг јок, эмеш ле чыдап келзе, карган эне-адазы менчиркенип алып турган да, — деп, сүүнип күлүмзиренетен.

Бир катап келиндер, бойлулар Ак-Састын кырына кызылгаттап баргылаган. Агаш көнөктөрин, тос түүстерин арчымакка сугуп, аттарынын ээринге канјалап, атанып ийгилеген. Ак-Састын кырынан Төгөриктин тайгазы јап-јарт көрүнип турган. Бийик јердеги кей ап-ару учун ыраактагы мөңкү тоштор, кобылар сайын аккан суулар күнге мызылдажып, бу ла јуукта немедий јап-јарт көрүнип турган. Айан келиндерге ле бойлуларга “Көрүгөр, менин эне-адамнын јайлузы ол көрүнип туру” — деп айткан. Јаланда јаан булут ошкош ап-апагаш неме јүргөн. Ол неме јангыс јерде турбай, жылып турарда: “Бу үүрлү койлор эмтир” — деп, олор танып ийдилер. Бойлулар ла келин-кечкиндер кожондожып, коқырлажып турала, уурына саптары јерге ээлип калган кызыл-күрен кызылгаттан көнөктөрине ле түүстерине чүрчеде ле терип ийгиледи. Онон көлөткөгө отурып, тулундарын, кејегелерин тарап, амырагылады. Айан базып јүрзе, тулундары јерге сүүртелип јүретен. Онын учун ол чачынын учын курына кыстап алатан. Оны тарап өрөргө ого торт ло чаптык болгон. Је үүрелери Айаннын тулундарын карын јилбиркеп, сарсула јунуп, сарјула сүркүштеп, мүүс таракла тарап өргүлейтен. Онын каразына торт ло көгөлтирим

көлөткөлү чачтарын эмди де төрт кичи тарап, јаражын кайкажат. Ол ло каткырыжып, коқырлажып отурганча, эмеен јайдын кыскарып калган күни ат чылбырына једе берди.

— Калак-кокый, уйлар бозуларына кожулып калгай — дежип, ончолоры мендегилеп, уларып койгон аттарын ээртегилеп, сыр јелишле јанып ийдилер. Айан айыл-јуртына келип, саар уйларын јурчы кыстарыла кожо саап, кайнадып, тоқынап отура береле, көрөр болзо, байа түште чачын јазарда мүүс таракка илинбезин деп уштыйла, төнгөштин үстине салып койгон алтын, мөңүн јиңилери, айсыргалары, јүстүктери, үркенелери анда ла артып калтыр не. Аланчыктын кийнине кыстап койгон шабылу калтазынан мөңүн курчулу тегерик күскүзин алып көрзө, кулагында ла мойнында не де јок, чек ле жылангаштый көрүнди. Ого бу кичинек күскүзин ле јаранатан немелерин кайын адазы былтыр кыргын јерине јарымкалап јүреле экелип берген. Айан түнди јүк ле арайдан өткүрип алала, эртен тура айыл-јуртын, бала-барказын, мал-ажын түргендеп башкарып койоло, ак-сары јорго беезин ээртеп, капшай ла Ак-Састын кырына јетти. Јаранатан немелери ол ло төнгөштин үстинде јаткылады. Олорды, “энг ле керектү немелерим” деп, кажызын ла бирден алып, күнге удуратудуп, мызылтын ајыктанды. Онон кулактарын, мойнын сыйманып, јакшызынып, јарангыштарын кийип алала, күскүзинен ойто ло узак көрүнип отурды. Онон ай, саргай казып, Төгөриктин тайгазынын ыраактан мызылдаган јаражын кайкап, араайынан базып јүрди.

Айаннын эш-нөкөри Айдын-эште курсак азатан башка айыл бар болгон. Ол айылда мүүстерден эткен илмектер туратан, аннын кату учугынан учуктар кадып, ол илмектерге тарткылап койгон. Аннын кату кургак учуктары јыдыбаста, үзүлбесте неме ине. Ол учуктарга кандыктар, јердин согонозынын ачу баштарын, ускум, мангыр, сарана, саргай, көжнө, ай јонјолой, көгөзин, кымыскайак тизип койгон. Кадышкыннын, чейнебаштын, белеңирдин тазылдарын, кышкыда көчөгө салар деп, база тизип, кургадып койгон. Иргеде, селескелей салып койгон јангыртыктын үстинде, булгайры каптар јадатан. Ол тизүдеги өзүмдер кургай берзе,

булгайры каптарга јаймалап койотон. Согумдаган этти үүчелеп койотон, јийтенин тышкары үкпекте салгылайтан. Оны кижиде албас, ийт-куш та јибес болгон. Сөнүскеннин күрен баштарын, кылбышты, бороңоттын ла уйкөстин јалбрактарын, кышкыда чайга кожорго, кургадала, сокыга ооктой согуп, илгин баштыктарга јаймалайтан. Мында ок тас кууктарга, уйдын, койдын јаан тас карындарына урала, тонгырып койгон сарјулар, тизүде курут, казандарда куурып койгон эјигей, сыгып койгон быштактар јадатан. Чарлардын тулуптай јаан терезинег эткен аркыттарда кымыс, чеген мыжылдап ачийтан. Анда ок каптарда мөштин кургадып койгон сайы, кургадып койгон кызылгат, ийткат, тийинкат, уйкөс, кызылгат, өскө дө јиилектер јадатан.

Айан чейнебаштын тазылдарын казарда, јаан тудуш тазылын үзүп алат, кичинек тазылдарын арттырып, јерге ойто көмүп койот. Ол ло кичинек тазылдан чейне эзенде

ойто ло өзүп келер. Кенете Айаннын јүреги чым этире оорып, эмчектери ачу-ачу сыстажа берди. Төрт балазынын кап-кара көстөри карандажып, көрүнип келди. Канча јылга эптү јуртаган эш-нөкөринин ле кайындарынын јайнулу кыйгылары угулганчылады. Айан эмчектерин уужай тудунып, јүрегин сыймады: “Калак, не болды не айылда?” — деп чочып, ак-сары адын ээртеп, кырдан түжүп ийди. Јуртына једип келеле көрө болзо, Алтай кудайдын алдына мындый немени көргөнчө, ары јердин үстине туулбаган болзо кайдар!

Иштүлер келеле, камык албатыны кырып койтыр, балтыр-кежик јаш балага да килебеген, согумтык карганды да карамдабаган, а иш эткедий јииттерди олјолоп, кулга алып јүре бертир. Айаннын эш-нөкөри, јүрегине удур кылышла сайып койгон, јатты. Бала-барказын, ада-энезин корулап, көөркий калганчы тынына јетире тартыштыр. Тын јок төрт балазы коштой јергелей јатты. Кайын адазы јүк ле тынду эмтир. Айанды көрөлө: “Бала-барка азыра, кызым” — деп айдала, божой берди. Мыны көргөн Айаннын тамагында кату, болчок неме туруп калды, бастыра бойы уурлап, тоштый тончо берди, јангыс ла бажындагы чачы өрө тура бергенин сести. Онон эки тизези бокурулып, јерге келип түшти.

Олорды эртезинде мал бедреп јүргөн Жандар деп кижиде көрүп, барып албаты айдып келген. Улус келер болзо, кестирип койгон улустын каны изү күнге јиргилденип, кей кып-кызыл турган. Јурттын ортозында агын суу кызыл канла агып јатты. Јуртта бир тынар-тынду неме јок, јангыс ла јастан јүк арайдаг чыккан таакылу јабага отоп јүргөн. Јерде эдиреп, јүүлип калган јаш келин отурды. Онын учун бу јер кийнинде Јабаган деп атту болуп калган. Айанды келиндер өрө тургусса колдоры, буттары чирей көжүп калтыр. Улус оны тенделејип, туура апарала, тиштенип койгон тиштерин бычакла кажып ачкылайла, бир беени саагылап, јылу сүтти ичиргилеген. Кырдырып койгон көөркийлердин мөңкүлерин кара албаты јуулыжып келип, кедери апарып, јангыс јерге көдүргилеп койгылаган. Айанды ол ло Жандар-эшке апаргылап, онон Төгөриктеги јайлап јаткан ада-энезине тил јетиргендер.

Олор ол ло тарый јеткилеп, кара албатыла кожо

өлгөндөрдүн күнүн өткүргилеп койоло, кызын жери-журтына алып жүре бергилеген. Жирме төрт жашту Айан жетен жашту карган энези ошкош бажы ак-буурыл болгон. Онын көстөрүн дөөн улус көрөрүнөн де коркыйтан. Экелгени бир ай өткөн дө болзо, Айан көзүн жумуп уйуктабаган, жаш бала ошкош болгон, ажанза ажанар, отургысса отурар. Жиит ле карган эки энези, эжелери, женелери оны күнүн ле изү сарсуга отургызып, күрентиде изү кумакка жылыткылап турганча, колы-буды кыймыктанар боло берген. Жаан сооктор түшкелекте Айан жетире үрбедеп базып жүрөп боло берген.

— Кыйгырза кайдат, ыйлаза кайдат, жүреги эмеш жеңилер эди — деп, жиит энези туйказынан ыйлайтан.

— Кату тудыгар оны, арбаныгар, силке-малка тартыгар, жүк ле онойып жүрүмге ойто бурып аларыс — деп, карган энези арбанатан.

Онойып күндөрдү ээчий күндөрдү өткөн, айларды ээчий айлар айланган, жылдарды ээчий жылдар жылышкан. Айан ол ло бойы бир де сөс айтпаган, карарып ла калган базып жүрөтөн. Онын алдында жерге сүүртөлип жүрөтөн тулундары түже-түже, сына-сына келеле, жүк ле эки буурыл тулунга болуп калган.

Түп-түс кардый ак тиштери эмди карарып, эмтерилип калган. Ол эмди арыбырын-эштеерин билбей иштенетөн. Арыганча ла иштенип алала, эңирде кийис төжөктү ага орынына жыгылып калатан. Эртеңгизинде иш ойто ло башталатан. Жылдар өткөн сайын улус Айаннын түбегине шайып, ундып, онон чала байланар боло берген. “Ырызы жок кижинин, калак, балага көзи тийе бергей” — деп, жажытту шымырттар да угулар боло берген. Бир катап Айан одындап барала, арып-чылап, тоңмок суунун жанына жүктенип алган одынын түжүрип, амыраар деп отура түшкөн. Ол колдорун, жүзүн сууга жунуп, торко курунун учыла арчынып, одынына жөлөнө жадып алала, тенгеридеги чел булуттарды аяктап жаткан. Кенетийин онын кулагына кичинек балдардын куучыны угулды:

— Ака, бу эжебистен курут суразан, аштап турум — деп, кичинек кызычак айдат.

— Жок, сыйным, ол кижиде курут жок, одын апаратканын көрбөй турун ба? — деп, уул бала төп үниле айдат.

— Ака, аштап турганым коркыш. Эне-адабыска жаналык — деп, кызычак ыйламырайт.

— Сыйным, эмди бисте айыл жок. Айлыбысты өштүлөр өртөп койгон, эне-адабысты олжолой берген.

Озо баштап балдардын куучынын керексией угуп жаткан Айан “өштүлөр” деген коркышту сөсти угуп ийеле, ичи-бууры анданыжа бергендий бодолды. Ол капшай ла тура жүгүрди. Онон ыраак жокто жети жашту кире уулчагаш ла төрт жашту кызычак ол жаар чочып, коркып калган көстөриле көргүлөп тургулады. Айанга өдүп калган коркышту түбеге көстөрине көрүнүп, бу балдар: “Эне, аргада!” — деп кыйгырган бойынын балдарындый көрүнди. Айан казыр өлүмгө удур туруп, балдарды тынын берип корулап аларга, озор жаар үкүс этти.

— Балдарым, келигер меге — деп айдала, кыйгылу үнинен бойы да чочый берди. Акыр, балдар коркыбазын деп, бойын тудунып: — Келигер, балдарым, бери, мен слерге чокчок берерим — деди. Ол алты жылга куучындабаганын жангы ла сести. Жүреги төжинде аайы-бажы жок күчүлдейт. Ол кызычакты жүктенип, агазын жединип алала, айлына сыр жүгүрикле келди. Эки баланы ээчидип алган, коркып-үркүп, ары-бери алырандап, суудагы талдый тыркыражып турган. Айан: “Иштүлөр келер... жүреектер... качаактар...” — деп туктурулып, катап-катап айдат. Айанды тындап, карган энези керектин аайын ондоп ийеле, кызычакты онын колынан алып, коркыбазын деп, ого алтын акчалардын тизүзүн алып берди. Бойы Айанга баштанып, жалакай, токыналу үниле айтты:

— Айан, балам, бери көр, ол эн ле бийик Карасуунун кырына мен эки жеенимди каруулчык эдип тургузып койгом. Иштүлөр ыраакта көрүнгилеп ле келзе, озор кызыл-торко чамчазын өрө көдүрип ийер. Кызыл ондү чамча жут та күнде жарт көрүнөр деп бойын билерин. Токына, кызым. Кара өштүни журтыска божотпозыс, озордын өдөтөн ончо жолына көчкөдөн жазап койгоныс, эр кижилер мылтыкту, үлдүлү сакып турулар.

Онон тышкары чыгала, тургуза ла үч жоон мал экелип сойзын деп жакару берди. Журттын бастыра албатызын келип, ичи-карын арчыпсын, казан-айак азыпсын, Айан куучындаар боло берген, ого учурлай байрамга келзин деп айттырып ийди.

Эмееннин кара таандардый оогош жеендери, балдарынын балдары улус айдарга жүгүриже берди. Айаннын куучындар боло бергенине айылдагы ончо улус сүүнижип, көдүрингилү боло бергиледи. Эки жеңези балдарды өрөмөлө, талканла азырагылап, тоскуурга изүү сарсудан урала, балдарды жунгулап, мүүс таракла чачтарын тарагылап, кургак кийим кийдирип, Айаннын төжөгине салып койдылар. Торжын аксагал арчын күйдүрип, айылдын ичин аластады. Онон Айанды эки балала кожо тургузып алып аластады. Айылдын ичинде чанкыр койу ышла кожо айдары жок ару, жараш жыт жайылды.

Тышкары байрам көндүгө берди. Тоқыназы жок өйлөрдө узак байрамдабаган улус ойын-коқырга чек ле кужурзып калтыр. Тышкары жыргап жаткан улустын кожон-каткызын угуп, айылдын ичинде эт-кан кайнадып турган эмеендердин чөйө, койу куучындарынан, арчыннын жыдынан Айан там ла там тоқынап, мылырап бараатты. Ол эки баланын ортозына кирип алала, уулчагашты сыртына жапшырып, кызычакты буурына жаба кучактанып, оморды ойгозып ийбеске, табыжы жоктон ыйлайт ла ыйлайт. Изөгинде та тош, та таш — кату соок неме кайылып турды. Ол кайыларда, бууры там ла там жылып, сыны сергип турганын Айан сести. Алты жылга көстөринен акпаган жажы чек үлүштеле берди. Ол төжөктөн өрө турат, оттын айагына отурып комыдайт, айдынат.

Канча ла катап балдарга ойто келет, оморды кучуйт, жыдын жыткарат, арык колдорын, буттарын сыймайт. “Буурым жылыткан балдарым” — деп, төбөзинен очомдойт.

Айаннын ада-энезинин журтынан күндүк жедетен журтты жарым ай озо өштүлөр табарып, жаштарын ла каргандарын өлтүрип, жииттерин кул эдерге олжолой бергилеген. Айыл-журттарын үзе өртөгилеп койордо, бүткүл журтта жангыс болчок чакы артып калтыр. Кийнинде бу жер Чакыр деп адалган. Ол журттан эки бала бозу айдап барала, тирү артып калган эмтир. Айыл-журты жалбырап турарда, жаан, шыранкай аказы сыйнын жединип, онон качкан. Көөркийлер азып-тозуп баскылап жүреле, Айанга туштагандары ол эмтир.

Онойып, эне-адазынан айрылган эки өскүс бала Айанды ойто жүрүмгө бурыган. Айан санаазыла бу өскө улустын балдары

деп билип те турза, же жүрегиле, кажы ла тамчы каныла: “Бу менин балдарым, өзөгимнен чыккан балдарым” — деп кыйгырат. Жаан удабай Айан эки балазына тон-өдүктөр көктөп, жык этире кийиндирип алган базып жүрди. Онын жүзинде узак оорыйла жазылып келееткен кижинин чинее жок күлүмжизи жайылат. Ол күлүмжи там ла там жарып, коркок бели түзелип келеткен. Колы-буттарында, канча жылдарга жазылбаган балулары да жылыып турды. Эмди Айан чек иш этпес боло берген. Балдары жыгыла бергей, өскө улустын баш-уч жок балдары согуп ийгей, соокко тонуп, аштай бергей деп, сүре ле ширтилдеп, балдарын ээчип, кийнинен базып жүретен.

1980 j.

ЧЕЧЕКТИЙ КЕП-КИЙИМДҮ БОЛЗОМ КАЙДАТ

Күлүрөп учар куркунду күртүктөрлү, бөднө кирбес жыш аралду Алтайда ак-айастын алдында самтар тонду жокту ла онын ээзи — кыпчак илжирт бай журтаган. Жокту бир күн кырлакта кой кабырып жүрзе, ого бай ээзи жаба жортуп келген.

— Нени сананып отурын, кул? — деп, туйук бай сурады.

— Бу чечектердин жаражын көрүп, көөркийлердин кеенин, чүмдүзин, седенгин кайкайдым. Мындый жараш жердин үстинде бары кандый жакшы, оны көрүп жүрген мен ырысту. Кижжи мындый жараш кеп-кийимдү болзо кайдар, — деп, самтар жокту чейнебаш, беленгир, буланат, эменшилги, кадышкан, татарачечектерди сыймап, сүүнип айтты.

— Эйт, самтар жалчы. Сен нени ле айдатан турун не. Чечектер ол не? Илөн ине, өлөн. Сен чечектерди кайкаганчан, мени ле менин жети үйлеримнин кийимдерин кайказан. Жүк ле бөрүктеристи алзан. Камдунын, албаанын, түлкүнин, чокондойдын, тооргынын бычкактарынан эткен бөрүктерди камдула бөлжилеп, чинмеериле күреелеп салган. Бөс кышту бөрүктер өндү тас килингле, торколо кыпталып, кыбы чолололып шабылалган. Келиндердин кийетен чөйбөк сүүрү башту бөрүктери ак, кара кураандардын, албаанын, камдунын

терезинен эдилген. Тогуз айры, тогуз он толголгон торко чачакла кожо жүзүн-жүүр ондү үркене бир аай шылырап, курлаага келип согулат.

Түре тудуп көктөөргө
Түлкү-камду бир жакшы.
Түнейлежип кийерге
Түлкү бөрүк бир жакшы.
Кабыра тудуп көктөөргө
Камду-түлкү бир жакшы.
Каткырыжып кийерге
Камду бөрүк бир жакшы —

деп кожонды уккан бедин, жалчым? Үйлеримнин алтын-мөңүн ай-сыргалары, жүстүктери, калталары керегинде айтпай да жадырым. Тулундарында айтаналары ыраактан ла жалтырыжып келедет.

Менин бойлу кыстарымды көр, жокту. Жерге сүүртелген шанкызында жинжилер, үркенелер, алтын-мөңүн акчалар, торко чачактар, илжирмелер шыгырашкан, жыламаштар шалырашкан. Шанкынын түшкүнин менин экинчи үйимнен жараш түүйтен кижин бу жуугында жок. Шанкызынын уурына баштарын көдүрүп албай, кыстарым жыгылып калат. “Шанкынын кезигин кодорыгар” — деп, торт ло жайнап, сурап турар. А не кодорор оны, жок эмес, бар да, өскө улус көргүлегей ле, күйүнгилегей ле. Кыстарымнын торко курына алтындаган шикширге тагылган. Шикширгенин баштапкы айрызында кичинек тегерик күскүзин, кангазын суккан шабылу калта. Шикширгенин экинчи айрызында шанкынын учы жүрет. Үчинчи айрызында алтынла чолологон кынду бычак. Шикширгенин жанында отыгы жүрет. Колында кичинек өзөктү ат камчы.

Жалаң жердин өлөңи
Жажыл ондү торкодый.
Шанкы өөргөн сен кызым —
Жайылып келген чийнебаш.
Шалтыр ичи өлөңи
Чанкыр ондү торкодый.

Шикширгелү сен балам —
Жайылып келген буланат —

деп, менин жаан үйим, жыргал ла болгондо, бойлу кыстарыла оморкоп, мактанып кожондойт.

Эмди бистин тондорысты көрөлик. Менде кып жок, ондү тас килин тондор. Эркек мандыкла чолозын сан өрө эткен, аяктын оозы ошкош чололу, чуй торколо эткен тондорымнын жылузы кандый. Үйлерим ондү тас килиннен кыпту тон эдингилейт. Тижи мандык тондордын чолозы суй солонгы ошкош, жаражы тен!

Кызыл түлкү жакалу кызыл килин тонго оошкы килин чегедек эдилет. Ак торко тонго сары торко чегедек эдилет. Көк чинмеери тонго чанкыр чинмеери чегедек көктөлөт. Акар ла кураан терелерден эткен жайгы тондордын серүүни ле жеңили кандый! Олордын жакалары кызыл түлкү, ойымын, уштугын, эдегин айландыра камдула, албаала бөлжилеп койгон. Ал-камык баалу-чуулу кеп-киймдерди түгезе кийип албай, тондорды чеберлеп, илип турган айылдардын иргеези, эзин кургада согуп турзын деп, онөтийин ачык турат. Жалчылар ол жөбжөни чеберлеп кичеегилейт.

Мандык тоннын эдегин
Маскый туткан Кортымаш.
Торко тоннын эдегин
Толгой туткан Кортымаш.
Алтын үйген шыгырты
Алтайга угулат, Кортымаш.
Алты үйинин каткызы
Айлында угулат, Кортымаш.
Тозуп аткан огына
Токшын керекшин туштазын.
Тойлоп кийген тонына
Торко-камду жаразын.
Кетеп аткан огына
Керекшин элик туштазын.
Кеелеп кийген тонына
Камду-торко жаразын —

деп, меге колтыкчыларым күнүн сайын кожондойт. Эмди менин шеежимектеримди көр. Жымжагы бос ошкош, беги агап ошкош, соок күнде жылу, жайгы күнде кижини терлетпес, серүүн. Сары, кызыл, кара шеежимектеримниг ойынтызын, уштугын, эдегин айландыра кулжа, жыракы, чорго, мүүс, сулук, тоскуур, ай чололорло кееlep койгон.

Бистинг өдүктеристи көрөлик. Каашпакту ла буурамайлу өдүктөр кожонго до кирген.

Каашпакту өдүкти
Кайра баскан кырларым,
Кызаланду жылдарда
Тыныс алган Алтайым.
Буурамайлу өдүкти
Буза баскан тууларым,
Бускаланду жылдарда
Тыныс алган Алтайым.

Көм өдүктеристи кыпчуурлайла, акбудын, таманын, чоңчойын, кончын чололоп, шабылап койгон. Төс угынын жүзин кызыл килинге, торколо сырыйла, жиңги салып койгон. Сары, кара, көк, кызыл булгайрылардан сүүрү башту, седенниг өдүктерин эдип жат. Идүктинг сүүрү тумчугын айландыра ногон өңдү шалды учук чылап салып, шабылайт. Бу жайгыда кийетен серүүнниг, седенниг өдүги. Мындый өдүктөрдү кийген, базыдын да чек, жеңил болор. Аңнын учугыла жигин шабы чылап, жуук этире көктөгөн өдүккө суу да кечсен, бир тамчы сызылып кирбес. Онын учун мен алты кижини алып турбай. Бир үйим экинчизинен өңжүк, ус. Бирүзи бөрүктөр көктөп билер, экинчизи тон эдер ус, үчинчизине өдүк көктөөри жанынан бу жуугында турары жок. Жалчы келиндер тере илеп, кийис базып, уйлар саап, казан азып, көскө көрүнбес, качан да түгенбес өскө иштерди эткилейт.

А бистинг ээр-токымысты көр, үйген-куйушкандарысты көр. Ончозын мөңүнле, күлөрле, куулыла көстөп, кадап койгон. Салдыргазын катай чачактап кой жат. Же бу ла ээримниг мөңүнле кадаган жүзин көрзөн, күн удур келип жатсам, улустын көзи кылбыга берет.

А камчынын сабын, кынымды алтынла көстөп кадаганын көрзөн. Аттын туйгактарынын жорго тибиртиле кожо аай шынгыртынан жараш күү жок.

Алтайдын чечеги алтан өң, солонгызы жети өң, же бистердин, илжирт, туйук байлардын, кеп кийимис, тудунган не-немебис олордон чүмдү.

А сен жердин чечегин кайкайдын. Бир тоолу ла күндөрдө чечеги төгүлип, бажы болчоктоно беретен өлөң ине бу – дейле, бай чечектерди ат камчызыла жыга согуп ийеле, чаба берди.

— Тенек байды, көрмөсти, кайран чечектерди үредди – деп, жокту чечектерди карамдады.

Жаан удабай Алтайга жаан чак келген. Канду жууларла, жадын ооруларла кожо албатыда ачана-торо башталган. Арткан ас-мас албаты өлөңниг, чечектин тазыл-тамырын казып жип, тынын алган. Самтар тонду жоктунын каскан жеринде арбынду тудуш тазыл болот. Мандык тонду бай касканда, турган ла чечектин тазылы жылыып жоголо берет.

Аяру: шикширге, шанкы – кыс баланын седенги; чөйбөк бөрүк, чегедек – келинниг седенги; чолозы сан өрө мандык тон, кып жок килинг тон, аяктын оозы ошкош чолору чуй торко тон – эр кижининг кеби; бычкак бөрүктөр — эр кижининг ле бойлулардын кеби; отык, кынду бычак, өзөктү камчы — бойлу баланын ла эр кижининг седенги де болзо, кижиге бычак уулабас, өскө кижиге камчы көдүрбес жаан байлу немелер болгон; шежимек – тере штан-чамча.

1982 ж.

СОКОР КЫСТЫНГ КАРГЫЖЫ

Кабыргалары кайыжып, кураан ичкен суулу, туйук тумчук тулукшып борсык каскан Чарас ичинде ирkit сөөктү бир бойлу журтаган. Ол эки көзиненг аярынбас болгон. Бойлу жажына андый болгон эмес. Ол жаан бай кижининг балазы да болгон болзо, эмдиктер үредип, малдын жанында малчыларла кожо түни-түжи айланатан болгон эмтир. Он эки жашту кызычак алты-жети жашту эмдиктерди үредип турган. Бир катап чоргодый мойнду, торко чылап кылтыраган жал-куйрукту, жети жашту жерликсип калган эмдикти чармадап экелигер деп,

бойлу жалчыларына жакарган. Кыс учун коркыгылай берген жалчылар жагыс жерге тура берген. Же ат камчынын кейде жырс эткени оморды кыймыктадып ийди. “Токто, көөркий, эрене-сөөгин каткалак, жерлик эмдикле бериште” — үүрелеринин бу сөстөрине бийдин эрке-торко кызы ажару этпей, жагыс ла каткырып турган. Нени де эдейин десе — табы. Кыс, кемнин де сөзине кирбей, төрт кижичамадап экелип берген эмдигине көбөлөктүү жеңил калып чыккан. Ол жагыс жерге айланып, тоңырчылап турала, учар куштүү шунгуй берген. Малдын оозы-мырдын тартып албай турала, чыдырмандый кара аралга кире бергенин бойлу сеспей калган. Бу өйдө ачу-корон сус оны мезине жетире өрүмдеп ийген. Кыс санаазын ычкынып, омон ары нени де сеспей калган. Бир ле ондонып келсе, ол эки көзинен болгонболуп калган, ада-энезинин айлында жаткан. Адазы казырланып, ат тудуп берген жалчыларды талдыра чыбыктадып, кызынын үүре-желелерин ыраак журттарга сүрүп ийген. Кыс ондонып келеле, ачу ыйлаган, жалчыларды бурулу эмес деп коруй алган. Үүрелеримди кайра бурыгар деген. Же адазы кызынын сөстөрүн укпаган. Быдак кыстын бир көзине тийген, экинчисинин тамырына тийген учун бойлу эки каразынан отуруп калган. Ол, жаан удабай, үредип алган жерлик эмдигине минип ойто ло кырлар керип жортуп жүрер боло берген. Бойлунын жерлик Эмдиги кижичамадап санаалу болгон. Ол бойлуны мал турган жерге апарып, малын керий жорттырала, ойто айлына экелип салатан. Бойлу ого үйген, тискин жокко ло отуруп алатан. Бойлу көс жок то болзо, аттардын туйгактарынын тибиртинен омор ончо эмес болгонун, та неден де чочыганын, тойынганын, курсакка жетпей барганын, суу ичерге турганын — ончозын ондойтон. Малдын базыдынан бу жоон мал, бу бее, бу сары беенин байталы, сарбаазы, кулуны деп ончозын сезетен. Ол, керек десе, бу мал мындый ондү деп айдатан. Мал жылыыйып калза, оны мындый жерден бедрегер деп айдып беретен. Көк-боро быжыл субай эмтир, Чунак кулакту кара бее боос эмтир деп, узакка тындаланып турала, айдатан.

Бир күн адазы, карыыр жажы жедип, ол жер жаар атана берген, оны ээчий, жаан удабай, энези тустай берген. Көс жок бойлу жердин үстинде сок жагыскан артып калган. Жыл да

тожон, кату жыл болуп, бойлунын калын малы жукара берген. Алтайга күүк жагы ла келип, жагкылдада эдип турарда, көс жок бойлунын көзи-бажы жарып, колы-буды жеңилип, боп-болчогуш уулчагаш таап алган. Бойлу сүүнип, уулчагына кабай кожон кожондоп, ада-энезинин журтында отура берген. Онын тегин де жукара берген малын жаба туткуш жалчылары да, айылдаштары да бир эмештен сабартактап, тоноп турган. Ады ла жамаан коокойго жарбыгылап, жүс жок улус байыгылап турган. Көс жок бойлу мыны ончозын сезип те турза, же нени де ондобоочы болуп жүрген.

Казыр улус мал-ажынан алып, жип-ичеле, байла, тойо берер, ачы, байла, чыгар деп иженип жүрген. Же, кайдан, ачына ичи-буурына кирип калган казыр улус там ары барган.

Бир күн көс жок бойлуны иржиттердин жайзагы алдырган.

— Бажы-көзи жарылбаган кыс кижичамадап болорго жарабас. Ол жаан уят. Айт, бу суразынды кемнен таап алдын? Сени баланнын адазыла бириктирип, бажы — көзинди жарып койорго турус, — деп, жайзан айтты.

Кыс кыгыс эдип унчукпады.

— Мени жайзан кире тоободы, менин сөзимди укпады — деп, жайзан казырланды. — Баланын адазы кем, мал-ажыла кожо уулды алзын. Сөс укпас омокты талдыра чыбыктайла, терен кобыга чачсын, — деп жакарды.

— Баланын адазы мен — деп айдып, бир жокту көбөк кижичамадап ле карган кыпчак кижичамадап келди.

— Слер экүнин кемигер чын адазы. Бу кылыштын миизин жалап, Алтай-кудайдын алдына чертенигер, — деди жайзан.

Жиит көбөк токтоп калды. Чырай-бажы сорбылу кыпчак кижичамадап, «бала менин» деп, кылыштын миизин окшоды. Жаш уулчакты блаап алды. Бойлунын жерлик Эмдигин ок-жаазыла жыга адып ийди. Бойын терен алтын кобыга чачып ийди. Ол кобынын теренгине кижичамадап онын түбинен кармаданып чыгар арга жок, бир ууш өлөң өспөгөн, бир сап чечек өспөгөн. Илүмнин кобызы болгон.

Жети күннин бажында карган кыпчак бойлуны келип көрөр болзо, айдынышка онын үни көксине түжүп калтыр. Эки эмчегинин сүди ап-апагаш болуп, тобракка агып калтыр. Кижичамадап

базып келгенин сезип ийген. Карган кыпчакты танып айтты:

— Яш баламды экел меге, бойымды чыгар. Жердин үстинде сеге кандый жаман эткеним учун кыйнадын мени?

— Жок, жааза Жайааннын табы, жакарза — жамылу табы. Жайзангнын сөзинен чыгар аргам жок, — деп, карган кыпчак айтты.

— Сен мени өлтүрүп койоло, бу жерде түнгей ле жакшы жүрүп болбозун. Ончо улуска жаман көс болорун, — деп, кыс айтты.

— А мен мында жатпазым, Чарас өрө жүре берерим, — деп, карган каруузын берди.

— Мени кожо апар. Мени кандый кинчек эткеним учун кинчектеп турун, — деп, кыс жайнады.

— Жок, сен жолдо чаптык болорун — деп, карган ородон жана басты.

— Түнгей ле жакшы жүрбезин. Жердин үстинде эркек болуп бүткенин сен ошкош шотон, алдамыш, ач-горо болзын, тижги болуп бүткенин бажы-көзинен оору, мен ошкош көстөри чылбыран болзын — деп, кыс кийинен каргады, эмчектеринин сүдин тобракка саап, кийинен ары таштады.

— Кара тобрак чачкан жеринде кара айгыр мал бүтсин, боро тобрак чачкан жеринде боро айгыр мал бүтсин, — деп, карган кыпчак алкады.

— Тижги болуп бүткенинди, мени чилеп, уулдар блаажып жүрзин, же кылыгына, эрзегине чыдашпай, журттын тудуп албазын. Брызын ычкынып, өскө улустын журтына кирижип, жажына ыйлап, керижип жүрзин. Журт тутпа. Бала-баркан көптөп, жакшы ырысту журтап жадала, кенете кырылып, журт жок кал. Очогында одынды сурас ачын ойто көнжидип жүрзин, — деп, бойлу каргады.

— Бай болорыс, кин болорыс, көп болорыс, кежиктү болорыс, — деп, карган кыпчак удуралкады.

Карган кыпчак блаап алган балазын кучактанып алып, Чуй ичинен Кан-Чараска келген. Ол тушта Кан-Чарастагы жерди жангыс ла аңдардын туйгактары чийгилеген болгон. Кайда журт төзөгөдий эптү жер бар деп жортуп жүргенче, үстиги жанында турган Темир-тайга күркүрөп, жаан-жаан кара булуттар чыга конгылап, жудурук кире таш мөндүр жаап ийген. Карган

кыпчак минип жүрген төөзинин кардын жара кезип, ичи-кардын туура таштап ийеле, ого кирип, уулыла кожо аргаданган. Ол уулына Сурас кыпчак деп ат берген. Уулы чыдап келип, айыл-журт төзөп, жети уулду болгон. Сурас кыпчак, жети уулына ат адаар деп, мал сойгон. Эдин кайнадып, тепшиге салала уулдарынын алдына салып берген. Казызын алып жигенин казак кыпчак, жалын алып жигенин жалчы кыпчак, картазын алып жигенин карта кыпчак деп адады. Төртинчи уулын тарга кыпчак деп адаган. Бежинчизине барс кыпчак деп ат берген. Алтынчызына сурас кыпчак деп бойынын адын сыйлаган. Жетинчи уулын санаазы кыска уулымнын ады Кыска болзын деген. Кыска деп уулы тегин кижиге албайтам, булгайры жытту кижиге алатам деп, бедренип жүре берген. Кезик улус айдыжар, Кыска Эдилдин суузына түжүп өлгөн деп. Жок, ол Эдилдин суузын кечип, ондо барып, журт төзөп, токынап жада берген деп, экинчилери айдыжат. Калка жерине жүре берген деп, үчинчизин айдат. Карган кыпчактын, мөндүрге соктыртып туруп, журт төзөгөн жери Мөндүр-Соккон деп адалган.

1980 ж.

ТОГУС УУЛДУ БОЛОТОМ

Арба ажы жайрап өзөр, ак чечеги оңбос өзөр алты кып ак чөлдү Алтайда озодо эки үй кижилү кыпчак бий журтаган. Төртөн жашка жеде берген де болзо, бала-барка жок болгон, же мал-ажы алтайына батпай бараткан.

Бир күн сурас кыпчак сегис жылга төрөбөгөн эремик бее сойгон, казызы мукур сөөм болгон. Кабыргазын селескей салала, казыны үстине болчоктоп ийерде, кабырга көдүрүп болбой, “карс” эдип, сына берген.

— Беш өлү казыны, картаны чымалылардын уйаларына жабыгар. Малдын бажын, шыйрактарын учугыла буулайла, куу тытка апарып илигер. Балдар жок, журт жок мен. Калын жөөжө, камык мал-аш не керек меге. Мен тирү тужымда малымды өрө учкан куш жизин, төмөн жылган курт жизин, — деп, кыпчак ыйлаган.

Этти жаан-жаан казандарга кайнаткан, оору-жоболдуны,

өскүс-жабысты, жокту-гойуны айттырып алып, ажандырган. Базып болбос байым семисти жалчылары экелип, шукшулаган. Семизине тепши куйругу жарылала, куртап калган баспак ошкош койлорды сойгылаган. Бийдин камык жөөжөзин, кийим-тудумын ончо улуска үлеген. Үч жылга кара албаты жуулып келип, ыргаган.

Кара албатынын алкыш-быйаны једип, јаан удабай ла байдын эки үйи ээчий-деечий жарыш эдип, сегис уулды чыгарып ийген. Кыпчактын журтында койу көчө јынгырай берди.

— Калын журтту болдым. Тогус уулду туйук бай болодым, адым калзын алты үйеге, чуум калзын тогус үйеге, — деп, бай ойто ло кыйгырган.

Је онон ары үйлери јангыс ла кереги јок балдар чыгаргылаган. Бий оморды тоого до кошпогон.

Чукла деп јерде көстөн ајаарбас иржит бойлу журтаган. Чачы жарылбаган бойлу бир күн сурас уулчагаш чыгарып алган.

— Бала — менин суразым. Баламды бойым чыдададым, — деп, кыпчак бий айткан.

— Көстөримнин болзо, чогы болгон, көксимнин болзо, каны болгон сок јангыс баламды канай берейин, — деп, бойлу болбогон.

— Је, айса, јүк ле окшоп алайын, — деп, бий сураган.

Бойлу балазын берип ийген. Бий баланы кучактанала, чапкан. Айылдын тыштында айры-айры чакыларда тизүдеги куруттарга, эттерге согулып, бойлу аайланбай, артып калган. Эмчегинин сүдин кара тобракка саайла, бийдин кийнинен ары чачып каргаган:

— Эр болуп бүткенин орлон-котон бол,
Бичкырым деп, ыйлап јүр.
Бйлаганын јангыс алты-үстин болзын.
Кыс болуп бүткенин
Эки көзине чылбыран болзын,
Мен чилеп, базындырып јүрзин.
— Каргыжын алкыш болуп јетсин биске.
Көп болорыс,
Кин болорыс,

Кежиктү болорыс,
Баркылу болорыс.
Бий болорыс, бай болорыс.
Уурдап алган уулыс
Улу, јаан јайзан болзын! —

деп, бий кайа көрүп алканды.

КОБОЛЫ КЫСТЫ КУДАЛАГАНЫ

Јылан өтпөс јышту, чымыл өтпөс чыдырманду Алтайда журтаган котон кыпчактар бир катап коболылардан бойлу качырып экелгилеген.

— Кемди де кийдирбезис, јангыс тенек Барыс келзе, куучындажарыбыс, — деп, коболылар котон кыпчактардын кудачыларын чыгара сүргүлеген.

Тенек Барыс ат чакызына түжеле, тургуза ла чакыдан ала алкап-мүргүп, айылга кирген. Сойондор ло коболылар јуулыжып алып, сакып отурган эмтир. Барыс айылга кирип, от айагына чөгөдөп, отко, салмактарга мүргүп, алканып отура берген.

— Алкыш-быйан сурап, журт сурап, ырыс сурап, бойлу сурап келдим, кудаларым, — деп айткан.

— Каанынга удур јуулашкан кал котон кыпчак, неден коркорын? — деп, коболылар сураган.

— Тирү кижки неден коркотон? — деп, Барыс-бөкө удур айткан.

Очокто јаан от күйүп турган.

— Ондый күлүк болзон, от төөн калы — деп, сойондор айткан.

— Каан сүри күйгенче, ары бойым күйедим, — деп айдала, Барыс-бөкө шеејимегин суурып чачкан.

Је улус Барысты, отко калыырга бербей, тудуп алгылаган.

— Түби јок көк иримге калы, — деп, коболылар айдышкан.

Јаштан ала суучыл Барыс көк иримге калыйла, эжинип чыга берген.

— Сууга чөнбөдим. Чакпын жаратка чыгара согуп ийди. Мойныма таш булайла, суу дөөн чачыгар, — деп, Барыс айтты.

Коболылар Барысты токтодып алып, ойто үйгө кийдирип, котон кыпчактардын кудазын ичкен. Тенек Барысты айлына ойто аракылу, чегендү, азыкту жетирлеген.

Коңгыр айгыр салбагар,
Малыга казыр ол болор.
Коболы кижиге албагар,
Журтына каршу ол болор.
Чоокыр айгыр салбагар,
Беелерге казыр ол болор.
Сойон кижиге албагар,
Журтына каршу ол болор, —

деп, тенек Барыс кожондогон дежет.

КАТУ ЧАКТА JURT ЭЭН КАЛАРДА

Узун куйрук салып, камду кечкен сууларлу, узун тырмак мокорып, айу чыккан мөштөрлү Алтайда озо кату чакта жиит кыпчактар жең жастанып, жыгылып каларда, эмеген-өбөгөн, эки карган кыпчак артып калган. Олорло кожо тул артып калган жиит келди журтаган.

— Уулдарым, ачыларым жуу-чакта жыгылды, сок жангыскан арттым. Журтым ээн калды, угум үзүлди, — деп, карган кыпчак жаантайын санааркап жүрөтөн. — Ол жерге барзам, угум үзүлди, киним сынды, — деп, жажына кыйында жүрөтөн эмтирим.

Бир күн ол агаштан күрек чапты. Келди ол күректи тудунып аларда, кайын адазы чүштеди. Ол чүшке келди басты. Онон улам келиннинг колы-буды уурлап калды. Эки болчок арба арткан. Эмеген ле өбөгөн ол эки арбаны келдине жиирге бергилеген. Эмегеннинг басып отурала, жыгыла берген жеринен Эмеен деп аттуу суу ага берген. Ибөгөннинг жыгыла берген жеринен Ибөгөн деп кыр тура берген. Кыпчактын арткан-калган журтында уул бала чыдап, онон ары кыпчактар Ибөгөн деп кырдын эдегинде Эмеген деп суунын жарадында журтап,

көптөгөн.

“Кыпчак, кыпчак кырылган, келдин алып тирилген” — деп, шоодылган онон ло бери кыпчактарда артып калган.

БАЖАЛЫКТАР

АВТОРДЫН СӨЗИ 3

КҮЛДЕН ТАПКАН ЭРЛИНЕ

Алтайды алкаганы	5
Алтайды мактаган табыскак кожондор	10
Ак талайды алкаганы	22
От-энени алкаганы	22
От одырза айдатан алкыш	26
Тийин жайык	26
Мүргүүлдин кожондору	27
Ада-эне, балдар керегинде кожондор	29
Төрөгөндөр керегинде кожондор	32
Ойрот-Каан айдып барган	33
XX чакта 30-чы жылдардын кожондору	35
Репрессия туштын кожонгы	36
Жуу ойдин кожондору	36
Черүде турган уулдар керегинде кожондор	38
Эмдиги жүрүм керегинде кожондор	39

СҮҮШ, ТОЙ, БИЛЕ КЕРЕГИНДЕ КОЖОНДОР

Сүүш керегинде кожондор	42
Колту сыргалжыга кожондойт	53
Кыс качырыштын серемжи кожонгы	54

Куданын ла кудалаштын кожондоры	54
Көжөгөнүн кожондоры	57
Келинди мактаган кожондор	60
Кайын энези келдине кожондойт	61
Жондончок келинге өбөгөнүнүн кожонгы	62
Алтай албатынын башпаадылары	62
Тойдын кожондоры	81
Жөөжө садыштын кожондоры	83
Келиннин баркызын мактап	85
Белкенчектин кожондоры	85
Байталбаштын кожондоры	89
Койу көчөнүн алкыштары	89

СӨӨКТӨРДИН, ИС АЛБАТЫЛАРДЫН ЧОЛОЛОРЫ, КОЖОНДОРЫ ЛА АЛКЫШТАРЫ

Байлагас	94
Иркит	94
Кергил	95
Коболы	95
Көбөк	95
Кыпчак	96
Майман	97
Меркит	98
Мундус	98
Сагал	99
Сойоннын чололоры	99
Танды	101
Ара, танды	101
Тодош	101
Төлөс	101
Тонжаан	102
Чапты	103
Тубалардын чолозы	103
Маймалардын чолозы	103
Иркиттердин кожондоры	103
Көбөктөрдүн кожондоры	106
Кыпчактардын кожондоры	111

Маймандардын кожондоры	117
Сагалдардын кожондоры	118
Сагалдардын алкыжы	119
Тодоштордын кожондоры	120

Анчынын алкыш-бийан сураганы	126
Кураанды алкаганы	126
Бозуны алкаганы	127
Кулунды алкаганы	128
Жайлуга көчкөндө	129
Кийис басса алкыш	131
«Бу төжөктө чыдаган...»	131
Кабай кожондор	131
«Салкын коо, салкын коо...»	133
«Куйкүр бөркимди берейин...»	133
«Көк кучыйак, көр бер...»	134
«Таай эжемнин сын-арказынан...»	134
«Баштын жаман оорузы...»	135
«Тур, будым, тур...»	135
«Көк ийне, көктөбө...»	135
Тырмак	136
Алтын күүк айткан	136

АЛТАН ТАБЫШКАК ОРТОДОН ТАЛДАП АЛГАН КОЖОНГЫМ

«Күннинг ару чогына...»	138
«Жаскы суунун кирүзиле...»	138
Кай	138
Ўлгөр	139
Кокыр	139
Башка-башка кожондор	140

АЙЛАНБАСТЫН ЭНЧИЗИ

ӨЛӨНГ-ЧП

Ар-бүткен аайлу-башту болгоны	147
Чечектер, өлөңдөр, агаштар	147
Эм өлөңди тапканы	152
Солонгынын табылганы	153
КУШТАР	
Такаа ла күртүк	156
Жайзаңга көмзөлөткөн күүк	158
Жоло деп адаган	159
Томыртка	160
Тейлеген ле талан-келен	161
«Ак-куу-у!»	162
Үлтүреде сабаткан үкү	164
Жылдыстар ыйлаакка үренген	167
Итөк-сүреде казынат	168
ТЫНДУЛАР	
Төө лө төлөс	169
Мүүзим, жал-куйругым кайда?	171
Балдар үлеген	172
Энгир жылдыс ла Тарбаган	173
Бойым чындык болодым	178
Коокымайда сагыш бар	179
Бажыс жаңыс казанда кайнаар	182
Шоңкордын ла эликтин табылганы	183
Колбожып калган жыланды өлтүрбейтен	185
Жыланнан буттар көрүнгөн	185
Жыланнын эрјинези	186
Жыланнын уйазын өртөгөн	186
Жыланнын түлентизин өртөгөн	187
Жыланнын эренези не соок?	187
Ала-көнө жылан өлтүрбес	188
Белгечи ле жылан	189
Сары жылан адалу, көк бөрү энелү	191
ЖЫЛДЫСТАР	

Жети-каан жылдыстар	194
Жети-каан жылдыстардын ла жадаганнын табылганы	195
Каан көрүштү жошкын	196
Алты бойлу солтоной	198
Кедер солонгы	198
Кажакай	200
Мечелгелү Мечин	201
Алтайлар тенгериде жаткан	202
СӨӨКТИР ЛІ АЛБАТЫЛАР	
Буруттардын корымы	203
Жирме өбөгөнимнин талдамазы	203
Байлагас улус	206
Көстөри чылбыран болгон	206
Мүркүт укту улус	208
Ыргайды кессе — бойы өлөр	209
Монгол көбөктин табылганы	209
Жоксыраза да — бай ады	210
Мүүстү бойлу	210
Казах кыпчак кайдан табылган	213
Сурас кыпчактардын сыйы	216
Сурас кыпчак	217
Күлүгиле, ийдезиле ал соккон	217
Кыпчактардын кыс кудалаганы	219
Жыланнын ичинен чыккан кыпчак	221
Изү оорудан кырылган	221
Тодоштордын ла байлагастардын чололоры табылганы керегинде	222
Бооколдын журты	227
Манјы тодоштын табылганы	231
Бурканнын кызы	233
Кускуннын каргыжы	234
Ташкен улус	238
Теленитке жуу кирбейтен	238
Кыпчак-тодоштын оды жаңыс	239

КАЙ, КОМЫС

Чинбес суу бойлу	241
Соккор солтоннын сыйы	245
Кан-Капчыкайдын сыйы	247
Мүүзи сынык букалды сыйла	253
«Кижиге барар жаным жок»	256
Эң сүрлү агак	260
Бүтпе, сыгын, меке ол	262
Камды жылан чаккан	263

КАРАЧКЫДА ТҮНГҮР ТҮПҮЛДЕЙТ

Молонун бажын айландырган	265
Кам тыттын белгези	265
Солтон ло алдачы	267

ЖЫЛТООЛОШ

Жылтоолоштын амыйтандарынын ээче-деечизи	273
Менен коркыба, уулым	276
Күн ле Пөтүк	278

КУУЛГАЗЫНДУ ЧӨРЧӨКТӨР

Үстү тос көнөк арткан	279
Төс эткени	281
Талканнын табылганы	283
Ол кырга чыкпас, байлу	284
Үйттү таш	285
Эржинени бычакла ойгон	285
Ийт жүрүмин жүрет	286
Кайдөөн учуп барадын, эжим?	287

ЖУУЛАП КЕЛГЕН УЛУС КЕРЕГИНДЕ

Эртен сөөгин конор	288
Јети жаржак өлтүрген	289
Экинчи койын уурдап јиик	290
Эне, тамчы амыр бербейт	291
Јаймачагына артгырып кой	292

Керей кыргындардын Кош-Агашка келгени 292

ЧӨРЧӨКТӨР

Кыйгас бойлу	294
Алмыстын абыдузына кирген	296
Тудунып албадым, эжим	298
Алмат сөөктин табылганы	299
Аксагал ла колтулар	305
Келиннин јериксежи	306
Кара јерге барзын	307
Бош болдым	308
Эки адару ла сайгак	309
Соот эдерге бийдин бер	310
Улустын көзинче арагы ичкен	310
Кызыл калбак	311
Кышкыда тонбос кара суучак	311
Эки таар көжнө, эттү-терелү койон	312
Эжимнин көстөри — таң чолмон	313
Быртыган ырыс	321
Торбоктын мүүзиндеги шалмар	335
Арбанын чарагы	338
Буурым жылыткан балдарым	351
Чечектий кеп-кийимдү болзом кайдат	357
Сокор кыстын каргыжы	361
Тогус уулду болотом	365
Коболы кысты кудалаганы	366
Кату чакта јурт ээн каларда	367

Акулова Танытпас Николаевна

Чарас — колыбель сказок

Благопожелания, сказки
на алтайском языке

Художник К.Ортоңулов